Johannes Bocatius

Hungaroteutomachia · Magyarnémetharc

Budapest, 2014

Johannes Bocatius: Hungaroteutomachia · Magyarnémetharc

JOHANNES BOCATIUS

HUNGAROTEUTOMACHIA VEL COLLOQUIUM DE BELLO NUNC INTER CAESAREOS ET HUNGAROS EXCITATO

MAGYARNÉMETHARC, AVAGY BESZÉLGETÉS A CSÁSZÁRIAK ÉS A MAGYAROK KÖZÖTT MOST FELLÁNGOLT HÁBORÚRÓL

JOHANNES BOCATIUS

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato

❦

Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról

ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke
Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület

Budapest, 2014

Közreadja / edited by:

KEES TESZELSZKY – TÓTH GERGELY

A *Hungaroteutomachia* szövegét gondozta és fordította,
a szövegkritikai és tárgyi jegyzeteket készítette /
The text of *Hungaroteutomachia* revised and translated,
text critical and explanatory notes written by:

TÓTH GERGELY

A kísérőtanulmányokat írta / essays written by:

KEES TESZELSZKY – TÓTH GERGELY

A török szövegbetéteket fordította / Turkish texts translated by:
Sudár Balázs

A lengyel, német és olasz szövegeket fordította / Polish, German and Italian texts translated by:
Soós István

Nyelvi és szakmai lektorok / correction:
Hideg János, Kármán Gábor, Tamási Katalin

A tanulmányokat fordította: / essays translated by:
Kármán Gábor, Hideg János

A kutatást és a könyv megjelenését támogatta: / This publication was made possible by:
Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok NK 81948
"Magyarország a kora újkori Európában"
Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/BO/00806/12) "Magyarország és Erdély jelenléte a kora újkori észak- és dél-németalföldi sajtóban (1619–1636)"

Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa. Published by ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke and the Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület.

© Kees Teszelszky, Tóth Gergely 2014
A kiadásért felel Horn Ildikó

The illustrations on the cover courtesy of Rijksmuseum, Amsterdam

Tördelés: Domokos György

ISBN 978-963-284-547-0
Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

TARTALOMJEGYZÉK • CONTENTS

Tóth Gergely: A *Hungaroteutomachia*. Szerzőség, szöveghagyomány, a kiadás elvei és felépítése 7
I. Szerzőség 8
II. A függelékben szereplő versek funkciója, szerzősége 12
III. Szöveghagyomány 15
IV. A kiadás elvei és felépítése 18
1. Latin szöveg 18
2. Magyar fordítás 19
3. Bibliográfia és mutató 21

Gergely Tóth: *Hungaroteutomachia*. Authorship, textual tradition and the principles and structure of publication 23
I. Authorship 24
II. The function and authorship of the poems in the Appendix 28
III. Textual tradition 31
IV. The principles and structure of the edition 34
1. The Latin text 34
2. Hungarian translation 35
3. Bibliography and index 36

Kees Teszelszky: A *Hungaroteutomachia* és a magyar Szent Korona 39
I. A *Hungaroteutomachia* kéziratai a történetírásban 40
II. A célközönség 44
III. A dialógusforma 46
IV. A *Hungaroteutomachia* egyes jellemzői 47
V. Bocatius és a magyar Szent Korona 51
VI. A *Hungaroteutomachia* tartalma 60
VII. A koronáról, a magyar nemzetről és Bocskairól szóló versek 69
VIII. Magyarország Szent Koronája a *Hungaroteutomachiá*ban 75

Kees Teszelszky: The *Hungaroteutomachia* and the Holy Crown of Hungary ... 79
I. The manuscripts of the *Hungaroteutomachia* in history ... 80
II. Intended readership ... 84
III. The dialogue form ... 86
IV. Some features of the *Hungaroteutomachia* ... 87
V. Bocatius and the Holy Crown of Hungary ... 91
VI. The content of the *Hungaroteutomachia* ... 101
VII. Verses on the crown, the Hungarian people and Bocskai ... 110
VIII. The Holy Crown of Hungary in the *Hungaroteutomachia* ... 117

Johannes Bocatius: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato ... 121
Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról ... 121
Introductio ... 122
Bevezetés ... 123
Dialogus I. ... 124
I. dialógus ... 125
Dialogus II ... 142
II. dialógus ... 143
Dialogus III. ... 164
III. dialógus ... 165
Epilogus ... 216
Zárszó ... 217
Appendix ... 220
Függelék ... 221

Tárgyi jegyzetek / Notes ... 233

Bibliográfia / Bibliography ... 255

Személynévmutató / Index of names ... 265

Helynévmutató / Index of places ... 271

Tóth Gergely

A *Hungaroteutomachia*

Szerzőség, szöveghagyomány, a kiadás elvei és felépítése

A mindenkori kutató egyik nagy félelme, hogy munkája során elsiklik a figyelme valami lényeges felett, amit egyébként feltétlenül bele kellett volna foglalnia a készülő tanulmányba, könyvbe, vagy éppen szövegkiadásba. Úgy tűnik, ez a szerencsétlenség történt meg Csonka Ferenccel, aki kritikai edícióban jelentette meg – tiszteletet parancsoló pontossággal és alapossággal – Johannes Bocatiusnak (1569–1621), a jeles költőnek, Bocskai István fogságot szenvedett diplomatájának a műveit.[1] A kiváló filológus bizonyosan találkozott a *Hungaroteutomachia,* avagy *Magyarnémetharc* című mű említésével, ha máshol nem, hát Bocatius vallatási jegyzőkönyvében[2] – hogy ennek ellenére miért nem nézett utána a műnek, rejtély. Talán a kéziratra nem bukkant rá (jóllehet pl. Károlyi Árpád többször idézte a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. kötetében, s a lelőhelyét is megadta),[3] vagy pedig hitt kedves szerzőjének, aki császári fogvatartói előtt tett vallomásában igyekezett letagadni, illetve „elkenni" a szerzőségét. Akárhogy is, de az *Opera omniá*-ból kimaradt e mű, de még csak az *Opera perdita vel adhuc latentia* (elveszett vagy még lappangó művek) közé sem került be a címe.[4] E hiány annál is sajnálatosabb, mivel Bocatius egyik legjobb munkájáról van szó, amely véleményünk szerint jelentőségében, kidolgozottságában egyenrangú a tudós kassai bíró másik két nagy prózai alkotásával, a *Relatió*val és az *Olympias carcerariá*val.[5] A rövid, propagandisztikus műnek világos céljai vannak: fiktív, szimbolikus szereplők vitáján keresztül – főképpen a magyar és a német, illetve a magyar és az olasz szereplő dialógusának segítségével – bemutatni és igazolni a Bocskai-felkelés okait és célkitűzéseit, továbbá válaszolni a külföldi bírálatokra.[6] Az éles hangú szóváltásokban, illetve humorban is bővelkedő, rendkívül olvasmányos és szuggesztív alkotás jól illeszkedik a Bocskai-féle propagandába,[7]

1 L. Bocatius 1990–1992.
2 L. Boc. Interr. I. 10., III. 10., Resp. I. ad 10. (A Bocatius műveire való hivatkozásokra l. a bevezetőnk utolsó fejezetét!)
3 L. MOE XI. 221., 226., 285., 288., 296., 308., 309., 316., 317.
4 L. Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 341.
5 L. Boc. Rel., illetve Boc. Olc. (A teljes címet l. az irodalomjegyzékben.).
6 A tartalmi elemzést Kees Teszelszky végezte el. L. a tanulmányát e kötetben.
7 Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 103–104.

s talán annak a legsikerültebb darabja. Bocatius később mélyen hallgatott e művéről, csakúgy, mint a Bocskai számára írt verséről is[8] – erre, mint alább látni fogjuk, meg is volt az oka. Ám, hogy Bocatius (és a kor) szokása szerint egy igeverset idézzek: „nincs oly elrejtett dolog, mely ki ne tudódnék"…[9] Bízom benne, hogy kiadásunk ma már Bocatiusnak sem lenne ellenére.

I. Szerzőség

A mű jelentőségére Kees Teszelszky figyelt fel, aki már több korábbi tanulmányában szólt a *Hungaroteutomachiá*ról, s azt – legalábbis részlegesen, illetve bizonyos fentartásokkal – Bocatius művének tulajdonította. Kiemelte az alább általunk is tárgyalandó két fontos érvet: Bocatius vallatási jegyzőkönyvét, valamint a mű elején a J. B. monogrammot.[10] Az elkövetkezőkben Kees Teszelszky eme álláspontjához szeretnénk további érveket felsorakoztatni, egyszersmind bebizonyítani, hogy az egész mű Bocatius alkotása. Arra is vállalkozunk továbbá, hogy a mű egyik kéziratának végén szereplő verseknek a funkcióját, illetve szerzőségét megállapítsuk.
Milyen érvek szólnak tehát amellett, hogy Bocatius a *Hungaroteutomachia* szerzője?
1. Az egyik legfontosabb bizonyíték erre Bocatius már említett vallomása. Ott ugyanis arra a kérdésre, hogy ki a szerzője a *Hungaroteutomachiá*nak, ezt válaszolja: „Azt mondja, nem az ő invenciója, de néhány argumentummal, s nagyobbrészt azzal, ami *in persona Germani* elhangzik, ő járult hozzá; elismeri, hogy az ő stílusa."[11] Ahogy azt Kees Teszelszky hangsúlyozza, egy kínvallatási jegyzőkönyvnek aligha lehet maradéktalanul hinni[12] – amivel mi is mélységesen egyetértünk. Még ha nem is ismernénk a szöveget, akkor is gyanút kelthetne, hogy csupán az egyik szereplő érveit vállalja magára Bocatius. Minthogy azonban ismerjük, egyenesen érteni véljük a tudós kassai bíró taktikáját: a német szereplő szövege ugyanis éppen a császáriak érveit hangoztatja, így nem volt annyira terhelő rá nézve. A szöveg ismeretében persze az is világos, hogy egyenesen komolytalan gondolat más-más szerzőket feltételezni az egyes szereplőknél: hiszen a német szereplő érvei sokszor elnagyoltak, eltúlzottak és „magas labdát" jelentenek a magyar szereplőnek, vagyis az előbbi sokszor „alákérdez" az utóbbinak, hogy az kifejthesse érveit, illetve ellenérveit. Persze Bocatius tagadásán aligha lehet csodálkozni. Életveszélyes lett volna bevallani, hogy ő az ötletgazda és a szerző, mivel a műben igen komoly vádak

8 A versre l. alább.
9 Lk 8,17.
10 Teszelszky 2010. 131–132.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 104.
11 L. Bocatius 1985. 157.; az eredeti szöveget l. Boc. Resp. I. ad 10.
12 Teszelszky 2010. 131.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 104.

és sokszor durva és tiszteletlen megjegyzések találhatók a császárra, Belgiojosóra, Bastára, a római katolikus vallásra és egyházra, a jezsuitákra, püspökökre, de – ami döntő lehetett – még Mátyás főhercegre (a későbbi II. Mátyásra) vonatkozóan is.[13] Sőt, az is lehet, hogy főként e mű okozta Bocskai pórul járt követének hosszú várfogságát – hiába próbálta kisebbíteni saját szerepét annak elkészítésében. Igen figyelemreméltó még, hogy Bocatius bevallja: a mű „az ő stílusa" – talán védekezésből mondta, hogy később ne bizonyíthassák rá ezt az érvet. Hogy valóban mennyire az övé, arról később még lesz szó.

2. Ugyancsak szembeötlő, de nem döntő bizonyíték a mű elején található rövid epigramma alatti J. B. monogramm, amely egyértelműen Joannes Bocatiusra utal – különösen a fent idézett vallomás fényében. Önmagában persze ez még csak a vers szerzőjét fedi fel – talán Bocatius is megtévesztésből írta oda (már amennyiben ő volt), hogy úgy tűnjék: ő csupán a költeményt szerezte. Az epigramma Homérosz Békaegérharcán alapuló gondolata azonban – miszerint ha a magyar és a német egymással küzd, akkor a török fog jól járni – visszatér a műben, sőt, az egyik legfontosabb gondolata az alkotásnak. A magyar szereplő egy helyen ugyanis ezt mondja: „Ekkor kényszerült a törökkel barátkozni [ti. Bocskai – megj. T. G.], mint közelebbi ellenséggel, nehogy amannak [ti. a töröknek – megj. T. G.] az ölébe hulljon minden, amíg ők ketten [Bocskai és a császáriak – megj. T. G.] vitáznak, és nehogy ellenfelével együtt ugyanarra a sorsra jusson, mint ami a homéroszi egérnél és békánál látható: vagyis hogy a *magyarnémetharc* ne váljon *békaegérharccá*."[14] Tehát a mű szerzője a *Békaegérharc* szellemes továbbgondolása segítségével indokolta a törökkel való szövetkezést – Bocskainak és a magyaroknak ezek szerint nem volt más választása, mint a „közelebbi ellenséggel" *(hostem viciniorem)* szövetkezni. Minthogy tehát a Bocatius monogrammjával ellátott epigramma és a mű tartalma – s persze címe – ilyen szoros kapcsolatban van egymással, ez is fontos bizonyíték a hajdani kassai városbíró szerzősége mellett.

3. A legfontosabb azonban a *Hungaroteutomachia* és Bocatius egyéb prózai és verses művei közötti szövegszerű, szoros tartalmi egyezések tömkelege. 108 ilyen világos és egyértelmű egyezést találtunk;[15] ezeket mind a latin, mind a magyar szöveg esetében jegyzetekben tüntettük fel.[16] Az egyezések között a legszembeszökőbb a már fent

13 A császárra: I. 12., I. 68., II. 54. stb.; Belgiojosóra: II. 10., III. 25., III. 101. (!) stb.; Bastára: I. 13., III. 152. stb.; a római katolikus egyházra és vallásra: II. 20–22., III. 183. stb.; jezsuitákra: II. 41., II. 66., III. 156–157. (!) stb.; püspökökre: II. 42., III. 101. stb.; Mátyás főhercegre: II. 66. (A *Hungaroteutomachiá*ra való hivatkozásokról l. tanulmányunk utolsó fejezetét!)

14 L. III. 45.

15 Ebbe beleszámoltam a függelék verseiben talált egyezéseket is, mivel a függelék a mű részét képezi. L. alább.

16 A jegyzetekre l. bevezetőnk utolsó fejezetét!

említett *Békaegérharc*-parafrázis: Bocatius egy kései munkájában, a *Historia parascevé*-ben szinte szóról szóra megismétli, miszerint a török a nevető harmadik a magyarok és a császáriak vitájában.[17] Ugyancsak látványos egybeesés, hogy a magyar szereplő egy helyen Sleidanus német történetírótól idéz – ahogy Bocatius is az *Olympias*ban, s ha nem is ugyanazon részről van szó, mindkét idézet V. Károly császárnak a protestáns választófejedelmek, illetve köztük János Frigyes szász választó elleni (Sleidanus és Bocatius szerint természetesen jogtalan) támadásával van kapcsolatban.[18]

Nagyon erős párhuzamok vannak a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias* között. A *Hungaroteutomachiá*ban a magyar szereplő ugyanúgy előkapja a *Tripartitum*ot érvei igazolására – s idézi belőle a nevezetes részt az Aranybullában lévő ellenállási jogról –, mint ahogy maga Bocatius is az *Olympias*ban, aki saját állítása szerint szintén a *jus resistendi*-t igazoló cikkelynél csapta fel Werbőczy munkáját a pfalzi választó tanácsosai előtt.[19] Nemcsak az azonos szöveghely, hanem a két „jelenet" azonos koreográfiája is igen árulkodó – sőt zavarba ejtő, mivel felmerülhet a kérdés, hogy vajon melyik volt előbb, a fikció, vagy a megtörtént (?) esemény. Ha azt feltételezzük, hogy Bocatius saját korábbi tettét írta bele a *Hungaroteutomachiá*ba, az akár a keletkezés idejére is támpontul szolgálhat: ez esetben a heidelbergi tartózkodása alatt írta volna meg a művet. De persze az sem kizárt, hogy éppen az ellenkezője történt, s a fikciót alakította át „valósággá", amikor a tanácsosok előtt a *Tripartitum*ot elővette – már ha nem fikcióról van szó mindkét esetben! Erre a különös jelenségre van egy másik példa is. A *Hungaroteutomachiá*ban a szerző megemlíti – a magyar szereplő szájába adva – az egyebek mellett a „lutheránusok megégetését" elrendelő 1525. évi törvénycikket, arra hivatkozva, hogy Rudolf a hírhedt 1604. évi 22. törvénycikkben a többi egyházi vonatkozású törvénycikkel együtt, amelyet valaha magyar királyok alkottak, elvben ezt is megerősítette.[20] A Bocatius-életmű avatott ismerői most bizonyára felkiáltanak: az *Olympias*ban a kassai bíró, saját elmondása szerint, szintén emlegette az 1525. évi törvénycikket a pfalzi választó követeinek, ugyancsak arra hivatkozva, hogy a 22. artikulus révén ez fenyegetést jelent a protestánsok számára![21] Megint a „valóság" – vagy inkább mondjuk így:

17 „Non Turca tertius haeres nostra lite gauderet". Boc. Hist. 37. Cf. a *Hungaroteutomachiá*ban Introd. 4. „Tertius est haeres, qua litigat alter et alter" és uo. III. 45. „Tunc enim coactus est [Bocskai – megj. tőlem, T. G.] Turcam sibi reddere amicum, ut hostem viciniorem, ne duobus altercantibus tertius ipse factus fuisset haeres…".

18 L. III. 21–23., 27., illetve Boc. Olc. V. 2. (Csonka tévesen írja, hogy az idézet az *Olympias*ban nem Sleidanustól való – valójában Bocatius szó szerint tőle idéz. L. jegyzetünket a *Hungaroteutomachia* III. dialógusának 21. szakaszhoz.)

19 L. a *Hungaroteutomachiá*ban III. 11–13., illetve Boc. Olc. I. 59.

20 A mondott törvénycikket érintő részt l. II. 37. Később ismét előhozza (l. III. 83.).

21 L. Bocatius 1985. 30.; az eredeti szöveget l. Boc. Olc. I. 60–61.

az emlékirat – és a fikció érdekes transzformációját lehet tetten érni: csak éppen a transzformáció iránya nem világos.

De hogy visszatérjünk a *Hungaroteutomachia* és Bocatius (egyéb) művei közötti párhuzamokhoz, másik nagy prózai művében, a *Relatio*ban is több olyan félmondat, mondat található, amely a most kiadott műben ugyanúgy szerepel – ezek nem idézetek, hanem Bocatius saját szavai.[22] Csak egy példa: az olasz szereplő a *Hungaroteutomachiá*ban ugyanazokkal a szavakkal tesz gúnyos megjegyzést a magyarok kiváltságaira („Habeant, oblectent se cum illis..."), mint Bocatius a *Relatio*ban a török ételekre („Habeant et oblectent se cum illis...").[23] Az ehhez hasonló félmondatos egyezésekből elég sok van: szerencsénkre Bocatiusnak voltak kedvenc fordulatai, kifejezései, ami könnyebbé tette az azonosítást. A párhuzamok – mint az a fentebbi példákból is látható – nemcsak a német szereplőre korlátozódnak, hanem a többinél is ugyanúgy előfordulnak: már csak ezért sem állja meg a helyét Bocatius fentebbi védekezése, miszerint ő csak a német szereplő szövegéhez járult volna hozzá. Természetesen mi is egyetértünk Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton megállapításával, miszerint a Bocskai-propaganda kidolgozása csapatmunka volt, és az is nyilvánvaló, hogy a *Hungaroteutomachia* érvei, intenciói összhangban vannak egyéb Bocskai-párti propaganda-iratokkal, s azok nem, illetve nem csupán Bocatius találmányai.[24] Ám a Bocatius egyéb írásaival kimutatott párhuzamok „egyenletes eloszlása" a műben arra mutat, hogy az egész *Hungaroteutomachia* a hajdani kassai bíró alkotása.

4. A tartalmi egyezések mellett a *Hungaroteutomachia* stílusa, nyelvezete is egyértelműen Bocatiusra mutat. A mű markáns vonása ugyanis az antik idézetek, erasmusi *adagium*ok, valamint az ószövetségi és újszövetségi igeversek, utalások áradata, ami persze önmagában még nem csupán Bocatiusra jellemző, de ezeknek az idézeteknek a „sűrűsége", illetve a Bocatius egyéb műveiben lévő idézetekkel való igen gyakori *egyezése* már feltűnő. E téren egyébként főleg az *Olympias*-szal tapintható ki a hasonlósága, a *Relatio* e szempontból nem annyira kidolgozott. Emellett megemlíthetjük az olykor vaskos, olykor kifinomult, de mindig jól eltalált humort, ami oly jellemző Bocatius másik két nagy prózai munkájára is, nem beszélve kisebb írásairól.

5. A *Hungaroteutomachia* néhány további jellemzője ugyancsak Bocatius szerzőségét sejteti. A magyar szereplő feltűnően járatos a szabad királyi városok jogi helyzetében, szabadságjogaiban, továbbá igen tájékozott a kassai eseményeket illetően.[25]

22 L. a *Hungaroteutomachiá*ban I. 9., ill. Boc. Rel. 35.; a *Hungaroteutomachiá*ban I. 27., ill. Boc. Rel. 6. stb.

23 A *Hungaroteutomachiá*ban II. 43.; Boc. Rel. 45.

24 L. Teszelszky – Zászkaliczky 2012. 79., 104. Még l. Kees Teszelszky tanulmányát a kötetben.

25 L. II. 4–42. (ahol a kassai templom elvételéről vitáznak hosszan), II. 47., III. 14., III. 36., III. 39–40., III. 69., III. 153., III. 173.

Természetesen az események egyik gyújtópontja éppen Kassa volt, részben a templom 1604. évi elvétele, másrészt a Belgiojosóval, majd Bocskaival szemben tanúsított magatartása miatt – mégis, Kassának olyan „gravitációja" van a vitában, hogy nehéz nem gondolni arra, hogy szerzőnk e városból származik, illetve, hogy nagyon közel állt az eseményekhez. Ezért amikor a magyar szereplő azt mondja a mű elején: „szabad királyi városban vagyunk", könnyen adódik a következtetés, hogy a szerző, vagyis Bocatius Kassára képzelte el a dialógusok helyszínét.[26]

6. Végül érdemes még egy pillantást vetni az epilógusra. A mű anonim szerzője az ilyenkor szokásos játékot űzi az olvasóval: esze ágában sincs elárulni magát, de azért csöpögtet némi információt magáról, továbbá igyekszik maximális pártatlanságát hangoztatni. A származásáról ezt írja: „nem születtem sem Pannóniában, sem Itáliában, sem Teutóniában, sem Sarmatiában, sem pedig Thrákiában".[27] A szerző célja ezzel bizonyára az volt, hogy bemutassa: a mű szereplői által képviselt „országok" egyikében sem született, így nem vádolható elfogultsággal (Erdélyt nem említi, de az erdélyi szereplő talán a legsúlytalanabb: három megszólalása van, ebből az egyik egy „ámen"). Ez a kis trükk szintén Bocatiusra mutat, hiszen Felső-Lausitz, és benne szülővárosa, Vetschau a cseh koronához tartozott, vagyis Bocatius jogosan írhatta, hogy nem született az érintett országokban.

II. A függelékben szereplő versek funkciója, szerzősége

A müncheni kéziratban (M)[28] a mű után még helyet kapott öt költemény.[29] Számunkra egyértelműnek tűnik, hogy e versek a *Hungaroteutomachiá*hoz kapcsolódnak, mivel tartalmukat tekintve teljesen összhangban vannak vele. Röviden szeretnénk bemutatni ezeket a kapcsolódási pontokat.

Az első, meglehetősen hosszú (101 soros) vers címe: *A magyar koronához*. A költő megszólítja a királyi fejéket, röviden kitér annak 1439-ben történt elrablására, majd korabeli „száműzetésére", és Magyarországra való visszatértét óhajtja. Emellett utal az aktuális (1605. évi) politikai helyzetre, kárhoztatja Rudolfot, amiért hosszú évekig nem jött Magyarországra, továbbá mert vallon és olasz zsoldosokkal árasztja el az országot és üldözi az evangélikus vallást; végül azt is megpendíti, hogy Bocskainak kellene magyar királynak lennie. Fontos még a vers elején a „kereszténység védőpajzsa", vagy inkább „Németország védőpajzsa" toposz. A *Hungaroteutomachiá*ban a

26 L. I. 5.
27 L. Ep. 1.
28 A kéziratok bemutatását l. a következő fejezetben!
29 L. az *Appendix* cím alatt a szövegkiadásban.

versnek szinte minden gondolata megtalálható: a magyar szereplő szintén követeli a magyar korona visszahozatalát (érdekes módon mind a versben, mind a műben tévesen Linz jelenik meg, mint a korona őrzési helye);[30] kárhoztatja Rudolfot, amiért nem jelenik meg az országgyűléseken, illetve mert zsoldosokat küld Magyarországra és üldözi az evangélikusokat,[31] továbbá Bocskai esetleges magyar királyságának gondolata is felbukkan az első dialógusban – bár itt óvatosabb a szerző, s inkább a német szereplővel mondatja ki, mint feltételezést.[32] Mind a műben, mind pedig e versben feltűnik az aktuális pápa, V. Pál, s mindkét esetben utalást lehet találni arra, hogy az egyházfőt nemrég választották meg.[33] Emellett a vershez hasonlóan a *Hungaroteutomachiá*ban is többször megjelenik az a gondolat, hogy Magyarország a Német-római Birodalom pajzsa, egyfajta „puffer-zónája".[34] A kisebb-nagyobb tartalmi és egyéb hasonlóságokat még hosszan lehetne folytatni.

A második versben (címe: *Szózat a magyar néphez*) ismét a koronáé a főszerep: a szerző hangsúlyozza, hogy csak az lehet király, akit a Szent Koronával koronáztak meg.[35] Tehát itt is a korona hazahozatalának szükségessége kap hangsúlyt, illetve az új király választása – s talán megint a honi, magyar király választásának, illetve ezt megelőzően eme új király „megtalálásának" a mozzanata. Vagyis ez a mű is kapcsolódik a *Hungaroteutomachiá*hoz, de még inkább az előző vershez.

A harmadik versben (címe: *Tetrastichon*) a költő azt emeli ki, hogy Bocskai István színrelépésével győzött a „hit", azaz most már hiába szeretnék egyesek „kiirtani", a pápa megégetni, Belgiojoso pedig legyőzni a magyarországi evangélikusokat, illetve eretnekeket, ez nem fog nekik sikerülni.[36] A tartalmi egyezések a *Hungaroteutomachiá*val szembeszökőek. Az evangélikusok, illetve általában a lázadó magyarok kiirtásának gondolata a dialógusokban is feltűnik, rendre az olasz szereplő szájából, aki egyértelműen a katolikus egyházat képviseli – persze úgy, hogy az a lehető legvisszataszítóbb legyen az olvasó számára.[37] A lutheránusok megégetése", ahogy fentebb már írtam, szintén szerepel a dialógusokban, két alkalommal is.[38] Ami a pápát illeti, a pápaellenes megjegyzéseknek se szeri, se száma a *Hungaroteutomachiá*ban – ezek részben a magyar szereplő szájából hangzanak

30 A korona visszahozatalával kapcsolatban l. I. 18., I. 38., III. 196. Linz, mint őrzési hely: I. 38., illetve App. I. 42–43.
31 II. 13., III. 16., III. 183. stb. Vö. App. I. 60., 63–72.
32 L. I. 19. Vö. App. I. 61–62.
33 III. 214., ill. App. I. 97–98.
34 I. 40–41., III. 106., III. 186. Vö. App. I. 2–3.
35 L. App. II. 3–4.
36 L. App. III.
37 A protestánsok, illetve általában a lázadó magyarok elpusztítására vonatkozó kijelentéseket az olasz szereplő részéről l. I. 23–24., II. 26., 45., III. 213., 215–217.
38 L. II. 37., III. 83. Még l. fentebb.

el, részben pedig az olasz szereplőnek a pápával kapcsolatos, szándékosan túlzó és szélsőséges szavai értelmezhetők így.[39] Belgiojoso ugyancsak igen nagy szerepet kap a dialógusokban, úgy is, mint a pápa „kedvence", és mint kapzsi és kegyetlen türannosz.[40] Vagyis a vers minden sora megfeleltethető a *Hungaroteutomachia* egy-egy (illetve több) részének.

A negyedik, jezsuiták elleni vers (címe: *A jezsuitákra*)[41] ugyancsak összhangban van a *Hungaroteutomachiával*, hiszen az utóbbiban is igen kemény szavakkal illeti a magyar és erdélyi szereplő a rend tagjait.[42] A párhuzamok magukért beszélnek: mind a dialógusokban, mind a versben „az Antikrisztus csatlósaiként" avagy „helytartóiként", illetve a belviszály okozóiként jelennek meg a jézustársasági atyák.[43]

Az ötödik vers *(A vallásról)*[44] csak két szóban különbözik a harmadik verstől, így külön nem tárgyaljuk. A két, szinte teljesen azonos vers szerepeltetéséből az is látszik, hogy a függelék költeményei még nem voltak teljesen kidolgozva, letisztázva – bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy maga a *Hungaroteutomachia* sem tűnik teljesen véglegesített szövegnek.

Mármost ami a versek szerzőségét illeti, egyértelműen Bocatiust kell e költemények megalkotójának tartanunk. A Bocatius egyéb költeményeiben ugyancsak megtalálható kifejezések, félsorok beszédesen bizonyítják ezt,[45] továbbá a versek szóhasználata, szókincse, stílusa általában szoros rokonságot mutat a Bocatius-költeményekkel. Sőt, a jezsuiták ellen írt negyedik költeménnyel két Bocatius-vers is párhuzamba állítható. A Szepesi Kamara Bethlen Gábor által kinevezett új tagjait magasztaló, egyben erősen klérusellenes Bocatius-költemény azonos jelzőkkel illeti a katolikus papságot, mint a negyedik vers a jezsuitákat – hárpiák, tolvajok, az Avernus szülöttjei, továbbá Orcus disznajai, illetve reménybeli lakói (azaz pokolfajzatok).[46] Látható, hogy szerzőnknek ugyanazok a kifejezések jöttek a tollára, ha a katolikus világi papságról, illetve ha a jezsuitákról volt szó. A másik vers egy sodró invektíva egy ismeretlen paszkvillus-szerző ellen: itt is vannak kifejezésbeli

39 A pápaellenes, illetve a pápát negatív színben beállító kijelentéseket l. II. 10., II. 27., II. 45., III. 71., III. 81., III. 101., III. 157., III. 183., III. 214.

40 L. a 13. jegyzetet.

41 L. App. IV.

42 II. 41., II. 66., III. 156., III. 191.

43 „irrequietorum Iesuitarum et ipsius Antichristi satellitum" (II. 66.), „Vos Antichristi satrapae" (App. IV. 13.); „Iesuitae, fax huius incendii" (III. 191.), „Vos Ate dira exagitans in praelia fratres / impia ut exsurgant buccina militiae" (App. IV. 7–8.).

44 App. V.

45 Pl. App. I. 15.: „vi rapta potestas", illetve Boc. Poet. 1121. 1. „vi rapta potestas"; App. I. 26.: „vagiit infans", illetve Boc. Ungr. (Poet. 2.) 22.: „vagiit infans"; App. I. 10.: „quod arguit aetas", illetve Boc. Poet. 1105. 9. „arguit haec aetas" stb., stb. Még l. a versekhez fűzött jegyzeteket.

46 L. App. IV., illetve Boc. Poet. 1118.

egyezések, de itt inkább a két vers dinamikája, a becsmérlő jelzők sorjázása az, ami igen hasonló.[47]

Megállapíthatjuk tehát, hogy az M kéziratban a mű után következő öt vers tartalmilag szorosan kapcsolódik a *Hungaroteutomachiá*hoz, vagyis a mű kiegészítésének, függelékének szánhatták. A szövegszerű és stiláris egyezések alapján pedig az is bizonyos, hogy Bocatius szerezte őket. Kiadásunk révén tehát Bocatius költői életműve is gyarapodik öt darabbal: méghozzá e versek élete egyik legfontosabb (s egyben sorsdöntő) időszakában, 1605-ben (vagy 1606 januárjában) keletkeztek, a Bocskai-felkelés eszméinek támogatására, ami külön emeli a jelentőségüket. Az egész Bocatius-korpuszban eddig csak egy ilyen vers volt ismeretes! [48]

III. Szöveghagyomány

A mű három kéziratban maradt fent. Az alábbiakban kísérletet teszünk e kéziratok bemutatására, az egymáshoz való viszonyuk megállapítására, és a kéziratok családfájának a felállítására.

M

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kasten Schwarz 16712. fol. 434r–486r.

A kéziratot Zászkaliczky Márton fedezte fel, korábban nem volt ismert. Másolat, több kéz írása. A legteljesebb szöveg: mint említettük, tartalmaz öt verset is a *Hungaroteutomachiá*n kívül. Lelőhelye alapján bizonyos, hogy ez a kézirat ott volt Bocatius „utazótáskájában", s azt Bocatius átadta a pfalzi választófejedelemnek.[49] Olyan szöveg volt tehát, amelyet szerzője saját maga adott ki a kezéből. Ez a tény, illetve a versek mindenképpen emelik tekintélyét a szöveghagyományon belül. Ám ez a másolat sem tökéletes: a másik kéziratból, a W-ből kiderül, hogy az M készítői is ejtettek súlyos hibákat, így például egyértelműen figyelmetlenség következtében

47 L. Boc. Poet. 1115.
48 L. Boc. Poet. 694. L. Csonka Ferencnek a vershez írt bevezetőjét is.
49 A Bajor Állami Levéltárba került Bocatius-kéziratokra l. Teszelszky 2010. 126. et passim.

(tehát nem szándékosan) kihagytak egyes szövegrészeket, amelyeket a másik másolat (W) tartalmaz.[50]

W

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– ÖStA HHStA, Wien, Ungarische Akten, Fasc. 149 Konv. C. 1605 s.d. fol. 19r–42v.

A kézirat már korábban is ismert volt, legalábbis Károlyi Árpád és Lencz Géza ismerte és hivatkozott rá.[51] Másolat, egy kéz írása. Nem tartalmazza a függelékben szereplő verseket. Mivel a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található, valószínűleg ama iratok közé tartozik, amelyeket letartóztatásakor találtak Bocatiusnál. A nála lévő iratokról készült bécsi inventáriumban ugyanis szerepel a *Hungaroteutomachia*.[52] Jó minőségű kézirat, de ez sem mentes a figyelmetlenségből származó elírásoktól, kihagyásoktól – ez a már említett M kéziratból derül ki.[53] A fentiekből az is következik, hogy az M és a W kéziratok szöveghibái, szövegromlásai, kihagyásai nem azonosak, tehát a szöveghagyomány két különböző ágát alkotják.

B

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– Archivio di Stato di Biella, Famiglia Ferrero della Marmora, Fondo Ferrero, Cassetta XVI, Cartella 18, Fascicolo 287/13.

A kéziratot Kruppa Tamás fedezte fel, korábban nem volt ismert. Másolat, egy kéz írása. Nem tartalmazza a függelékben szereplő verseket. Míg a másik két kézirat provenienciája legalábbis valószínűsíthető, e kézirat esetében nem sikerült kideríteni,

50 Nagyobb kihagyások: I. 41. (contumaciae... impingendo); I. 69. (Serenissimum... item); III. 121. (8. Simonem... Macab.) III. 145. (pro statu... versantium). L. az e szövegrészekhez fűzött szövegkritikai jegyzeteket!

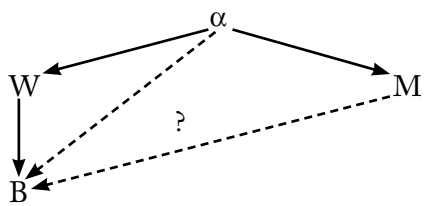
51 L. Teszelszky 2010. 131. Még l. Kees Teszelszky tanulmányát a kötetben.

52 Uo. 126., 131–132.

53 Nagyobb kihagyások: II. 77. (nec… pascitur); III. 13. (praeiudicantibus… gentis); III. 17. (in comitiis… obtrusit); különösen súlyos (és bizonyosan figyelmetlenségből fakadó) kihagyás: III. 42. (HUNG. quare autem... proficisci); III. 81. (et cognoscendae… habentibus) stb. stb. L. az e szövegrészekhez fűzött szövegkritikai jegyzeteket!

hogyan került a Ferrero della Marmora család levéltárába. Az bizonyos, hogy a W kéziratról készült: külső jegyekben is feltűnően utánozza a bécsi kéziratot, pl. a címlap és a bevezető epigramma tekintetében (sőt a rendkívüli hasonlóság alapján akár az is felmerülhet, hogy a két kézirat címlapját ugyanazon kéz készítette), de a címek stb. vonatkozásában is. Szinte kivétel nélkül a W olvasatait követi (tehát az M kézirathoz képest), illetve a hibák, kihagyások tekintetében is hű mása a W kéziratnak.[54] Emellett vannak önálló szövegromlásai, kihagyásai is, amelyek nincsenek meg sem a W, sem az M kéziratban.[55] Néhány esetben viszont az M-et látszik követni a W-vel szemben,[56] sőt, van néhány olyan szöveghely, ahol eltérő olvasatot hoz az M-hez és W-hez képest, viszont ez az eltérő olvasat tűnt helyesnek, ezért mi is elfogadtuk.[57]

A fentiek alapján a következő családfa állítható fel:

A családfán α-val jelöltük Bocatius autográf kéziratát, amely elveszett. Ezt másolta a W, illetve az M kézirat készítője. A B kézirat készítője vélhetőleg akkor készíthette el a W kéziratról a másolatot, amikor még „egyben volt" a W és az M kézirat. Úgy tűnik ugyanis, hogy a B készítője, bár általában a W-t követte, néha azért belenézett az M és talán az autográf α kéziratba is (erre vallanának a helyes olvasatai, amelyek a másik két kéziratban hibásan szerepelnek). Azt feltételezem, hogy mindhárom másolat Bocatiushoz, illetve írnokához vagy írnokaihoz köthető,[58] ami egyébként is logikus, hiszen szerzőnk bizonyára több fejedelemnek is át akarta adni a művet, ezért több példányra volt szüksége belőle. Vagyis mindhárom kézirat valamikor 1605–1606-ban készült, pontosabban 1605. május 19-e,

54 L. az előző jegyzetben felsorolt nagyobb kihagyásokat, ahol a B kézirat mindenben követi a W-t, azaz nála is hiányoznak az említett szövegrészek.

55 L. I. 2., I. 8., I. 9., I. 10., I. 11. stb. stb. L. az e szövegrészekhez fűzött szövegkritikai jegyzeteket!

56 L. I. 49., I. 58., II. 7., III. 67. stb. L. az e szövegrészekhez fűzött szövegkritikai jegyzeteket!

57 L. I. 31., I. 56., II. 14., II. 45., II. 65., III. 209. L. az e szövegrészekhez fűzött szövegkritikai jegyzeteket!

58 Bocatiusnak egy írnoka biztosan volt (Teuffel János), és volt egy másik szolgája is (Schüssler Miklós), de kérdés, hogy ő ellátott-e írnoki feladatokat. L. Bocatius 1985. 24., 25. L. ugyanitt a 73. és 74. jegyzetet. Az eredeti szöveget l. Olc. I. 38., I. 40.

vagyis V. Pál pápa beiktatása után (amely eseményről, mint írtuk, többször szó esik a műben), de még 1606 február 26-a, Bocatius elfogása előtt.

IV. A kiadás elvei és felépítése

1. Latin szöveg

A latin szöveg közléséhez mindhárom kéziratot felhasználtuk, de főként az M és a W kéziratot vettük figyelembe. Már jeleztük, hogy a két szöveg bizonyos szempontból egyenrangú, mert eltérő hibáik, kihagyásaik vannak (amelyeket éppen a másik kézirat helyes olvasata leplez le), így a szöveg rekonstrukciójához mindkettő nélkülözhetetlen volt. Volt azonban az összevetés során néhány tucat eldönthetetlen helyzet, így amikor a két kézirat között csupán szórendbeli eltérés volt (pl. I. 29. W: *discedamus iterum,* M: *iterum discedamus*), vagy pedig két különböző olvasatot hoztak, de mindkettő helyesnek bizonyult (pl. II. 64. W: *superioris*, M: *praeteriti*). Ilyenkor inkább a valamivel későbbi (vagyis a szerző által esetleg revideált) W kézirat olvasatát fogadtuk el. A biellai kézirat (B) eltéréseit (tehát ha eltérő olvasatot hozott a másik kettőhöz képest), általában nem részesítettük előnyben – ettől csak néhány, igen indokolt esetben tértünk el.[59] Az elfogadott variánstól eltérő olvasatokat a jegyzetapparátusban közöltük, a kéziratok fentebb ismertetett betűjeleivel.

A latin szöveget (és a fordítást is) nagyobb részegységekre, s azokon belül szakaszokra bontottuk, a hivatkozást és a jegyzetelést megkönnyítendő. A részegységek: *Introductio* (Bevezetés), *Dialogus I., Dialogus II., Dialogus III.,* (I., II., III. dialógus), *Epilogus* (Zárszó), *Appendix* (Függelék). A három dialógusra való felosztás a szerzőtől származik; a bevezető versek az első dialógus előtt vannak, ezért adtuk nekik az *introductio* nevet; az *epilogus* valóban egy szerzői utószó, bár a *Candide lector!* megszólítással kezdődik. Az *epilogus* utáni verseknek adtuk az *Appendix* nevet.[60] A részegységeken belül két-három mondatos szakaszokra osztottuk fel a szöveget: ezek sorszámai a margón találhatóak. Amennyiben nem új bekezdéssel kezdődik az új szakasz, a szövegben || jellel adtuk meg a szakaszhatárt. A függelékben lévő verseknél úgy jártunk el, hogy a verseket római számokkal számoztuk, s ezeken túl a verssorokat is megszámoztuk arab számokkal, a hagyományos módon.

A jegyzetapparátusban a szakaszok sorszáma alapján találhatók meg az egyes szavakhoz, szövegrészekhez írt szövegkritikai és tárgyi jegyzetek. A szövegkritikai jegyzetek a szöveg alatt futnak, s alattuk, külön bekezdésben vannak a tárgyi

59 L. az 57. jegyzetet.
60 A versekre l. fentebb.

jegyzetek. Mind a kritikai, mind a tárgyi jegyzetekben félkövér karakterrel írtam a szakaszok sorszámát (pl. **[12]**): ezek a jegyzetekben is értelemszerűen a szakaszhatárt jelölik. Ha egy szakaszon belül több jegyzet is van, ezeket a | jel választja el egymástól. A jegyzetekben a szokásos szövegkiadói rövidítéseket használtuk (om., add., cf., corr. stb.).

A szövegkritikai jegyzetekben, mint már fentebb jeleztük, az eltérő olvasatokat tüntettük fel, az adott kézirat (M, W, B) vagy kéziratok (MB, WB, MW, MWB) betűjelével (tehát így közöltem egy adott szöveghelynél az általam elfogadott olvasattól eltérő variánsokat). Ugyanitt jelöltük romlott szöveg esetében az én javaslatomat, illetve jeleztük, ha valahol ténylegesen javítottuk is a szöveget. A latin szöveg tárgyi jegyzeteiben csak arra szorítkoztunk, hogy a szövegben lévő idézeteket azonosítsuk. A tárgyi jegyzeteket kurzív betűvel írtuk, hogy jól megkülönböztethető legyen a szövegkritikai jegyzetektől.

Külön kell szólni a jegyzetekben szereplő hivatkozásokról. Ha a *Hungaroteutomachia* valamely másik részére hivatkoztunk, akkor értelemszerűen nem írtuk ki külön a mű címét, hanem csupán az adott nagyobb egység és a szakasz (verssor) számát. Ebben az esetben a hivatkozások a következőképpen nézhetnek ki (néhány példa alapján): Introd. 2. (bevezetés, 2. szakasz), III. 34. (III. dialógus, 34. szakasz), Ep. 8. (zárszó, 8. szakasz), App. I. 2. (Függelék, I. vers, 2. sor). Bocatius egyéb művei esetében a Csonka-féle rövidítéseket használtuk,[61] s természetesen a Csonka által meghatározott szakaszbeosztás (és nem az oldalszám!) alapján hivatkoztunk rájuk.[62] A Bocatius által használt műveknél csak akkor idéztünk pontos kiadást, ha az valamilyen okból meghatározható; egyébként az általánosan elfogadott rövidítések szerint hivatkoztunk rájuk (tehát pl. Vergilius, a Biblia, és Erasmus egy-egy szöveghelyére a következőképpen: *Verg. Aen. IV. 93.; I. Chor. 10.14.; Erasm. Adag. 1. 5. 67.*). Ezeket a mindenki által ismert szerzőket, és műveiket nem hoztuk az irodalomjegyzékben. Amikor pontos kiadásra hivatkoztunk (pl. Sleidanus 1576.), az természetesen megtalálható a bibliográfiában.

2. Magyar fordítás

A magyar fordítás a latin szöveg mellett párhuzamosan fut a lapok rektóin. Természetesen itt is ugyanazt a beosztást alkalmaztuk, mint a latin szövegben

61 L. Bocatius 1990–1992. Op. Poet. (1.) 29–30., illetve Uo. Op. Pros. (3.) 11–13. Még l. a következő jegyzetet.

62 Ez a tanulmányokban is így van. Tehát a *Boc. Olc. V. 2.* rövidítés Bocatius *Olympias carceraria* c. művének V. „classis"-át, s azon belül a 2. szakaszt jelenti (l. Bocatius 1990–1992. Op. Pros. [3.] 172.). A *Boc. Olc.* rövidítést (és a többi Bocatius-mű rövidítését) a „saját" irodalomjegyzékünkben is közöljük, illetve feloldjuk.

– már ami a részegységeket (bevezetés, I. dialógus stb.) és a szakaszbeosztást illeti. A szakaszok számai a magyar fordításban is a margón találhatók. A fordításban igyekeztünk a latin szöveget a lehető legpontosabban visszaadni, de egyben arra is törekedtünk, hogy a fordítás tükrözze azt a bocatiusi humort, könnyedséget, s egyben lendületet, ami ezt a művet jellemzi.

A magyar fordításhoz is tartoznak jegyzetek. Ezeket arab számokkal jelöltük a szövegben, és végjegyzetként helyeztük el őket a szövegkiadás után. A magyar fordítás jegyzetei jelentős részben megegyeznek a latin szöveg tárgyi jegyzeteivel. Azt akartuk ugyanis, hogy ne csak a latin szövegkiadásban, hanem a magyar fordítás jegyzeteiben is szerepeljenek Bocatius művének forrásai, illetve az egyéb műveiben található párhuzamos szöveghelyek (ezek jelölésére l. fentebb). Ezzel az volt a cél, hogy a mondott adatok azoknak se kerüljék el a figyelmét, illetve azoknak se okozzon nehézséget ezek megtalálása, akik csak a latin vagy csak a magyar szöveget használják. Egyébként pedig mindkét szövegnél elkerülhetetlen volt ezek feltüntetése: a latin eredetinél nagyon lényeges – már csak a szöveggondozás miatt is –, hogy a szerző milyen más szöveget vesz át pontosan, vagy éppen variál át, így a kútfők azonosítása és jelölése elengedhetetlen; a magyar fordításban pedig az antik szerzők idézeteinél, bibliai szöveghelyeknél stb. általánosan bevett, „klasszikus" magyar fordításokat használtuk, s ezekben az esetekben a fordítók neveit nyilvánvalóan fel kellett tüntetni, a szöveghellyel együtt. Ezért döntöttünk úgy, hogy ezen a téren a teljességre törekszünk mindkét jegyzettípusban.

A források azonosítása mellett szövegmagyarázatok, szövegértelmezések találhatók a magyar fordítás jegyzeteiben. Van néhány olyan szöveghely is, amelyeknek a megfejtése egyelőre problémát okoz. Ilyen esetekben jegyzetben vizsgáltuk a lehetséges megoldásokat. Ugyanitt magyaráztuk a történelmi eseményekre, személyekre tett utalásokat is, továbbá itt jeleztük azokat a megfeleléseket, amelyek a *Hungaroteutomachia*ban és három másik Bocskai-párti propaganda-iratban: a szerencsi kiáltványban, illetve az *Excusatio*ban s annak olasz változatában, a *Copia*ban felfedezhetők. Az utóbbi kettő olyan szoros kapcsolatban áll művünkkel, hogy nagy valószínűséggel kijelenthetjük: ezeknek is Bocatius a szerzője, de legalábbis az *Excusatio*nak.[63]

63 Ld. a szöveghez fűzött 85. tárgyi jegyzetet. Az *Excusatio*val és a *Copia*val való megfelelésekre l. a 85., 87., 101., 204., 245., 290., 329., 371., 414. és 417. tárgyi jegyzetet. A szerencsi kiáltvánnyal való megfelelésekre l. a 23., 60., 108., 117., 155., 170., 177., 178., 179., 264., 330., 335. és 351. jegyzetet.

3. Bibliográfia és mutató

A kötet végén bibliográfia és a mutatók (hely-, illetve személynévmutató) találhatók. A *Hungaroteutomachia* szövegében lévő tulajdonnevek nem oldalszám szerint, hanem a részegység száma (neve) és szakaszszám szerint lettek feltüntetve (pl. II. 33., Ep. 2. L. fentebb). A tanulmányokban és a magyar szöveg tárgyi jegyzeteiben szereplő tulajdonnevek azonban oldalszám szerint szerepelnek. Részletesebb tájékoztatást a mutatók elején adunk.

***

A kötet az R. Várkonyi Ágnes irányításával az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékén működő „Magyarország a kora újkori Európában" kutatócsoport (OTKA NK 81948) tevékenysége keretében született. A csoport a kora újkori Magyar Királyság történetének európai kontextusait vizsgálja. Programja három téma köré csoportosul: a három részre szakadt országban élő magyarok tényleges diplomáciai és szellemi kapcsolatai; a Magyarországról és a magyarokról Európában alkotott kép; továbbá az, hogyan alakult a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség vezetőinek önmagukról alkotott képe, és hogyan prezentálták ezt külföldön. Általános jellemző, hogy a kutatásokban kiemelt figyelmet kapnak a kora újkori értelmiségiek európai szellemi kapcsolatai.

Végezetül szeretnénk köszönetet mondani azoknak, akik a kéziratok megszerzésében, illetve lemásolásában segítettek, illetve valamilyen formában részt vettek a kötet elkészítésében. Ugyancsak szeretnénk azoknak hálánkat kifejezeni, akik véleményükkel, tanácsaikkal támogatták munkánkat. E kollégák: Ács Pál, Almási Gábor, Déri Balázs, Fazekas István, Horn Ildikó, Kármán Gábor, Kruppa Tamás, Molnár Antal, Pálffy Géza, Sánta Ákos, Soós István, Sudár Balázs, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Péter, Zarnóczki Áron, Zászkaliczky Márton.

Gergely Tóth

Hungaroteutomachia

Authorship, textual tradition and the principles and structure of publication

One of the greatest fears entertained by any researcher is that of overlooking a significant detail in the course of their work — something that would otherwise be essential to any study, book or text edition. Precisely this mishap seems to have occurred in the case of Ferenc Csonka, who published a precise and admirably thorough critical edition of the work of the poet Johannes Bocatius (1569–1621), the envoy to Germany of Prince István Bocskai.[1] The great philologist must have come across references to the work *Hungaroteutomachia* ("Hungariangermanbattle"), if only in the record of the interrogation of the captured Bocatius.[2] His reasons for overlooking it, however, remain a mystery. Perhaps he failed to find the manuscript (although Árpád Károlyi quoted from it on several occasions in Volume XI of his *Monumenta Comitialia Regni Hungariae*, specifying the source[3]). Or perhaps he gave credence to the poet he so admired, who had attempted to deny, or at least blur, his authorship of the work in his statement to his imperial captors. Whatever the truth, the work was omitted by Csonka both from the *Opera omnia* and from the list of titles of *opera perdita vel adhuc latentia* (lost or missing works).[4] Its absence is all the more regrettable, given that it is one of the best and most interesting works of Bocatius. In our view, in terms of both significance and elaboration, it is on a par with the other two substantial prose works (*Relatio* and *Olympias carceraria*) by the erudite judge of Kassa, nowadays Košice in Slovakia.[5] The short, propagandistic work has the clear objectives of presenting and justifying the reasons for and objectives of the Bocskai Revolt (1604-1606), and of responding to criticisms from abroad by means of a debate between fictitious and symbolic characters — mainly via dialogues between the Hungarian and German, and the Hungarian and Italian characters.[6] Rich in sharp exchanges and acerbic wit, the extremely readable and

1 See Bocatius 1990–1992.
2 See Boc. Interr. I. 10., III. 10., Resp. I. ad 10. (On references to the works of Bocatius, see the last chapter of our introduction.)
3 See MOE XI. 221., 226., 285., 288., 296., 308., 309., 316., 317.
4 See Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 341.
5 See Boc. Rel., and Boc. Olc. (See the full title in the bibliography.)
6 Contentual analysis has been carried out by Kees Teszelszky. See his study in this volume.

thought-provoking work is perhaps the most accomplished piece of propaganda for Bocskai[7]. Bocatius later remained deeply silent about both this work and about the poem written for Bocskai,[8] and, as we will see below, he had good reasons for doing so. However, to quote a verse from the bible, in keeping with the habit of Bocatius (and his age): „There is nothing hidden that will not be disclosed…"[9] I am confident that Bocatius would not oppose our publication today.

I. Authorship

The importance of the work was first recognised by Kees Teszelszky, who mentioned the *Hungaroteutomachia* in several of his essays, attributing it — at least partially, and with reservations — to Bocatius. As discussed below, he gave emphasis to two arguments: the records of Bocatius's interrogation; and the initials JB at the beginning of the work.[10] My aim in what follows is to provide further arguments in support of Kees Teszelszky's viewpoint, and to demonstrate that the entire work was written by Bocatius. I also aim to establish the function and authorship of the poems that appear at the end of one of the manuscripts.

So what are the arguments supporting Bocatius's authorship of the *Hungaroteutomachia*?

1. One of the most important proofs is one of the testimonies of Bocatius. According to his interrogators, when asked about the authorship of the *Hungaroteutomachia*: "He says it is not his invention, although he contributed some of the arguments, mostly those that are delivered *in persona Germani*; he acknowledges that it was written in his style."[11] As Kees Teszelszky points out, we can scarcely give full credence to a statement made under torture.[12] We fully concur: even if we were not familiar with the text, it would seem odd for Bocatius to assume the arguments of only one character. However, since we are familiar with the work we can claim to understand the tactics adopted by the erudite judge from Kassa: the German character gives voice to imperial arguments, making it less incriminating for him. In the light of the text, of course, it would clearly be naive to assume that different authors are responsible for the individual characters: the German's arguments are often exaggerated, and he provides „high balls" for the Hungarian character — in

7 Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 103–104.
8 On the poem, see below.
9 Luke 8,17.
10 Teszelszky 2010. 131–132.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 104.
11 Bocatius 1985. 157.; see the original text Boc. Resp. I. ad 10.
12 Teszelszky 2010. 131.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 104.

other words, he often creates opportunities for the latter to express his views and rebuttals. One can scarcely be surprised at Bocatius's disavowal. He would have been risking his life by admitting responsibility for the work, which contains serious accusations and frequently disrespectful comments about the emperor, Belgiojoso, Basta, the Roman Catholic faith, the Church, the Jesuits, the bishops — and, probably crucially, Archduke Matthias (the future Matthias II).[13] In fact, it is also quite possible that this work was the main cause of the lengthy incarceration of Bocskai's unfortunate envoy, despite his attempt to distance himself from it. Remarkably, Bocatius admits that it is written "in his style" — perhaps in self-defence, as a way of fielding such accusations in advance. Issues of style will be discussed later.

2. The presence of the initials JB below the epigrams at the beginning of the work, which are a clear reference to Joannes Bocatius, is another striking although inconclusive piece of evidence — particularly in the context of Bocatius's confession. In itself, of course, it suggests only that JB is the author of the epigram — Bocatius perhaps added them (if it indeed was him) in order to create the impression that he had written only the poem. However, the theme of the epigram, which is based on Homer's *Batrachomyomachia* (Battle of the Frogs and Mice) — that the Turks will benefit from a war between the Hungarians and Germans — recurs as one of the key concepts throughout the work. In one place, the Hungarian character says: „At this point, he [Bocskai, G.T.] was forced to befriend the Turks as the closer enemy, to prevent them [the Turks, G.T.] from winning everything, while the two of them [Bocskai and the imperial forces, G.T.] debate, thus stopping *Hungaroteutomachia* turning into a *Batrachomyomachia*."[14] The author therefore justifies an alliance with the Turks by wittily promoting the concept of *Batrachomyomachia,* suggesting that Bocskai and the Hungarians had no other choice than to form a league with the "closer enemy" (*hostem viciniorem*). The close connection between the epigram that bears Bocatius's initials, the overall content of the work and the title of the work itself provide further important evidence of its authorship by the former judge of Kassa.

3. Most importantly, there are many close textual and contextual matches between the *Hungaroteutomachia* and other prose and poetry by Bocatius. We have identified 108 clear and exact matches[15] that we have listed in the notes in the case of both

13 On the emperor: I. 12., I. 68., II. 54. etc.; on Belgiojoso: II. 10., III. 25., III. 101. (!) etc.; on Basta: I. 13., III. 152. etc.; on the Roman Catholic Church and religion: II. 20–22., III. 183. etc.; on the Jesuits: II. 41., II. 66., III. 156–157. (!) etc.; on the bishops: II. 42., III. 101. etc.; on Archduke Mathias: II. 66. (On references to the *Hungaroteutomachia* see the last chapter of our study.)

14 See III. 45.

15 I included the matches found in the verses of the appendix, as the appendix is part of the work. See below.

the Latin and Hungarian texts.[16] The most striking of these is the paraphrase of *Batrachomyomachia*: in one of his late works, *Historia parasceve*, Bocatius repeats almost word for word that the Turkish are the beneficiaries of the debate between the Hungarians and the imperial forces.[17] In another striking coincidence, at one point in the text the Hungarian character quotes the German historiographer Sleidanus, as did Bocatius in *Olympias*. Even if it is not the same passage, both quotes are related to the attacks (considered illegitimate by both Sleidanus and Bocatius) by Emperor Charles V on the Protestant prince-electors, including John Frederick of Saxony.[18]

There are striking parallels between the *Hungaroteutomachia* and *Olympias*. The Hungarian character in the *Hungaroteutomachia* draws on the *Tripartitum*, quoting the famous passage of the Golden Bull on the right to resistance to justify his arguments in just the same way as Bocatius does in *Olympias*, claiming that he had also opened Werbőczy's book at the paragraph on *jus resistendi* during his hearing with the counsellors to the prince-elector of Pfalz.[19] Both the identical textual locations and the identical choreography of the two „scenes" are very revealing — even perplexing, since it begs the question of which came first, the fictitious or the actual event. If we assume that Bocatius included his own experience in the *Hungaroteutomachia*, it may be taken as proof of the date of origin: in this case, he wrote the work during his stay in Heidelberg. However, the opposite might also have happened: he may have transformed fiction into "reality" when he produced the *Tripartitum* in front of the counsellors — unless of course it was fiction in both cases! There is another example of this phenomenon. In the *Hungaroteutomachia*, the author mentions, among other things — in lines spoken by the Hungarian character — a statute from the year 1525 ordering the "burning of the Lutherans", claiming that, in his infamous Article 22 of 1604, Rudolf had in principle confirmed this, along with all the other earlier church-related statutes of the Hungarian kings.[20] Experts on Bocatius's oeuvre will immediately recognise that, in the *Olympias,* he also cites the 1525 statute before the envoys of the elector of Pfalz, likewise referring to the fact that it represented a threat to the Protestants

16 On the notes see the last chapter of our introduction.

17 „Non Turca tertius haeres nostra lite gauderet". Boc. Hist. 37. Cf. in the *Hungaroteutomachia* Introd. 4. „Tertius est haeres, qua litigat alter et alter" and III. 45. „Tunc enim coactus est [Bocskai – my note, G.T.] Turcam sibi reddere amicum, ut hostem viciniorem, ne duobus altercantibus tertius ipse factus fuisset haeres…".

18 See III. 21–23., 27., and Boc. Olc. V. 2. (Csonka is mistaken in writing that the quote in *Olympias* is not from Sleidanus – Bocatius in fact quotes him literally. See our note to *Hungaroteutomachia,* dialogue III, section 21.).

19 See in the *Hungaroteutomachia* III. 11–13., and Boc. Olc. I. 59.

20 On the mentioned article, see II. 37. He mentions it later (see III. 83.).

on the grounds of Article 22.[21] Again we are witnessing the fascinating movement between „reality" — or rather memoir — and fiction, although the direction of the transformation remains ambiguous.

Returning to the parallels between the *Hungaroteutomachia* and (other) works by Bocatius, we encounter several phrases and sentences in his great prose work *Relatio* that can also be found in the work under discussion — not in the form of quotes, but as Bocatius's own words.[22] The Italian character in the *Hungaroteutomachia*, for example, mocks the privileges of the Hungarians using precisely the same phrase ("Habeant, oblectent se cum illis...") that Bocatius uses to sneer at Turkish cuisine in *Relatio* ("Habeant et oblectent se cum illis...").[23] Matching phrases such as this are fairly common: fortunately for us, Bocatius repeatedly used favourite expressions and turns, making identification easier. The parallels, as can be seen from the above examples, are not limited to the German character but also occur in the case of others, thus undermining Bocatius's claim that he was responsible solely for the lines spoken by the German. We are certainly in agreement with Kees Teszelszky and Márton Zászkaliczky that the development of Bocskai's propaganda was a team effort, and it is obvious that the arguments and intentions of the *Hungaroteutomachia* are in accordance with other pieces of pro-Bocskai propaganda that are not, or not exclusively, the invention of Bocatius.[24] However, the „even distribution" of parallels between this work and other writings by Bocatius suggests that the entire *Hungaroteutomachia* was the work of the ex-judge of Kassa.

4. In addition to corresponding content, the language and style of the *Hungaroteutomachia* also clearly point to Bocatius as the author. Characteristic features of the work are the classical quotes, Erasmian adages, verses from the Old and New Testaments, as well as plenty of references. Although these are not an exclusive trait of Bocatius, the „density" of such quotes and the frequent *correspondences* with other quotes from different works by him are striking indeed. In this respect, similarities with *Olympias* are more apparent, while this aspect of *Relatio* is less developed. In addition, we might point to the sometimes crass, sometimes subtle humour that always hits the mark, a characteristic feature of Bocatius's two major prose works, not to mention his lesser writings.

5. Other features of the *Hungaroteutomachia* also suggest Bocatius's authorship. The Hungarian character is remarkably knowledgeable about the legal status and

21 See Bocatius 1985. 30.; see the original text in Boc. Olc. I. 60–61.

22 See in the *Hungaroteutomachia* I. 9., and Boc. Rel. 35.; in the *Hungaroteutomachia* I. 27., and Boc. Rel. 6. etc.

23 See in the *Hungaroteutomachia* II. 43. and Boc. Rel. 45.

24 See Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 79., 104. See also Kees Teszelszky's study in the volume.

liberties of free royal towns of Hungary, as well as about events in Kassa.[25] The town, of course, was one of the centres of events partly due to the seizing of the church in 1604, and partly due to its attitude towards Belgiojoso and subsequently Bocskai. Nevertheless, Kassa has such a „gravitational pull" in the debate that it would be hard not to believe that the author came from this town and that he was very closely affected by the events. When the Hungarian character says at the start of the work „we are in a free royal town", it is easy to conclude that the author, Bocatius, was picturing Kassa as the setting for the dialogues.[26]

6. Finally, it is worth taking a look at the epilogue. The anonymous author plays his usual game with the reader: while having no intention of revealing his identity, he still conveys some information about himself. Of his origins, he says: „I was born neither in Pannonia, Italy or Teutonia, nor in Sarmatia or Thrace."[27] The author must have intended to indicate that he was not born in any of the „countries" represented by the characters in the work, so he could not be accused by being prejudiced. (Transylvania is not mentioned, but the Transylvanian character is given the least weight: he speaks only three times, once merely to say „Amen".) This trick also suggests Bocatius as the author, since Upper Lusatia, and his hometown of Vetschau, belonged to the Czech Crown, thus it was quite legitimate for him to say that he was not born in any of the countries concerned.

II. The function and authorship of the poems in the Appendix

In the Munich manuscript[28] (M) five poems are included after the main body of the work.[29] It seems clear to me that these poems are linked to the *Hungaroteutomachia*, as their content is entirely in line with it.

The title of the first, rather long poem (101 lines) is *On the Hungarian Crown*. The poet addresses the royal crown, briefly dwelling on its theft in 1439, its contemporary „exile", and his hopes for its return to Hungary. The poem also refers to the actual (as of 1605) political situation, blaming Rudolf for not coming to Hungary for many years, for inundating the country with walloon and Italian mercenaries, and for persecuting the Lutherans, before finally mentioning that Bocskai should be king of Hungary. The famous topos "the shield of Christianity", or rather "the shield of

25 See II. 4–42. (where the characters have a lengthy debate over the seizure of the church of Kassa), II. 47., III. 14., III. 36., III. 39–40., III. 69., III. 153., III. 173.
26 See I. 5.
27 See Ep. 1.
28 See the presentation of the manuscripts in the following chapter.
29 See under the title *Appendix* in the text edition.

Germany" at the beginning of the poem is also important. The *Hungaroteutomachia* echoes almost every idea contained in this poem: the Hungarian character also demands the return of the Hungarian crown (interestingly, both in the verse and in the work Linz is mentioned incorrectly as the place where the crown is guarded); [30] blames Rudolf for failing to appear in the national assemblies, for sending mercenaries to Hungary and for persecuting Lutherans;[31] and the idea of Bocskai as king of Hungary is mentioned in the first dialogue — although in a more cautious manner the author puts the words in the mouth of the German character, in the form of a hypothesis.[32] The current pope, Paul V, appears in both the prose work and the poem, and in both cases we find a reference to the fact that the head of the church has recently been elected.[33] In addition, as in the poem, the idea that Hungary is the shield of the Holy Roman Empire, a sort of „buffer zone", is often mentioned in the *Hungaroteutomachia*.[34] The list of contextual and other similarities could be continued.

The second poem (*Message to the Hungarian people*) again focuses on the crown: the author emphasises that whoever wants to be king of Hungary must be crowned with the Holy Crown.[35] The need to return the crown to Hungary is again emphasised, as are the election of a new, native-born Hungarian king and the act of „finding" this king. This poem is also therefore linked to the *Hungaroteutomachia*, although to a greater extent to the previous poem.

In the third poem (*Tetrastichon*) the poet emphasises that, with Bocskai on the scene, "faith" has triumphed, and no matter how much some may wish to wipe the Lutherans or heretics in Hungary out, no matter how much the pope wishes to burn them, and Belgiojoso to defeat them, it is not going to happen.[36] Content matches with the *Hungaroteutomachia* are evident. The idea of exterminating the Lutherans, or rebellious Hungarians in general, also emerges in the dialogues, usually in the words of the Italian character who clearly represents the Catholic Church — naturally in a manner repellent to the reader.[37] The "burning" of Lutherans, as I wrote above, is also included in the dialogues, on two occasions.[38] Anti-papal comments are countless in the *Hungaroteutomachia* — in part made directly by the

30 On the return of the crown, see I. 18., I. 38., III. 196. Linz as the place where it is guarded: I. 38. and App. I. 42–43.
31 II. 13., III. 16., III. 183. etc. Cf. App. I. 60., 63–72.
32 See I. 19. Cf. App. I. 61–62.
33 III. 214. and App. I. 97–98.
34 I. 40–41., III. 106., III. 186. Cf. App. I. 2–3.
35 See App. II. 3–4.
36 See App. III.
37 For the Italian character's statements on destroying the Protestants, and the rebellious Hungarians in general, see I. 23–24., II. 26., 45., III. 213., 215–217.
38 See II. 37., III. 83. See also above.

Hungarian character, and in part in the deliberately exaggerated and extreme comments voiced by the Italian character.[39] Belgiojoso also plays an important part in the dialogues, partly as the pope's „pet", and partly as a greedy and cruel tyrant.[40] In other words, each line of the poem corresponds with one (or more) parts of the *Hungaroteutomachia*.

The fourth poem, against the Jesuits (*On Jesuits*)[41], is also in line with the *Hungaroteutomachia*, since in the latter the Hungarian and Transylvanian characters speak in harsh terms about the members of the order.[42] The parallels speak for themselves: both in the dialogues and in the poem the Jesuit fathers are referred to as "satellites" or "governors of the Antichrist", and are represented as the origins of dissension.[43]

As the fifth poem (*On religion*)[44] differs from the third in just two words, I will not discuss it here. The inclusion of the two almost identical poems suggests that the poems in the Appendix were awaiting finalisation, although the *Hungaroteutomachia* as a whole gives the impression of a work that has not been completely finalised.

As far as authorship is concerned, we must regard Bocatius as the author of the poems. Expressions and lines recurring also in other poems by Bocatius are eloquent proof:[45] furthermore the wording, vocabulary and style of the poems bear close resemblance to the other poetry of Bocatius. In fact, the fourth poem against the Jesuits must be seen in parallel with two of his other poems. His strongly anticlerical piece written in praise of the members of the Chamber of Szepes (Spiš) newly appointed by Gábor Bethlen applies the same adjectives to the Catholic priesthood as the fourth poem on the Jesuits, referring to them as harpies, thieves, the offspring of Avernus, and the swines – and also prospective habitants (at least as Bocatius hopes for) – of Orcus.[46] The author apparently penned the same expressions with reference to the Catholic secular priesthood, or the Jesuits. The other poem is a forceful invective against an unknown writer of pasquinades: in this case,

39 See the anti-papal statements and those that shed a negative light on the pope at II. 10., II. 27., II. 45., III. 71., III. 81., III. 101., III. 157., III. 183., III. 214.

40 See note 13.

41 See. App. IV.

42 II. 41., II. 66., III. 156., III. 191.

43 „irrequietorum Iesuitarum et ipsius Antichristi satellitum" (II. 66.), „Vos Antichristi satrapae" (App. IV. 13.); „Iesuitae, fax huius incendii" (III. 191.), „Vos Ate dira exagitans in praelia fratres / impia ut exsurgant buccina militiae" (App. IV. 7–8.).

44 App. V.

45 E.g. App. I. 15.: „vi rapta potestas", and Boc. Poet. 1121. 1. „vi rapta potestas"; App. I. 26.: „vagiit infans", and Boc. Ungr. (Boc. Poet. 2.) 22.: „vagiit infans"; App. I. 10.: „quod arguit aetas", and Boc. Poet. 1105. 9. „arguit haec aetas" etc. See also the notes to the poems.

46 See App. IV., and also Boc. Poet. 1118.

in addition to the corresponding expressions, the dynamics of two poems and the multitude of disparaging phrases provide the most striking similarities.[47]

We can therefore conclude that the five poems following the prose work in the M manuscript are substantially related to the *Hungaroteutomachia* — that is, they were intended as an extension or Appendix to the work. On the basis of the textual and stylistic correspondences, it is also certain that they are the work of Bocatius. With their publication, the poetic oeuvre of Bocatius has been enriched by five pieces. More importantly, these poems were written in 1605 or in January 1606, one of the most important (and crucial) periods in his life, in order to support the Bocskai Revolt (1604–1606), which further elevates their significance. Until now, only one such poem had been known in the whole of Bocatius's oeuvre. [48]

III. Textual tradition

Three manuscript copies of the work have survived. I present these manuscripts below in order to establish the relationship between them and to clarify their chronology.

(M)

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kasten Schwarz 16712. fol. 434r–486r.

The previously unknown manuscript was discovered by Márton Zászkaliczky. It is a copy with multiple handwriting. This provides the most complete text: as mentioned above, it contains five poems in addition to the *Hungaroteutomachia*. On the basis of its provenance it is certain that this manuscript was in Bocatius's travelling bag and that he handed it to the elector palatine.[49] This text was therefore distributed by the author himself. This fact, as well as the inclusion of the poems, increases its authority within the textual tradition. However, the copy is not perfect. The

47 See Boc. Poet. 1115.

48 See Boc. Poet. 694. See also Ferenc Csonka's introduction to the poem.

49 About the Bocatius manuscripts in the Bavarian State Archives see Teszelszky 2010. 126. et passim.

other manuscript, W, reveals that the creators of M made serious errors, such as omitting certain parts, clearly as a result of carelessness rather than intentionally.[50]

W

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– ÖStA HHStA, Wien, Ungarische Akten, Fasc. 149. Konv. C. 1605. s.d. fol. 19r–42v.

This manuscript was known at least by Árpád Károlyi and Géza Lencz, who both referred to it.[51] It is copy, written in one hand. It does not include the verses of the Appendix. Since it can be found in the Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna, it is likely to belong among the documents that were found with Bocatius at the time of his arrest, since the Vienna inventory of the documents he was holding included the *Hungaroteutomachia*.[52] It is a good-quality manuscript, but not without inadvertent misspellings and omissions — as seen from the manuscript M.[53] The errors, corruptions and omissions of manuscripts M and W are not identical, thus they form two different branches of the textual tradition.

B

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato.

– Archivio di Stato di Biella, Famiglia Ferrero della Marmora, Fondo Ferrero, Cassetta XVI, Cartella 18, Fascicolo 287/13.

This previously unknown manuscript was discovered by Tamás Kruppa. It is a copy written in one hand. It does not include the verses of the Appendix. While the provenance of other two is at least probable, it is impossible to say how this manuscript

50 Major omissions: I. 41. (contumaciae... impingendo); I. 69. (Serenissimum... item); III. 121. (8. Simonem... Macab.) III. 145. (pro statu... versantium). See the text-critical notes to these textual parts!

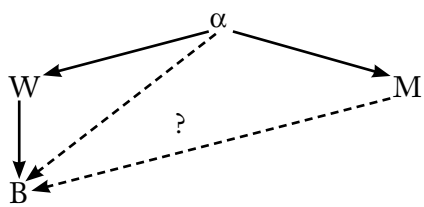
51 See Teszelszky 2010. 131. See also Kees Teszelszky's study in the volume.

52 Ibid. 126., 131–132.

53 Major omissions: II. 77. (nec… pascitur); III. 13. (praeiudicantibus… gentis); III. 17. (in comitiis… obtrusit); an especially serious omission (certainly due to negligence): III. 42. (HUNG. quare autem... proficisci); III. 81. (et cognoscendae… habentibus) etc. See the text-critical notes to these passages!

came into the Ferrero della Marmora family archives. It is certain that it was based on manuscript W: it bears striking resemblance to the Vienna manuscript in certain external features such as the title page and introductory epigrams (on the basis of the extraordinary similarity it may be that the title pages of the two manuscripts were written by the same hand), but also with respect to the titles, etc. It follows, almost without exception, the version of manuscript W (as opposed to manuscript M), and with respect to its errors and omissions it is a faithful replica of manuscript W.[54] In addition, it has its own corruptions and omissions not found in manuscripts M and W.[55] In some cases, however, it seems to follow M rather than W.[56] In certain places it reads differently from both M and W, although where this different interpretation seems to be correct, we have accepted it.[57]

On basis of the above, the following genealogical table can be established:

In the figure, Bocatius's lost autograph manuscript is shown as α. This has been copied by the creators of manuscripts W and M. The creator of manuscript B may have copied manuscript W, at a time when manuscripts W and M were "together". It appears that the author of B, although he usually followed W, occasionally looked at M, as well as at the autograph manuscript α (as suggested by the correct readings that appear with errors in the other two manuscripts). I assume that all three copies can be attributed to Bocatius or his scribe(s).[58] This would be logical, as the author must have intended to hand over the work to several princes, thus he needed several copies. In other words, all three manuscripts were created some time in 1605 or 1606 — more specifically after 19 May 1605 — that is, following the

54 See the major omissions listed in the previous footnote, where manuscript B follows W in every respect — that is, it also lacks the passages mentioned.

55 See I. 2., I. 8., I. 9., I. 10., I. 11. etc. See the text-critical notes on these passages.

56 See I. 49., I. 58., II. 7., III. 67. etc. See the text-critical notes on these passages.

57 See I. 31., I. 56., II. 14., II. 45., II. 65., III. 209. See the text-critical notes on these passages.

58 Bocatius certainly had a scribe (János Teuffel), and another servant (Miklós Schüssler), although it is not clear whether the latter also acted as a scribe. See Bocatius 1985. 24., 25. See ibid. notes 73. and 74. For the original text see Olc. I. 38., I. 40.

inauguration of Pope Paul V (which is mentioned several times in the work), but before 26 February 1606, when Bocatius was captured.

IV. The principles and structure of the edition

1. The Latin text

I have drawn on all three manuscripts for the publication of the Latin text, relying mainly on manuscripts M and W. As already indicated, the two texts are equal in some respects because they contain different errors and omissions (that are mutually revealed by the right reading of the other manuscript), making them both essential to the reconstruction of the text. During comparing the manuscripts, however, we encountered a few dozens of inconclusive situation because the two manuscripts often showed only different word order (e.g. I. 29. W: *discedamus iterum,* M: *iterum discedamus*) or differing readings that both proved to be correct (e.g. II. 64. W: *superioris*, M: *praeteriti*). In such cases we accepted the reading of manuscript W since it is somewhat later (and eventually revised by the author). I have generally disregarded the variations in the Biella manuscript (i.e. where it reads differently from either of the other two), barring a few, justified cases.[59] I have included the textual variation among the notes using the manuscript letter codes.

I have divided the Latin text (and the translation) into major parts, and into sections within each part, in order to facilitate references and notes. The major parts are the *Introductio* (Introduction), *Dialogus I, Dialogus II, Dialogus III* (Dialogues I, II and III), *Epilogus* (Afterword), and *Appendix*. The division into three dialogues originates from the author. As the introductory poems come before the first dialogue, we have called them the *Introductio*; the epilogue is indeed an authorial afterword, although it is addressed to *Candide Lector!* We refer to the verses after the epilogue as the *Appendix*.[60] Within the major parts we have divided the text into two- or three-sentence sections, which are numbered in the margin. If the new section does not start with a new paragraph in the text, we have indicated the beginning of the section with the sign α. The poems in the Appendix are numbered using Roman numerals, while the lines are numbered with Arabic numerals, in the traditional manner.

The text critical and explanatory notes on individual words and passages can be identified on the basis of the section numbers. The text critical notes run beneath

59 See note 57.
60 On the poems, see above.

the text, while below them, in separate paragraphs, can be found the explanatory notes. Both in the text critical and explanatory notes the section numbers are written in bold (e.g. **[12]**): these represent the section boundaries in the notes as well. Multiple notes within one section are separated by a | sign. In the notes, I use the usual publishing abbreviations (om., add., corr. etc., cf.).

In the text critical notes, as mentioned above, I indicate the different readings using the letter code of the given manuscript (M, W, B) or manuscripts (MB, WB, MW, MWB), allowing me to publish, at a given textual point, variants other than the one I have preferred. I have indicated in the same place my proposals in the case of corruptions, and I have indicated where I have in fact corrected the text. In the explanatory notes of the Latin text I have restricted myself to identifying quotations in the text. I have written the content notes in italics in order to distinguish them clearly from the textual criticism notes.

The references given in the notes deserve special mention. When I refer to another part of the *Hungaroteutomachia*, I obviously do not make special mention of the title of the work, only the number of the relevant larger unit and of the section (lines). In this case, references may appear as in the following examples: Introd. 2 (Introduction, Section 2); III. 34 (dialogue III, Section 34); Ep. 8 (Epilogue, section 8); and App I. 2 (Appendix, verse I, line 2). In the case of other works by Bocatius, I have used Csonka's abbreviations,[61] and of course I refer to them in keeping with Csonka's section divisions (not according to page number).[62] In the case of works used by Bocatius, I have only quoted the exact edition when it can be determined; otherwise I refer to them in keeping with the generally accepted abbreviations (i.e. to texts by Virgil, the Bible, or works by Erasmus as *Verg. Aen. IV 93, I. Chor 10.14; Erasm. Adag. 1. 5.67.*). I have not included these well-known authors and works in the bibliography. When I refer to specific editions (e.g. Sleidanus 1576), it is of course included in the bibliography.

2. Hungarian translation

The Hungarian translation runs in parallel with the Latin text. I apply the same divisions as in the Latin text — as far as the parts (Introduction, Dialogue I, etc.) and sections are concerned. The section numbers can also be found in the margin

61 See Bocatius 1990–1992. Op. Poet. (1.) 29–30., and ibid. Op. Pros. (3.) 11–13. See also the next note.

62 The same practice is followed in the studies. The abbreviation *Boc. Olc. V. 2.* thus refers to Bocatius's *Olympias carceraria*'s „classis" V., and within that section 2 (see Bocatius 1990–1992. Op. Pros. [3.] 172.). The *Boc. Olc.* abbreviation (and the abbreviations of his other works) are included and explained in our "own" bibliography as well.

in the Hungarian translation. In the translation, I have tried to reproduce the Latin text as accurately as possible, but at the same time I have also attempted to make the translation reflect Bocatius's humour and flippancy, and the vivacity that characterises the work.

The Hungarian translation also includes notes marked using Arabic numerals in the text, which are placed as endnotes after the text edition. The Hungarian translation notes are largely the same as the content notes in the Latin text. It was our intention to include the sources of Bocatius's works and the parallel passages found in his other works not only in the Latin text edition but also in the notes to the Hungarian translation (for the method of referencing see above). I have done this in order to call attention to this information even for readers using exclusively either the Latin or the Hungarian text. Indicating them was inevitable in the case of both texts: in the Latin original, exactly what other text the author is adopting or rewriting is very significant — if only for the purposes of emendation — thus the identification and marking of the sources is essential. In the Hungarian translation, in the case of quotes from ancient authors, biblical passages, etc., I use the generally accepted „classic" Hungarian translations, and in these cases the names of the translators obviously had to be included, along with the place or origin. This is the reason why I have aimed at completeness in both types of notes.

Besides the identification of sources, the notes to the Hungarian translation contain annotations and text interpretations. There are also some places in the text where interpretation remains problematic. In these cases, I examined the possible solutions in the notes. In the same place I explained references to historical events and persons , and I pointed here to the similarities, which can be noted between the *Hungaroteutomachia* and three other propaganda writings of the Bocskai party: the Declaration of Szerencs, the *Excusatio* and its Italian version, the *Copia*. As the last two works are in such a close relation to the *Hungaroteutomachia*, we can consider almost certainly Bocatius as the author of at least the *Excusatio*.[63]

3. Bibliography and index

At the end of the volume a bibliography and the indices (index of geographical names and index of personal names) have been included. In the indices proper names in the text of the *Hungaroteutomachia* are presented not according to page

63 See the remarks on the text in the explanatory note 85. On the similarities between *Hungaroteutomachia*, the *Excusatio* and the *Copia*, see note 85, 87, 101, 204, 245, 290, 329, 371, 414 and 417. On the similarities between the *Hungaroteutomachia* and the Declaration of Szerencs, see note 23, 60, 108, 117, 155, 170, 177, 178, 179, 264, 330, 335 and 351.

number, but according to the number of the major part(s) and the section number (for example, II. 33, Ep. 2). However, page numbers are given for proper names in the studies and in the notes to the Hungarian translation of *Hungaroteutomachia*. Detailed information is provided at the beginning of the indices.

***

This book is one of the results of the research group "Hungary in Early-Modern Europe" (OTKA NK 81948) at the department of Medieval and Early Modern History of Europe of the Eötvös Loránd University under the direction of Prof. Dr. Ágnes R. Várkonyi. The aim of this group is to research the European context of the history of early-modern Kingdom of Hungary. The programme is focused on three issues: the actual diplomatic and intellectual contacts of the Hungarians, divided by three distinct powers; the image of Hungary and the Hungarians in Europe; the formation and dissemination of the self-image of the leaders of the Kingdom of Hungary, the Principality of Transylvania, and the Hungarians abroad. Special attention is paid to the intelligentsia of the early-modern period and their intellectual relationships in Europe.

This book could not have been completed without the help and support of Pál Ács, Gábor Almási, Balázs Déri, István Fazekas, Ildikó Horn, Gábor Kármán, Tamás Kruppa, Antal Molnár, Géza Pálffy, Ákos Sánta, István Soós, Balázs Sudár, Ágnes R. Várkonyi, Péter Vörös, Áron Zarnóczki and Márton Zászkaliczky.

Kees Teszelszky

A *Hungaroteutomachia* és a magyar Szent Korona

A közép-európai humanista kultúra számos paradoxona közül az egyik legmeglepőbbet Johannes Bocatius (Hans Bock, Bogáty János, 1569–1621) író, tanár és politikus személye kínálja.[1] Jóllehet szorb anya és német apa gyermekeként született, és Magyarországra csak az után költözött, hogy befejezte tanulmányait a németországi Drezda és Wittenberg egyetemein; mégis, 1604 és 1606 között valódi magyar nemesként viselkedett és a magyarországi rendek – köztük a szabad királyi városok – jogainak legvérmesebb védelmezője volt. Míg kortársát, Elias Berger a Grünenberget (Berger Illés), egy Magyarországon született és Bocatiushoz sok szempontból hasonlító humanistát a magyar történészek sosem látták igazán magyarnak,[2] Bocatiust mindig is a magyar nemzet nagy alakjai között tartották számon, ahogy a szlovákok és szorbok körében is nagy tiszteletnek örvend.[3] Hatalmas terjedelmű életművet hagyott hátra: korának egyik legtermékenyebb írója volt, aki gondolatait latinul, németül és csehül vetette papírra. Latin versei nagy jelentős hírnévnek örvendtek, értük kapta meg a Habsburg uralkodótól a *poeta laureatus* címet. Remek leírása a török korona 1605-ös átadásáról Bocskai István magyar fejedelemnek (akit 1605-ben választottak meg és a következő évig uralkodott), melyet csak a 18. században nyomtattak ki, több, a magyarországi Bocskai-felkelésről (1604–1606) szóló beszámoló alapjául szolgált.[4] Ahogy Tóth Gergely meggyőzően igazolta a könyv másik tanulmányában, Bocatiust tarthatjuk a *Hungaroteutomachia* szerzőjének is. A következőekben bemutatom, milyen élesen rávilágít e mű szerzőjére, a magyar történelem ezen rejtélyes figurájára és mindazon izgalmas nézetekre, amelyeket a politikáról, a vallásról és Magyarország történetéről, de leginkább a magyar Szent Koronáról vallott.

1 Vö. Bocatius 1990–1992. Op. Poet. (1.) 9–28. (Vita Ioannis Bocatii).
2 Vö. Benda – Fügedi 1979. 164.
3 Vö. Bocatius 1985. 236.; Kernerová 2009.; Teichmann 1998.; Teichmann 2005.
4 Bél 1735. 317–352.; Bocatius 1985.

I. A Hungaroteutomachia *kéziratai a történetírásban*

Minthogy a *Hungaroteutomachiá*ból mindössze három példány maradt fenn, s ezeken nem szerepel a szerző teljes neve, valamint közülük kettő Németország és Itália kevésbé kutatott levéltáraiban rejtőzött, akár érthető is lehet, idáig miért nem tartották számon a híres magyar humanista művei között. Mégis meglepő, hogy Csonka Ferenc – Bocatius összegyűjtött műveinek kiadója és életének legtevékenyebb és legaktívabb modern kutatója – nem tudott a *Hungaroteutomachia* létezéséről, sem arról, ki annak valódi szerzője. Így aztán a mű nem került be Bocatius összegyűjtött írásainak háromkötetes kiadásába.[5] Sőt, nem szerepel a kötetben található *Opuscula incerti auctoris* (bizonytalan szerzőjű írások) című listában sem. Mindennek ellenére a valószínűsíthető szerzőről és a mű hátteréről a legtöbb információ pontosan abban a gyűjteményben található, amelyet Csonka állított össze a Bocatiusra vonatkozó levéltári forrásokból, és az összkiadáshoz mellékelve jelentetett meg. Ezen források egy részét ismét csak Csonka Ferenc fordította magyarra és adta ki.[6] Noha a kiváló latin filológusnak is rendelkezésére állt számos nyom a kézirat eredetére és valódi szerzőjére vonatkozólag, a végső következtetésekig nem jutott el. Elkészítette egy másik, Bocatius kezétől származó, igen hasonló kézirat kritikai kiadását, a *Relatio vel Epistolica commemoratió*ét (a továbbiakban *Relatio*), amelyet először Bél Mátyás adott ki 1735-ben.[7] Ehhez azonban nem használta a munka Bécsben őrzött kéziratát.[8] Mivel a *Hungaroteutomachia* két eredeti kézirata a *Relatió*éhoz igen közel található Bécsben és Münchenben is, és csak a müncheni játszott szerepet a *Relatio* kritikai kiadásának kidolgozásában, valószínűnek tarthatjuk, hogy Csonka nem személyesen kutatott külföldön, hanem egy vagy több kollégája segítségét vette igénybe, akik kevesebb rutinnal rendelkeztek a történeti kutatás, illetve a Bocatius-művek ismerete terén.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy senki sem látta volna korábban ezt a művet, vagy hogy az sosem került volna a történészek látókörébe. Legalább egy kéziratos példány, amely a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten gyűjteményében található, hosszú évek óta ismert már a magyar történészek előtt, ahogy azt Fazekas István és Pálffy Géza szóban megerősítették. Senki nem gondolt azonban kiadására vagy tartalmának alapos elemzésére. Az első olyan történész, aki a bécsi kéziratot idézte és egyes részeit lefordította, Károlyi Árpád volt 1899-ben. Tartalma alapvető forrásként szolgált arra vonatkozó elemzésében, hogyan számoltak be a

5 L. Bocatius 1990–1992. (A Bocatius műveire való hivatkozásokra lásd Tóth Gergely bevezetőjének utolsó fejezetét!)
6 Bocatius 1985. 153., 157.
7 Bél 1735. 317–352.
8 Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 87.

kortársak a Bocskai-felkelésről.[9] Figyelemre méltó, hogy a *Hungaroteutomachiá*t sokkal gyakrabban idézi, mint az ún. „szerencsi kiáltvány" (1605) szövegét, amely egy hasonlóképpen fontos, a magyar rendek nevében a Bocskai-mozgalom legitimációja céljából alkotott politikai dokumentum. Noha a szöveget fontosnak tartotta, máshol sem adta közre. Lehet, hogy ennek oka a feltételezett szerzővel kapcsolatos rossz véleménye volt, hiszen úgy vélte: a szöveg egy „ultra-kálvinista és vad szerző" „véres szájú" nézeteit tükrözi.[10] Mivel Károlyi a kötet más helyein pozitív véleményeket hangoztatott Bocatiusról, nyilvánvaló, hogy nem értette meg a politikai szöveg valódi természetét, ti. hogy az egy dialógus, amely különböző, egymással szembenálló politikai nézőpontokat ütköztet; és nem tartotta Bocatiust a munka szerzőjének.

Károlyi könyve a magyar rendek kora újkori gyűléseiről, a benne kiadott forrásokkal óriási hatással volt a kora újkori magyar politika történetének kutatására. Ezzel együtt sem motivált azonban más tudósokat arra, hogy figyelmet szenteljenek a *Hungaroteutomachia* kéziratának. Csak Lencz Géza említette a Bocskai-felkelésről szóló 1917-es munkájában. Tartalmát a következőképpen írta le: „Das sehr interessante Schriftstück übt scharfe Kritik über die damaligen Zustände".[11] Csaknem ötven évnek kellett eltelnie, míg újra olyan történeti munka jelent meg, amelyben utalást találunk erre a műre. Makkai László azonban tévesen állította a Bocskai-felkelés ideológiai hátteréről szóló 1974-es elemzésében, hogy a *Hungaroteutomachia* szerzőjének császárpártinak kellett lennie. Még Károlyi említett munkájára való hivatkozásának oldalszámát (126) is elrontotta.[12] Feltételezhetjük, hogy Makkai véleményét Károlyi munkájának felületes olvasatára építette. Nem valószínű, hogy valaha látta volna az eredeti forrást. Amennyire tudni lehet, egyetlen más magyar vagy külföldi tudós sem vizsgálta a kéziratot, és tartalmáról alapos elemzés sem készült. Az említett történészek nem voltak tisztában a valós szerző személyével, sem a kézirat jelentésével vagy hátterével.

Mivel tartalmában éles üzeneteket fogalmaz meg a magyar politikával kapcsolatban, kijelenthető, hogy a *Hungaroteutomachia* megírása és terjesztése nagy valószínűséggel összefüggésben állt a Bocskai udvarában 1605 végén zajló propagandakampánnyal. Ily módon azon hasonló és egymással rokonítható dokumentumok egy nagy csoportjához tartozik, amelyeket 1604 és 1606 között azért írtak, másoltak és terjesztettek, hogy a Bocskairól és a magyar lázadókról külföldön alkotott képet befolyásolják – elsősorban Németföld protestáns rendjei körében.[13]

9 MOE XI. 221., 226., 283–285., 288., 296., 308–309., 316–317.
10 MOE XI. 288., 296.
11 Lencz 1917. 29.
12 Makkai 1974. 488.
13 Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 68–109.

Ezekhez tartoznak a „szerencsi" és „korponai kiáltványok", illetve a kevésbé ismert *Hungariae gentis Excusatio maxime necessaria* (a továbbiakban *Excusatio*).

Nincs azonban olyan forrás, amely kifejezetten a *Hungaroteutomachia* anyagának összegyűjtését említené, és nem tudunk semmit arról, hol és mikor készült a szöveg. Arról sem tudunk, Bocskai megbízásából készült-e, vagy a meglehetősen nagy terjedelmű oeuvre-t hátrahagyó Bocatius saját elhatározásából írott művével állunk-e szemben. Ezzel ellentétben az említett kiáltványok elkészülését jól nyomon lehet követni a Bocskai körüli kör leveleiből, naplóiból és más irataiból.[14] A szövegek elkészülése történetének különösen értékes forrását jelentik Bocatius későbbi írásai, így emlékiratai is. Még 1605-ben írt *Relatió*ja is elárul egyet s mást saját eredetéről: Bocatius megígéri a magyar fejedelemnek, hogy leírást készít majd az általa szemtanúként átélt eseményről, a török korona Bocskainak való átadásáról.[15] Ígéretét meg is tartotta, hiszen hazatérése után megírta a *Relatió*t. A *Hungaroteutomachia*ban egyetlen ilyen nyom sem található, hiszen sem Bocatius, sem Bocskai nem tűnik fel a műben, annak szereplői teljes egészében kitalált alakok, akik a Bocskai-felkeléssel kapcsolatos ellentétes véleményeket reprezentálják.

A *Hungaroteutomachia* eredetének megértéséhez sokkal fontosabb Bocatius diplomáciai küldetésének ismerete, amelyre 1605 decemberében indult el, és amely 1606 februárjában szomorú véget ért. A *Hungaroteutomachiá*val kapcsolatos csaknem összes forrásunk ezzel a küldetéssel függ össze, így feltételezhetjük, hogy a mű megszületése szoros kapcsolatban állt annak céljaival. A *Hungaroteutomachiá*ra vonatkozó első utalást abban a listában találjuk, amelyet a Bocatiusnál talált tárgyakról állítottak össze a németországi Northeim városában bekövetkezett letartóztatásakor. A részletes jegyzéket Philippus Rust, a város titkára és bírája (akinek funkciója tehát megegyezett Bocatius kassai hivatalával) jegyezte le 1606. február 26-án, egy „Kayserlicher Haubtman"-ként megjelölt személy társaságában.[16] Ez a dátum szolgál tehát a kézirat keletkezésének *terminus ante quem*jeként. A titkár darabonként pakolta ki Bocatius poggyászát és részletesen, latinul és németül feljegyzett mindent, amit talált. Először a követ pénze került elő három különböző erszényben a „verschloßen runden Wadtsack"-ból (a zárt kerek hátizsákból), majd a pfalzi választófejedelem ajándéka, egy gyémántgyűrű. Ezek után néhány különálló, illetve egy csomó összekötözött levelet találtak.

14 Ibid.; Papp S. 2013.

15 Vö. Boc. Rel. 98–99.

16 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellaneae, Fasc. 433. Akten betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36–37. Kiadva: Boc. Inv. 467–481.

A zsák tetején lévő szöveg (és így a lista ötödik helyén álló tárgy) a *Hungaroteutomachia* kézirata volt.[17] A címlapon olvasható címet részletesen lejegyezték. Közvetlenül ezután a török korona átadásáról szóló már említett leírás, a *Relatio* kéziratos másolata következett.[18] Lehetséges, hogy ez nem véletlen, ahogy azt a későbbiekben még kifejtem. A lista egy korabeli, azonos kéztől származó, rövidített másolatát Zászkaliczky Márton találta meg a Bajor Állami Főlevéltárban (Bayerisches Hauptstaatsarchiv), ennek szintén az ötödik helyén található a *Hungaroteutomachia*.[19] Lehetséges, hogy ez a két kézirat azért került a zsák tetejére, mert Bocatius Németföldön át akarta őket adni egy nyomdásznak. Nem tudjuk azonban bizonyítani, hogy valóban meg akarta-e jelentetni ezeket a munkákat, mert ebbéli szándékát egyetlen forrás sem dokumentálja. A leltár tanúsága szerint Bocatius tulajdontárgyai között a *Hungaroteutomachiá*nak csak egyetlen példányát találták meg. Ezt a Bécsben fennmaradt példányt is beleszámítva összesen három másolat maradt ránk, mindegyik azonos kéztől, amelyek azonban Európa nagyon különböző helyeire kerültek.

Ahogy Tóth Gergely tanulmányában megállapítja, a Bocatiusszal utazó két diák egyike szolgálhatott másolóként. Ezt a véleményt maga Bocatius is megerősíti emlékirataiban, ahol többször is említi titkárát, annak hátterét és tevékenységét.[20] Tanúsága szerint az illetőt Johannes Teuffelnek hívták, és Wittenbergbe akart menni tanulni. Titkárként működött Bocatius mellett és másolta az írásait.[21] Ha a *Hungaroteutomachia* tényleg Teuffel kézírását őrzi, akkor még több szöveget is másolt Bocatius és Bocskai részére. A *Relatio* két másolata Bécsben és Münchenben, illetve az *Excusatio* egy példánya, amelyet Bocatius valószínűleg a sziléziai rendeknek hagyott hátra, mind ugyanazon kéz írását mutatják, mint a *Hungaroteutomachia* bécsi és müncheni példányai.[22]

17 „5. Item, Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi tres. Germanus, Hungarus, Italus, Polonus, Transylvanus: collocutores; Turca, per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum (!), nec Hungaroteutomorum (!), sed solius veritatis amicum. Ots in quarto undt ungehefftet." Ibid. 468.

18 „6. In einem Schnur seindt nachfolgende Stucke zusamen gebunden in quarto. Relatio vel Epistolica commemoratio conventus inter Serenissimum Hungariae, Transylvaniae, Valachiae Transalpinae principem etc. [rec. et] inter Mahumetem Vezerium habiti in Campo Rakos ex adverso ripae Danubii et Budensis civitatis. Die undecima Novem[bris] in festo nimirum D[ivi] Martini an[n]o Do[mi]ni 1605." Ibid.

19 Extract aus dem Inventario… Jo. Bocatio… Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kasten Schwarz. 16712. fol. 84v.

20 Vö. Boc. Olc. 53.

21 Ibid. 24.

22 Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961., fol. 37v.

Mivel a leltár csak egyetlen másolatot említ, és a Bocatius-lista kéziratos elemeinek legnagyobb részét a bécsi Habsburg levéltár őrzi, feltételezhetjük, hogy a jelenleg Münchenben található példányt Bocatius hagyta ott Heidelbergben a pfalzi választófejedelemmel való találkozója során. A northeimi letartóztatást követően konfiskált példány ezzel szemben a jelenleg Bécsben található kézirat kell hogy legyen: onnan kerülhetett a prágai birodalmi kormányzathoz és végül a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten gyűjteményébe. Arra nézve azonban nincs meggyőző bizonyítékunk, hogy a müncheni példány mikor és hogy került a választófejedelemhez. A harmadik példányt Kruppa Tamás találta meg Giovanni Stefano Ferrero Prágába küldött pápai nuncius levéltárában, aki igen sokat írt Magyarországról.[23] Az is rejtély marad, mikor és hogyan került hozzá ez a példány. Csak annyit tudunk biztosan, hogy mindhárom kézirat kiadatlanul hevert a levéltárakban több mint négyszáz éven keresztül.

II. A célközönség

A fennmaradt kéziratok száma, amely egy ilyen szabadszájú politikai szöveghez képest szokatlanul magas, felvet néhány kérdést a munka természetével és szándékolt olvasóközönségével kapcsolatban, amelyeknek azzal kapcsolatban is van jelentősége, mikor és miért írta Bocatius a művet. Amennyire tudjuk, a munka nemcsak nem jelent meg nyomtatásban, de arra sincs bizonyítékunk, hogy a három ismert kéziraton kívül több példányban is terjedt volna. Arra sincs adatunk, hogy bármelyik kortárs olvasta volna a Bocatiusszal és diplomáciai küldetésével kapcsolatban állók kis körén kívül. Egyetlen példány, de még egy fogalmazvány sincs azon emberek magyarországi kéziratos hagyatékában, akik Bocskai udvarának vagy kormányzatának tagjai voltak; és a Bocatius szellemi körébe tartozók írásaiban sem találunk rá utalást.

Mindez azt jelzi, hogy a munka elkészítése egészen más módon történt, mint a Bocskai-felkelés többi propagandairatáé, például a már említett „szerencsi kiáltványé", amelyből számos fogalmazvány és másolati példány maradt ránk, és amelyet széles körben olvastak és vitattak elkészülte során és azután is. A *Hungaroteutomachia* esete ugyancsak eltér a némileg hasonló *Relatió*étól, mivel utóbbiból legalább nyolc korabeli másolat található Magyarország, Románia, Ausztria és Németország különböző kéziratgyűjteményeiben.[24] Még Martin Pribizerusnak (Pribizer Márton),

23 Archivio di Stato di Biella, Famiglia Ferrero della Marmora, Fondo Ferrero, Cassetta XVI., Cartella 18., Fascicolo 287/13.

24 Cf. Boc. Rel. 87.; Teszelszky 2009. 143.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, 149/C fol. 3–18.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, K 75. fol. 39v–51v.

egy ismeretlen latin iskola diákjának 1610–1612 körül írott jegyzetei között is fennmaradt egy másolata.[25] Azt is tudjuk, hogy az utóbbi szöveget sokan olvasták a Bocskai-felkelés idején és a 17. századi Habsburg és magyar historiográfia is széles körben használta.[26]

Mivel a *Hungaroteutomachia* nagyjából egy időben íródott a Bocskai-felkelés több más legitimációs írásával, továbbá külföldre került és magyar kézirattárakban nem találjuk nyomát, feltehetjük, hogy Bocatius külföldi kiadásra és terjesztésre szánta. Kétségkívül arra számított, hogy sok olvasóra talál majd a magyar ügy támogatói között a protestáns német tartományokban és azokon is túl. De azt egyszerűen nem feltételezhetjük, hogy kezdettől fogva ez volt a terve.

Egy politikai és vallási területen hasonlóképpen érzékeny kérdéseket illető szöveg terjesztése – noha sokkal kisebb kört volt képes elérni – kéziratos formában is történhetett. Példaként felhozhatjuk a holland felkelésről szóló *Repraesentatio pacis generalis*t, amelyet a szerző feltüntetése nélkül írt nagyjából a *Hungaroteutomachiá*val egy időben Pieter Brederode holland követ.[27] Ezt is megtalálták a magyar követ poggyászában, de azon kívül is számos kéziratos példánya ismert.[28] Amennyire tudjuk, csak 1607-ben és 1608-ban jelent meg nyomtatásban.[29] Azt se felejtsük el, hogy ekkoriban nem volt szokatlan egyetlen embernek, vagy kis közönségnek írni, egyetlen, a mecénásnak vagy válogatott közönségnek szóló kéziratos példány előállításával. Humanista karrierje során Bocatius számos művet írt kizárólag patrónusai, vagy olvasók kis köre számára, így a nemrég felfedezett *Lessometriá*t.[30]

Ahogy Tóth Gergely bevezető tanulmányában kimutatta, Bocatius számos bibliai, illetve klasszikus és kora újkori szerzőktől származó idézetre építette munkáját. A politikai érvek a császáriak vagy a magyarok kiadásában megjelent kortárs politikai pamfletekből, hírújságokból és nyomtatványokból, illetve Bocskai udvarának tagja által írott politikai manifesztumokból származnak. Más Bocatius kezétől származó írások – például a *Relatio* – valószínűleg szintén beilleszthetők ebbe a mintába. A *Hungaroteutomachia* az az írás, amely a legmarkánsabban jelöli ki Bocatius helyét és funkcióját Bocskai köreiben. 1605–1606 telén Bocatius feladata az volt, hogy kidolgozza a Bocskai-felkelést legitimáló politikai elméletet. Noha vallomásaiban és apológiáiban hevesen tagadta ezt, minden munkájának tartalma ebbe az irányba mutat.

25 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, K 63, fol. 135r–150r.
26 Teszelszky 2006.
27 Sibeth 2007. 479–502.
28 Boc. Inv. 471.; Brederode 1608.; Vö. Sibeth 2007.
29 Ibid.
30 Teszelszky 2008. 92–93.

III. A dialógusforma

A *Hungaroteutomachia* viszonya a Bocskai-felkelés eszmei áramlataihoz pontosan olyan bonyolult és sokrétű, mint bármi más, ami ezzel a munkával és szerzőjével kapcsolatos. A dialógusforma különösen alkalmasnak tűnik arra, hogy Bocatius a Bocskai-felkeléssel kapcsolatos fontosabb témákat elővezesse. A *colloquium* (colloquy) formához ellentétes oldalon álló résztvevőkre van szükség és az igazság a különböző vélemények összeütközése és megbékéltetése révén bukkan felszínre.[31] Ez a dialógusforma kedvelt irodalmi típus volt, számos reneszánsz példát ismerünk rá Magyarországról is. A Szókratész és tanítványai közötti intellektuális beszélgetéseket megörökítő ógörög példákra vezethető vissza. A *Colloquia familiaria* Erasmustól a műfaj egyik kora újkori példája.

A dialógus Magyarországgal kapcsolatos egyik jól ismert alkalmazása a legrégibb magyar nyelvű egyleveles nyomtatvány, a Szenci Molnár Albert által 1606-ban kiadott „Igaz Vallás képe". Ebben egy, a Vallást megszemélyesítő női *persona* párbeszédét olvassuk egy szimbolikus Emberrel, aki a szöveg olvasójával azonosítható.[32] Az egyleveles nyomtatványt a korszakban egy Bocskai vallási nézeteiről szóló apológiával együtt terjesztették. A dialógus, amely egy 16. századi holland mintát követett, csak az után jelent meg, hogy a *Hungaroteutomachia* elkészült (1606). A dialógusforma – akárcsak a *Hungaroteutomachia* esetében – a magyarországi területeken 1605 körül lassan kifejlődő politikai nyilvánosság mintázatához alkalmazkodik, amelyben a politikai ügyeket nyilvános fórumokon, kéziratokban és néha még nyomtatott formában is vitatták.[33]

Feltételezhetjük, hogy a dialógusforma azért volt ennyire népszerű a reformáció időszakában, mert a szerző számára egy szimbolikus *persona*t kínált fel mindazon nézetei megjelenítéséhez, amelyek politikai vagy vallási szempontból vitatottak voltak, vagy akár kimondottan szemben álltak a hatalommal.[34] A szerző mindig állíthatta azt, hogy az inkriminált vélemények csak a dialógus szereplőinek szájából származtak. Nem csoda tehát, hogy Bocatius mint feltételezett szerző szintén alkalmazta ezt a stratégiát, miután elfogták – ahogy az kihallgatási jegyzőkönyvei egyikében olvasható. E jegyzőkönyv az 1606. augusztus 28-i kihallgatást dokumentálja, amelyet németül jegyeztek le, majd latinra fordították, akárcsak az utána tett vallomását. Megfigyelhető, hogy a kihallgatók a már említett tárgylista sorrendjét követték, mivel az egyik első kérdés rögtön a *Hungaroteutomachiá*ra

31 Bodin 1975. xlvii.
32 Vö. Teszelszky 2013.
33 Habermas 1989.
34 Vö. Bodin 1975 xlvii–xlviii.

vonatkozott. Bocatiusnak feltették a kérdést: „Wer die Hungaroteutomachiam gemacht?" [„Ki csinálta a Hungaroteutomachiát?"], amit így fordítottak: „Quis author Hungaroteutomachiae?".[35] Azt felelte: „Saget, es sey nicht seine Invention, je doch er habe etliche Argumenta undt meisten Theils daz iehnig was in Persona Germani geredet wurdt, suppeditirt undt bekent, daz es sein Stilus." [„Azt mondja, nem ő találta ki, de egyes érveket és annak nagy részét, amelyet a Német szereplő mond, ő tette hozzá és elismeri, hogy az az ő stílusa."].[36] Ez Bocatius részéről igencsak okos válasz volt, hiszen a Német nevet viselő szereplő a Habsburg császár és híveinek politikai nézeteit testesíti meg, és Bocskai és Magyarország vonatkozásában a német nyomtatványokban és hírlevelekben olvasható véleményeket hangoztatja. A Német így a Habsburg propagandában található érveket foglalja össze, amelyeket a németföldi nyomtatványok a magyar király érdekében Bocskai ellenében terjesztettek. Bocatius válaszát úgy kell értékelnünk, mint védekezési kísérletet azokkal a vádakkal szemben, hogy a Bocskai-felkelés propagandájának egyik irányítója lenne. Terve azonban nem igazán sikerült, mivel később, a kínvallatás után beismerte: "Bekent, daz sein styly die Argumenten sein ihm." [Beismeri, hogy az érvek és a stílus is az övé."][37]

IV. A Hungaroteutomachia *egyes jellemzői*

Alapjában véve a *Hungaroteutomachia* hat névtelen, különböző nemzetekből származó személy beszélgetése. Szereplői a Német, a Magyar, az Olasz, a Lengyel, a Török és az Erdélyi, ahogy azt Bocatius is összefoglalja munkájának címlapján. A mű címe felfedi a legfontosabb témát: az írás három képzeletbeli beszélgetést foglal össze, amely három egymást követő napon zajlik le, és amelyben a beszélgetőtársak számos, a magyarországi és erdélyi Bocskai-felkelést érintő kérdést vitatnak meg. Ezek között szerepelnek politikai és vallási témák, a Habsburg-ház és a magyar Szent Korona – hogy csak néhányat említsünk. Egész pontosan a vita két csoport között zajlik: az egyik oldalon Bocskai támogatóit, a protestáns magyar rendeket és az ő politikai és vallási követeléseiket találjuk, velük szemben pedig azokat, akik a Habsburg dinasztia, illetve a magyarországi és európai katolikusok érdekeit képviselik. Az első csoportba a Magyar, az Erdélyi és a Török tartozik, a másikba a Német és az őt támogató Olasz és Lengyel. A Magyaron és Németen kívül a szereplők nem annyira nemzetüket, illetve országukat képviselik, inkább egy meghatározott

35 Boc. Interr. 217.
36 Ibid. 221.
37 Boc. Resp. 223.

nézőpontot Bocskai és a Habsburg uralkodó viszályában. Az Erdélyi saját országa lakosainak szenvedéseiről vall a Habsburg uralom alatt. A Török szerepe meglehetősen csekély, de a Magyar ügye mellett áll ki: az Oszmán Birodalom Bocskainak adott politikai támogatását, illetve a Habsburgokkal és Európával szembeni fenyegetését személyesíti meg. Az Olasz a pápa és a katolikus egyház nézőpontját képviseli, míg a Lengyel azon országok katolikus rendjeiét, amelyek szomszédosak Magyarországgal és Erdéllyel, és amelyek érzékelik az oszmán fenyegetettséget. A beszélgetések latinul zajlanak, de mindegyik szereplő időnként saját nyelvén is megszólal (németül, olaszul, lengyelül, magyarul, sőt törökül is), amely mozgalmasabbá és izgalmasabbá teszi a munkát. A Török időnként magyarul szól a Magyarhoz, de nem vesz részt aktívan a vitában, mivel – úgy tűnik – nem ért se latinul, sem németül.

A cím és a főszereplők kiválasztását Bocatius egy késő-hellenista Homéroszparódiára, a *Batrachomyomachiá*ra (*Békaegérharc*ra) való utalással magyarázza.[38] Ennek témája egy békák és egerek közötti háborúskodás, amelynek végén egy harmadik hatalom legyőzi mindkettőjüket. A kora újkorban a történet nagy népszerűségnek örvendett.[39] Politikai textusként hasznosította újra 1595-ben Georg Rollenhagen[40]; később pedig a spanyol–holland konfliktus leírására is használták.[41] A poéma tanulsága, hogy két csoport harcának mindig egy harmadik lesz a végső nyertese. Nyilvánvaló, hogy Bocatius arra akar rámutatni: a németek és magyarok közötti viszálykodásnak majd az oszmánok vetnek véget, mindkettő területeinek elfoglalásával. Erre a témára a harmadik dialógusban tér vissza, amelyben kijelenti, hogy a császár csapatai kezdték a magyar területek elpusztítását, ezért kellett a magyaroknak az oszmánokkal összefogniuk.[42] Ugyanezt használja a Bocskai-felkelés védelmezésére: annak megindulásáért a németek felelősek, a magyarok pusztán jogosan védekeztek a német erőszakkal szemben.

Figyelemre méltó, hogy Bocatius 1611-ben megismételte ezt az érvet, amikor beszámolt Pieter van Brederode holland követtel 1606 elején folytatott beszélgetéséről.[43] Mivel ez a téma diplomáciai küldetése idején fontos szerepet játszott a Bocskai-felkelés külföldi legitimációjában, feltehetjük, hogy a *Hungaroteutomachia* megírására az alkalmat kimondottan a német protestáns választófejedelmekkel való diplomáciai kapcsolatfelvétel adta. Ha a magyarok nem fordultak volna segítségért az oszmánokhoz, a magyarok és németek közötti konfliktus a közmondásos homéroszi béka-egér harchoz lett volna hasonlatos: mind a magyarokat, mind a

38 Boc. Resp. 227.
39 Vö. Batr.
40 Rollenhagen 1595.
41 Homerus 1641.
42 L. III. 45.
43 Boc. Olc. 120.

németeket elnyelte volna az oszmánok nyers ereje. Bocatius lényegében azt sejteti, hogy a magyarok valójában megmentették a németeket azzal, hogy összefogtak az oszmánokkal – ellentétben azzal a véleménnyel, mely szerint ez a lépésük a keresztény világ elárulásával lett volna egyenértékű. Nem a magyarok a Magyar Királyság válságának és a keresztény Európa fenyegetettségének okozói, hanem a császár fondorlatos politikája és a németek túlereje az ártatlan magyarokkal szemben.

Az első dialógus azzal kezdődik, hogy a főszereplők találkoznak egy észak-magyarországi szabad királyi város utcáin. Mivel a Németnek magyar ruhába kell öltöznie, hogy elrejtse identitását, feltehetjük, hogy a város nem más, mint Kassa a Bocskai-felkelés idején. A város mint a beszélgetés helyszínének kiválasztása a mű fontos és igen erős szimbolikus tartalmat hordozó aspektusa, többek között azért, mert Kassa a szerző választott otthona volt. Ez a középkori város meghatározó szerepet játszott a felkelést megelőző turbulens politikai eseményekben és annak lefolyása alatt is egyik legfontosabb helyszínének számított. A Bocskai-féle mozgalom egyik politikai és szellemi központjaként, illetve a mozgó udvartartás székhelyeként is funkcionált.[44] Bocatius a város bírája és politikai-szellemi életének vezető személyisége volt. Nem véletlen tehát, hogy a Bocskai-felkelés kassai eseményei fontos szerepet játszanak a beszélgetésekben is. A város számos különböző régióból és országból érkező követ találkozási pontjának is számított; Bocatius vallomásai szerint még álruhás skótok és hollandok is felbukkantak Magyarország útjain a felkelés idejében.[45] A Bocatius beszélgetéseinek színhelyéről szóló leírás így színes képet nyújt Kassa izgalmas hétköznapjairól a Bocskai-felkelés idején. Legfőképpen pedig, mint szabad királyi város és a Szent Korona birtoka a település egyike a beszélgetés fontos témáinak.

Mindazonáltal a két csoport közötti találkozó leírását nem tarthatjuk egy politikai tárgyú beszélgetésről szóló realisztikus beszámolónak, mivel azok a Bocskai-felkelés idején ellentétbe kerülő két ideológia szimbolikus reprezentációi. A Magyar szereplő a Bocskai-propaganda lényegi részeinek ad hangot: érvelésének legfőbb elemei – de az Erdélyié és időnként még a Töröké is – Bocskai és udvara politikai eszméi összefoglalásaként értelmezhetők. Ennek az ideológiának legfontosabb hordozója a propaganda volt, amely kiáltványok, hivatalos és humanista levelezések és más politikai szövegek formájában jelent meg. Ugyanakkor ez az ideológia korántsem volt egységes: Bocskai és udvara más és más politikai üzenetet fogalmazott meg minden egyes célcsoport számára. A már kész szövegeket feldarabolták, módosították és átalakították annak érdekében, hogy az épp aktuális politikai üzenetet legitimálhassák – ami egyes esetekben ahhoz vezetett, hogy akár egymásnak ellentmondó politikai üzenetek is terjedhettek párhuzamosan.

44 Benda 1987. 158–165.
45 Boc. Conf. 236.

A szereplők közötti dialógusok megteremtéséhez Bocatius a korabeli *loci communes*-szerzőkéhez hasonló technikát használt: eljárása arra a metódusra emlékeztet, amelyet ezek a szentenciák kiválogatása, megírása és használata során követtek. Úgy is felfoghatjuk a *Hungaroteutomachiá*t mint egy gondos összeállítást olyan ékesszólóan megformált szentenciákból, amelyek a Habsburg- és Bocskai-udvar politikai szövegeinek szemelvényeiből, propagandairatokból, hírlevelekből és más információs forrásokból származnak, és amelyeket – retorikai erejük megtámogatása érdekében – szerzőjük klasszikus és koraújkori idézetekkel elegyített. Bocatius megismerteti olvasóját a Bocskai-felkelést kísérő különböző véleményekkel és érvekkel, továbbá bemutatja a magyarokkal szembeni legfontosabb vádakat és azok védekezését ezekkel szemben. Noha a szerző a felkelés jogosságával kapcsolatos végső ítéletet az olvasóra hagyja, a munkát joggal tarthatjuk a Bocskai-udvar számos és sokféleképpen értelmezhető politikai szövegének egységesítésére és összefoglalására tett kísérletnek. Bocatius egyetlen politikai üzenetté formálta Bocskai híveinek sokféle és sokszor ellentmondásos gondolatait.

A szövegnek az a tulajdonsága, hogy a Bocskai mellett és ellene felhozható érvek rövid és világos áttekintését kívánja adni, és a tény, hogy formájául a szerző a realisztikus keretbe helyezett dialógust választotta, elárulja, kit tarthatunk eredetileg megcélzott közönségének. A munkát Bocatius humanista háttérrel rendelkező külföldi olvasóknak szánta, akiket érdekelhetett a keleten, a magyarok és németek között zajló konfliktus, de arra nem éreztek hajlandóságot, hogy alámerüljenek a száraz ideologikus szövegek, kiáltványok és a viharos temperamentumú levelezésirodalom tengerében, amelyet mindkét oldal bőséggel állított elő. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy ezeket Bocatius poggyászában szintén magával hordozta, hátha érdeklődő közönségre talál. Olvasóinak a *Hungaroteutomachiá*val egy humoros, intelligens, szellemes és jól felépített ismertetést adott kezébe, amely elég rövid volt ahhoz, hogy fenntartsa az érdeklődést. Az olasz, magyar, lengyel, sőt török betétek pedig az Európa nyugati felén élő, jól képzett humanista olvasónak nyújthattak ínyencfalatot.

A szöveg formája nem a klasszikus szókratészi dialógusokét követi, amelyben a kérdések és válaszok természetesen vezetnek el ahhoz az igazsághoz, amelyben minden résztvevő megnyugodhat. Helyette viharos vitát olvasunk, amelyben egyik oldal sem győzedelmeskedik, de minden résztvevőnek lehetősége nyílik arra, hogy hangot adjon véleményének. Bocatius ennek ellenére úgy mutatja be magát az utószóban, mint az igazság szószólóját és érvei között az is felmerül, hogy ő személy szerint a vitában szereplő nemzetek egyikének sem tagja. Egy másik érve szerint csak a témával kapcsolatos különböző vélemények összefoglalását írta meg – ami arra utal, hogy Bocatius tényleg végigolvasta mindkét oldal propaganda-dokumentumait és ezeket tartalmát alkotta újra dialógusában.

A magyarok és németek közötti konfliktust valódi propagandaháborúnak tarthatjuk, amelyet Bocatius maga „szavakkal" (*verbis*) folytatott háborúnak nevez.[46] Saját semlegességének bizonyítására felhozott újabb érvként Bocatius azt hangoztatja, hogy minden olvasónak meg kell ismerkednie a különböző érvekkel, hogy aztán ezek alapján levonhassa saját következtetését – ezt ő nem teheti meg helyettük. A dialógus az Olasz szavaival végződik, aki kinyilvánítja, hogy minden egyes lázadó magyar nemest ki kell irtani ebből a világból. A szavakkal vívott háborúnak nincs igazi győztese – azonban az Olasz utolsó szavai olyan fenyegetést közvetítenek, amelyeknek figyelmeztetniük kell Európa protestánsait: amennyiben nem támogatják a magyarokat az ország protestánsait elpusztítani szándékozó katolikus hatalmakkal szemben, maguk is osztozhatnak sorsukban.

V. Bocatius és a magyar Szent Korona

A *Hungaroteutomachia* egyik legfontosabb és legérdekesebb eleme a magyar Szent Korona a korábbiakhoz képest újszerű leírása. Nincs okunk feltételezni, hogy Bocatiusnak a szöveg megírása előtt is részletes, történetíróként vagy jogászként folytatott komoly tanulmányokon alapuló ismeretei lettek volna a témáról. Nincs arra utaló adatunk, hogy forrásokat gyűjtött, vagy másokkal levelezett volna a koronáról, korábbi költői és prózai alkotásaiban nincs utalás rá. Így a koronáról szóló elképzeléseit nem hasonlíthatjuk azokhoz, amelyeket a későbbiekben Elias Berger (1608), illetve Révay Péter (1613) vetettek papírra.[47] Ezek a szerzők ugyanis hosszas kutatásokat szenteltek a korona történetének: forrásokat gyűjtöttek és megosztották egymással gondolataikat.[48] Azt sem várhatjuk el Bocatiustól, hogy politikai gondolkodóként viselkedjen, hasonlóképpen Illésházy Istvánhoz vagy éppen magához Bocskaihoz, akik mindketten fontos elemekkel járultak hozzá a Korona értelmezéséhez írásaikban, beszédeikben és leveleikben.[49]

Mindazonáltal abban biztosak lehetünk, hogy Bocatius komoly képzettséggel rendelkezett Magyarország politikai és jogi ügyeivel kapcsolatban. Kassa küldötteként részt vett a magyarországi országgyűléseken folyó jogi és politikai vitákban, például 1601-ben Pozsonyban. Amikor kassai bíróvá választották, 1604. január 9-én beszédet tartott, amelyet ugyanabban az évben *Regentenspiegel* címmel meg is jelentettek.[50] Ebben az „uralkodói tükörben" az ideális városi kormányzatról

46 Ep. 3.
47 Berger 1608.; Rewa 1613.
48 Bónis 1981.; Teszelszky 2009. 251–292.
49 Berger 1608. F1.
50 Bocatius 1604.

vallott nézeteit foglalta össze, és csak sajnálhatjuk, hogy ez a munka, amely kulcsszerepet játszhatna politikai eszméinek megértésében, elveszett. 1604-ben Bocatius a császár prágai udvarába utazott, hogy – az ő értelmezése szerint – a magyar Szent Korona alá tartozó Kassa jogállásán esett sérelmek miatt tiltakozzon. Számos, a kezétől származó, a királynak címzett petíciót ismerünk.[51]

Mindenekelőtt azonban maga a *Hungaroteutomachia* tanúskodik félreérthetetlenül Bocatiusnak a korona eszmetörténetével, illetve a magyar politikatörténettel kapcsolatos valódi tudásáról. Megírásához számos levéltári forrást, levelet, könyvet és hírlevelet használt fel: a *Hungaroteutomachia* olyan munka benyomását kelti, amelyben egy intelligens laikus hatékonyan gyűjtötte össze környezetében a szükséges információmorzsákat, hogy új megvilágításba helyezze a Szent Korona hagyományait, a Bocskai-féle politika támogatása érdekében. Ahogy a következőkben bemutatom, a Bocatius által kreált korona-imázs nem más, mint Magyarország Szent Koronája ősi tradíciójának feltalálása.

A korona szerepének és funkciójának megértéséhez a *Hungaroteutomachia* diskurzusában szükség van a tárgykör rövid áttekintésére. Ahhoz, hogy megértsük, mit csinált Bocatius, amikor összeállította ezt az elemzést, a modern olvasónak meg kell ismerkednie azzal, mit értettek a kora újkori magyarok a „Szent Korona" fogalma alatt. Az összefoglalás egyik lehetséges útja az, ha rákérdezünk, mit értettek a Magyar Királyság és Erdély lakosai 1605 idején, amikor a koronáról írtak, vagy a „Magyarország Szent Koronája" fogalmat használták. Péter László nyomán azt mondhatjuk, három különböző értelemben fordulhattak elő hasonló utalások: a látható korona, a láthatatlan korona, illetve a Szent Korona hagyománya, vagy tisztelete értelmében.[52]

A „látható korona" fogalma a koronára mint kézzelfogható tárgyara utal. Az ún. „Szent István koronáját", amelyet már az Árpád-ház is használt, a 13. századtól nevezték „Magyarország Szent Koronájának". A *Hungaroteutomachia* megírásának idején már nem Magyarországon tartották, hanem II. Rudolf prágai várának kincstárában. A „láthatatlan korona" fogalma alatt a magyar uralkodó királyi hatalmát, illetve autoritását értették, amely a Szent Koronával való felékesítése révén szállt rá, a magyar rendek előzetes beleegyezésével. A *Hungaroteutomachia* megszületése előtt utoljára 1572-ben került sor királykoronázásra. A „Szent Korona kultusza", illetve „hagyománya" a királyi hatalom, a rendek szabadságai, vagy a politikai közösség bármilyen más politikai eszméjének olyan legitimációjára utal képben vagy írásban, amelyben szerephez jut a Szent Korona is.

51 ÖStA HHStA, Wien, Ungarische Akten, fasc. 433. Vö. Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 499–520.

52 Péter 2003. 421–510.

A Szent Korona hagyománya a Magyar Királyság politikai kultúrájának egyik különleges vonása, amely Európában egyedülálló. Nagyjából mindazokat a módszereket foglalja össze, amelyben a koronát a politika bármelyik elemének legitimálására használták. A hagyomány szorosan összekapcsolódik a rendek hatalmával a királyi autoritással szemben: ahogy a magyar rendek választott királyukkal szemben egyre erősebb pozícióhoz jutottak, úgy lett egyre kidolgozottabb a Szent Korona hagyománya is. A hagyomány szorosan kötődik a látható és láthatatlan korona fogalmához. A korona-hagyományra utaló leghíresebb munka 1514-ből származik, amikor a királyi udvar egyik vezető jogásza és a nemesi párt vezetője, Werbőczy István (1458?–1541) befejezte a magyar szokásjogról szóló összefoglalását. Ez 1517-ben jelent meg először, amelyet számos új kiadás követett, ám a király soha nem ratifikálta.[53] Werbőczy szerint a nemesség minden tagja „egy és ugyanazon szabadságot" élvezi (*una eademque libertas*), mivel jogaik eredete azonos: Magyarország Szent Koronájának birtokaiból jutottak számukra adományok (*peculium coronae Hungariae*).[54] Ha királyuk jogaikkal szemben jár el, a nemeseknek jogukban áll ellenállni II. András Aranybullája (1222) értelmében, amelyre uralkodójuknak a Szent Koronával való megkoronázása során meg kellett esküdnie.[55]

Werbőczynek a nemzettel és a Szent Koronával kapcsolatos fogalmait a 18. század végétől használták fel a magyarországi politikai hatalom legitimálására. Magyarországi történetírók és jogászok vetették bele magukat a nemzet eredetének és a Szent Korona középkori történetének kutatásába, annak érdekében, hogy alátámasszák a rendek szuverenitás-igényeit a Habsburg dinasztia hatalmával szemben. Ezeknek a törekvéseknek az eredménye lett egy olyan politikai ideológia, amelyben a korona fogalma hozzákapcsolódott a nemzet eszméjéhez: a híres ún. „Szentkorona-tan".[56] A doktrína 19. századi összeállítói, Hajnik Imre és Concha Győző Werbőczy munkájára alapozták fejtegetéseiket.[57] Véleményük szerint a Tripartitum egyetlen kifejezése (*membra sacrae coronae,* „a Szent Korona tagjai")[58] Magyarország évszázados organikus állam-koncepcióját foglalta össze. E szerint az elképzelés szerint a király, az egyház és a nemesség megosztották egymással hatalmukat a Szent Korona misztikus testében. Ez a három szó – *membra sacrae coronae* – szolgált a magyar nemzet modern szuverenitásának történeti legitimációjaként. Péter László így írt erről a gondolatmenetről: „A 19. századi tudományosság figyelemre méltó teljesítménye, hogy Werbőczy autoritására építve ebből a metaforából,

53 Werboecz 1517.
54 Werbőczy 1990. II. 6. par. 6. Vö. Péter 2008. 45–46.
55 Ibid. 46.
56 Péter 2003. 450–452.
57 Ibid. 481–485.
58 Werbőczy 1990. Partis I. Tit 4. § 1. 58.

amely egyetlen esetben és teljesen más kontextusban kerül elő, a közjog és a politikai hatalom egységes rendszere kifejlődésének legfőbb bizonyítéka válhatott."[59] Említésre méltó, hogy nem ismert egyetlen 1517 utáni forrás sem, amelyben a korona organikus metaforája, vagy a *membra sacrae coronae* kifejezés feltűnne.

1517 óta a korona-hagyomány fejlődésének legfontosabb forrását ez a megjegyzés nyújtotta. Lehetséges volt azonban egy ellenkező irányú fejlődés is: a Habsburg császárnak a magyar rendekkel szembeni autoriter magyarországi politikájának következtében 1572 után egyetlen forrásban sem találjuk a korona-hagyomány felújításának jeleit. Valójában olyan forrást sem ismerünk az 1572 és 1603 közötti időszakból, amely legalább utalást tartalmazna a Szent Korona tradíciójára.

1603 után tehát a magyar Szent Korona bármely említése vonatkozhatott magára a tárgyra, a Habsburg királyi hatalom és a magyar rendek szabadságainak elhatárolására, a rendeknek a királlyal szemben támasztott igényeinek legitimálására és a magyarországi politikai kultúra elhatárolására a Habsburg dinasztikus reprezentációktól. Mindhárom jelentést észben kell tartanunk a *Hungaroteutomachia* olvasása közben.

A Szent Korona hagyományának újraéledésére nem sokkal a Bocskai-felkelés kitörése előtt került sor, a magyar rendek Rudolf király politikájával szembeni növekvő elégedetlenségének következtében. Az újjáéledés alapját a királyi autoritás természetéről és a magyar korona jelentéséről szóló vita képezte, amely a magyar király és Illésházy István, az ország egyik leggazdagabb és legnagyobb hatalmú mágnása között folyt. A konfliktus középpontjában az állt, jogában áll-e a királynak nem természetes személyeknek adományozni magyarországi koronabirtokait és hogy vajon az ilyesféle adományozások nem jelentik-e a *ius coronae regni Hungariae* (Magyarország koronájának joga) megsértését – ahogy Illésházy állította. Rudolf szerint a Szent Koronával való megkoronázása által létrejött királyi autoritása alapján kijárt neki ez az elidegenítési jog. Illésházyt *crimen laesae maiestatis*szal, tehát felségsértéssel vádolták meg 1603-ban a királyi méltóság elleni támadása miatt. A Habsburg kincstár javára megfosztották vagyonától és menekülnie kellett az országból. Ezzel együtt is ez volt az első alkalom, Rudolf magyarországi uralkodása (1572–1608) alatt, hogy a korona jelentése elvált a királyi autoritástól és a magyar rendek annak korlátozására használták.

A korona jelentése körüli viták folytatódtak a Bocskai-felkelés elején. A felkelés 1604 tavaszán Kassán, Bocatius városában kezdődött. Ekkoriban vették el erőszakkal az Erzsébet-templomot a katolikusok a lutheránusoktól és a lutheránus prédikátorokat a király egyetértésével kiűzték a városból. Rudolf azzal érvelt, hogy a város *peculium coronae*, a korona birtoka volt. Mivel pedig a Habsburg országokban

59 Péter 2003. 452.

érvényes a *cuius regio, eius religio* (akié a föld, azé a vallás) elve, a király – magyar koronája révén – a város birtokosa volt és annak adományozhatta a templomot, akinek csak akarta. A rendek ez elleni tiltakozásuk során a nemesi szabadság fogalmát a végletekig kiterjesztették az 1604. szeptember 26-i gálszécsi országgyűlésen. Érvelésük szerint mivel a szabad királyi városok a korona birtokának számítanak, ugyanannyi szabadság jut osztályrészükül, mint a nemeseknek. Így nem tekinthetők a király, csak a korona birtokának: ők is az ország oszlopai és tagjai, akárcsak a nemesek.[60] A korona fogalma így szorosan összekötődött a rendi szabadságokéval, köztük a szabad királyi városokéval.

Bocskai és udvarának tagjai a felkelés 1604-es kitörésének kezdetétől fogva használták a Szent Korona hagyományát, ahogy az kitűnik leveleikből, propagandisztikus irataikból és nyomtatványaikból. A legfontosabb megnyilvánulás egy Bocskairól írott magyar költemény volt Debreceni Szappanos János (Ioannes Smigmatopoeus Debreczinus) tollából 1604 decemberében, amely 1605-ben jelent meg.[61] A szerző Bocskai levéltárosaként, udvari történetírójaként és hivatalos költőjeként működött. A mű Bocskai csapatainak nézőpontjából íródott, akik köszöntik őt mint vezetőjüket az igazságtalan király, Rudolf elleni harcban. „Hazájukért" és „koronájukért" harcolnak, mert a királyi csapatok csizmája mindkettőt sárba tapossa. Bocskainak a koronáról szóló üzenete ilyen és ehhez hasonló költemények formájában terjedt az ország lakosai között. A korona jelentése és a zsarnoki király elleni lázadás joga túlnyúlt a nemesek politikai közösségén és mindenkire, Magyarország és Erdély nemesi és nem nemesi lakosait egyaránt kiterjedt, akik Bocskait támogatták a Habsburg zsarnok elleni harcában.[62] Bár ez innovatív gondolat volt, nem szabad elfelejtenünk, hogy egy propagandisztikus írásban, nem pedig egy hivatalos iratban olvashatjuk.

Magyarország Szent Koronáját a Bocskai-felkelés alatt új jelentéssel ruházták fel, úgy is, mint a rendek szabadságának garanciáját, a Magyar Királyság szuverenitásának, illetve Magyarország és Erdély egységének őrizőjét a Habsburg Birodalom határain belül. Bocskai politikai üzenetét Magyarország szabadságáról több politikai kiáltvány terjesztette, amelyek 1604 és 1605 között különböző európai közönségek számára íródtak. Bocskai rá akarta kényszeríteni Rudolfot arra, hogy békét kössön az oszmánokkal és a magyarokkal, és külföldön keresett támogatást célja eléréséhez. A magyar Szent Korona jelentése azonban nem jutott jelentős szerephez ezekben a szövegekben. Ez akkor változott meg, amikor Bocskai koronát kért és kapott az oszmánoktól 1605 során, és megszületett „a török korona

60 MOE X. 596.
61 Debreczeni 1605.
62 Vö. Péter 2008. 46–47.

visszautasításának" mítosza. A ceremónia és a mítosz megszületése szoros kapcsolatban álltak a magyar Szent Korona hagyományának egy újabb fejleményével.

A török korona átnyújtására 1605. november 11-én került sor a Pest melletti Rákosmezőn, oszmán területen. Erről az eseményről számolt be az említett *Relatio*ban Bocatius. Formaként az egy ismeretlen barátjának szóló fiktív levelet választotta, amely állítólag a korponai országgyűlésen, 1605. november 26-án íródott – ez a választása lehetővé tette, hogy színes stílusban, személyes hangvétellel számoljon be arról, mi történt a ceremónia előtt, alatt és után.[63] Bocatius ennek révén a levelet úgy komponálhatta meg, hogy az személyes nézőpontját tükrözze, amelyben eljátszhatja a naiv és ijedt néző szerepét, aki szándéka ellenére vesz részt a nagyhatalmú emberek találkozóján, így azt a benyomást kelti, hogy leírásának tartalma közel esik a valósághoz. A ceremónia csúcspontját jelenti leírása a „török korona" állítólagos visszautasításáról, amelyben Bocskai tiltakozik, hogy megkoronázzák az éppen megkapott koronával, hiszen Magyarországnak már van egy törvény szerint megkoronázott királya.

Az írás célja az, hogy meggyőzze az olvasót Bocskai jó szándékáról azáltal, hogy híveinek nézőpontjából számol be az eseményekről. Bocatius nem azt írja meg, valójában mi történt, noha a ceremónia ténylegesen lezajlott. A levél összes szereplőjének meghatározott szerepe van abban, hogy Bocskai politikai üzenetét eljuttassa az olvasóhoz. A szöveg elemző olvasásával arra az eredményre jutunk, hogy minden szereplő a Bocskai által 1604–1605 során kiadott kiáltványok és politikai szövegek tartalmát ismétli meg. A *Relatio* nem más, mint Bocskai politikai igényeinek portréja egy oszmánok és magyarok közötti politikai találkozó porondjára helyezve.

A *Relatio* üzenete világosabbá válik, ha összehasonlítjuk tartalmát Bocskai és a magyar rendek békefeltételeivel, amelyet Rudolf királynak és Mátyás ausztriai főhercegnek címeztek. Ezeket eredetileg 1605 júliusában fogalmazták meg és ugyanazon év novemberében, a korponai országgyűlésen újra leírták őket.[64] Röviden összefoglalva, Bocskai követeli a vallásszabadságot; a császár és az oszmánok, illetve a „magyar nemzet" közötti béke megkötését; a magyar korona visszatérését az országba; a kincstartó visszaállítását a kamara helyett; kevesebb püspököt az országban; a jezsuiták kitiltását; a fontosabb hivatalok magyaroknak juttatását; kizárólagosan magyar katonaságot; a király, vagy legalább egy nádor jelenlétét az országgyűléseken; a bűnözők megbüntetését a régi szokások szerint és a lázadók büntetlenségét; a nemesi jogok, illetve a régi szabadságok és privilégiumok megerősítését.

63 Vö. Kármán 2008.

64 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606, t. XXXII. fol. 3–8., részben kiadva: MOE XI. 437–446., Jaszay Pál másolata alapján: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Lat. 2164.

A szöveg kiadása Jászay Pálnak az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető, eredetileg a Nemzeti Múzeum Jászay Gyűjteményének részét képező, rövidített másolatából készült. Az eredeti, magyar nyelvű szöveg, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában maradt fenn, sokkal hosszabb a kiadott verziónál, amelyben csak a békefeltételek találhatók meg. Ez az eredeti Illésházy István kézírásában maradt fenn. Biztosak lehetünk benne, hogy annak ő a szerzője, mivel formája egy Rudolf királynak vagy Mátyás főhercegnek beadott petíció, egyes szám első személyben íródott, és azzal végződik, hogy saját helyzetét részletezi, illetve kegyelmet kér az uralkodótól. A petíció a felkelés hosszú legitimálásával kezdődik, az oszmánokkal folytatott béketárgyalások történeti magyarázatát adja, és ez után foglalja össze a békefeltételeket. Az irat végén Illésházy hosszú kérelme olvasható pozíciójának és magyarországi birtokainak visszaállítása ügyében. Mivel az eredeti ilyen személyes kéréseket tartalmaz, könnyen megérthetjük, miért tartotta szükségesnek Jászay, vagy valaki más, hogy lerövidítse, amíg végül csak a békefeltételek maradtak meg. Mindazonáltal a dokumentumot Illésházy személyes, a királynak szánt petíciójának kell tartanunk, amely a békefeltételeket is tartalmazta. Mostantól erre a szövegre mint „Illésházy petíciójára" hivatkozunk, hogy elkülönítsük Bocskai más híveinek kiáltványaitól.

Nemcsak a békefeltételek, hanem a petíció több más része is feltűnik Bocatius *Relatió*jában. Legfontosabb üzenete a felhívás a magyar nemzet szabadságainak visszaállítására. Ez a téma a koronázási ceremóniáról szóló beszámoló különböző helyein feltűnik. A levél elején a helyszín és a cselekmények leírása emlékeztet arra az időre, amikor a magyar rendek még szabadok voltak hazájukban: Bocatius szerint Rákosmezőn „egykor a hatalma teljében lévő Magyarország […] fegyveres gyűléseket szokott tartani."[65] Leírja, hogy itt tartottak országgyűléseket, ahol határozatokat hoztak az országnak ellenségeivel vívott háborújáról, és itt választották királyaikat is. Ezzel hangsúlyosan utal a nemzet ősi szabadságainak idealizált fogalmára és arra, milyen ideális módon élhettek a rendek ezekkel a szabadságaikkal. Ez a toposz ugyancsak Illésházy említett, Rudolfhoz szóló szövegének visszhangja, amely szintén az ősi országgyűlések leírásával indul. A békefeltételek egyike az, hogy a király állítsa vissza az országgyűléseket régi dicsőségükbe, egy másik pedig, hogy ezeken a királynak jelen kell lennie, ahogy mindig is volt a régi időkben; míg egy harmadik a magyar nemzet ősi szabadságainak helyreállítását követeli.

A politikai eszmék főleg abban a szakaszban tűnnek elő, amelyben meghatározott emberek jutnak szóhoz. Ezeket a szövegeket is úgy állították össze, hogy az olvasót, illetve hallgatót meggyőzzék Bocskai elveiről. Például Bocatius beszámol a nagyvezír beszédéről, amelyet magyar közönségének tartott az oszmán–magyar

65 Boc. Rel. 88–89. Csonka Ferenc fordítása. L. Bocatius 1988. 64.

szövetségről. A szerző azt állítja, hogy csak részben hallotta, amit a nagyvezír mondott – ennek ellenére a tartalom, amelyről beszámol, pontosan egyezik a „szerencsi" és „korponai kiáltványok", illetve Illésházy petíciójának mondandójával. Nagyon valószínű tehát, hogy Bocatius adta az oszmán előkelőség szájába a szöveget, amely egyezett a Bocskai-felkelés politikai üzenetével.

A beszéd lényege, hogy a nagyvezír szeretne kiutat találni azokból a problémákból, amelyeket a magyar rendek a királlyal szemben kiáltványaikban felsoroltak mint a felkelés kiváltó okait. Bocatius utal a király által elkövetett igazságtalanságokra és legitimálja a magyarok oszmánok mellé állását. Ugyanakkor érinti a magyar rendek önazonosságát azáltal, hogy a konfliktust a „német nemzetnek" a „magyar nemzettel" szembeni harcaként értelmezi, amelynek során a magyarok a teuton igazságtalansággal szemben kerestek védelmet a velük ellenséges oszmánoknál. Beszéde elején a nagyvezír azt állítja, hogy Erdély jelenlegi német dúlásával ellentétben az ország a török fennhatóság alatt szinte aranykorát élte.[66] Lehetséges, hogy az „aranykor" emlegetése Bocatiusnál arra utal, hogy fogalom mindenhol jelen volt Rudolf császári reprezentációjában. A nagyvezír úgy véli, hogy a németek sosem voltak a magyarok barátai és hogy Ausztria királyai sosem védelmezték a magyarokat, ehelyett háborúkat indítottak ellenük. Így köszönetét fejezi ki, hogy a magyarok végre a törökökkel barátkoznak, amely szövetség sosem válik szégyenükre és mindig előnyökkel jár majd számukra. A nagyvezír orációjának funkciója az, hogy megismertesse az olvasóval a magyarok előtt álló ördögi dilemmát. Egy részről jogaikat és szabadságaikat törvényesen megkoronázott királyuk, Rudolf fenyegette, aki ellen megpróbáltak védekezni. Másrészt, az egyetlen irány, ahonnan idáig segítség érkezett, az oszmánoké volt. A magyaroknak így nem maradt más választásuk, csak hogy elfogadják az oszmánok segítségét és velük szövetkezzenek – Bocatius ezt próbálja megértetni olvasóival.

Ezután a nagyvezír – vagy inkább Bocatius – a két nép barátságának képét festi meg. Ugyanakkor hangsúlyozza az ausztriai király és a német nemzet rossz tulajdonságait és azt állítja, hogy az oszmánok mindig meg fogják védeni a magyarokat, mintha csak törökök volnának. Ezzel Bocatius az oszmánok és magyarok közötti szövetségre hívja fel a figyelmet, érvként hivatkozva a két nép közötti etnikai kapcsolatra.

Ezen túlmenően a nagyvezír megígéri azt is, hogy elismeri a magyarok ősi jogait.[67] Ez szintén a magyarok békefeltételei közé tartozott. A nagyvezír szerint az oszmán dinasztia sosem követte el azt a bűnt, hogy megszegte volna szavát, ha a másik fél betartotta az ígérteket. A békefeltételek között Illésházy rámutat, hogy Rudolf

66 Boc. Rel. 96.
67 Boc. Rel. 101.

koronázási esküjében ígéretet tett az ősi jogok védelmére. A nagyvezír szerint azonban a németeknek és királyaiknak szokásuk, hogy ígérgessenek, és aztán ne tartsák be, hanem hazudjanak és mindenkit becsapjanak. Velük ellentétben a törökök jóindulatúak, tisztességesek és őszinték: ha a magyarok fenntartják az új barátságot, nemsokára láthatják Magyarország és koronája (*regnum et Corona Hungariae*) jó sorsát. A tanulság mindebből, hogy a magyaroknak folytatniuk kell megkezdett útjukat és nem szabad hagyni, hogy a németek eltérítsék őket, még akkor sem, ha hegynyi aranyat ígérnek, mivel úgyis be fogják csapni őket – mondja a nagyvezír.

A magyarok ősi jogairól szóló passzust azért adta Bocatius a nagyvezír szájába, mert ez a magyarok egyik legégetőbb igénye volt. Lehet, hogy a nagyvezír „feltételeiről" szóló rész utalás a magyar békefeltételekre, amelyeket Illésházy petíciója foglalt össze: ha Európa más hatalmai rászorítják a császárt, hogy elfogadja azokat, még nem késő visszacsalogatni a magyarokat a keresztény oldalra. Mindkét kiáltványban és Illésházy petíciójában is feltűnik a király koronázáskor tett ígéreteinek gondolata, illetve hogy elődeivel ellentétben azokat nem tartotta meg.

A koronára tett utalás a nagyvezír beszédében azért érdekes, mert a Szent Korona ebben az időben Prágában volt és sosem került Bocskai kezébe. A „korona" említésekor a nagyvezír, illetve Bocatius gondolhatott a törökök által Bocskainak hozott koronára is, hiszen a szöveg egyszer sem használja a „Magyarország koronája" terminust. A korona fogalma később is visszatér a dokumentumban. Valószínűbb ennél, hogy ebben a megjegyzésben Bocatius elválasztja a magyar Szent Koronát a király személyétől és a magyar rendekhez és ősi szabadságaikhoz köti. A „korona" fogalma így ebben a részletben „a magyar rendek szabadságainak" helyettesítésére szolgál.

Miután elmagyarázta és igazolta a magyarok és törökök közötti kapcsolat lényegét, Bocatius beszámol arról a ceremóniáról, amelyet ennek megpecsételésére rendeztek. Hangsúlyozza: mindkét fél nagy figyelmet fordított arra, hogy elmagyarázza a másiknak a szimbólumok és ceremóniák jelentőségét, amire úgy adódik lehetősége, hogy minden egyes elem részletes magyarázatával ismerteti meg az olvasóval az ünnepélyes alkalom politikai üzenetét. A *Relatio* szerint a koronázás azzal kezdődött, hogy a törökök más ajándékok mellett behozták az általuk adományozott koronát is.[68] Bocskait először felövezték egy szablyával, és az oszmánok elmagyarázták annak jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy a fegyver jelentősége nem volt elég nagy abból a szempontból, amelyet Bocatius ki akart emelni beszámolójában, mivel ebben az esetben nem ismerteti részletesen a törökök magyarázatát.[69] Utána az oszmán küldöttek Bocskai fejére helyezték a koronát és annak jelentőségét is

68 Boc. Rel. 101–102.
69 Boc. Rel. 101.

elmagyarázták.[70] A koronázás leírása alapvető fontosságú a törökök által adományozott korona és a magyar korona megértése szempontjából, így ez a részlet a dokumentum legfontosabb momentumai közé tartozik. Noha az oszmánokkal kötött szövetség a Bocskai udvara által írott propagandaszövegek egyik legkomolyabb elemét jelenti, azok egyetlen szót sem vesztegetnek a koronázás, vagy a korona átadásának aktusára – ennek magyarázata Bocatius szövegének feladata volt.

Szerinte a fejedelem köszönettel fogadta a koronát és azt mondta, hogy „ajándéknak tekinti, hogy méltónak találtatott a koronára, és nem állt szándékában, hogy azzal visszaéljen."[71] Aztán kijelentette, hogy amíg az ausztriai császár élt, a törvény, a jog és a szokások szerint ő számított uralkodónak, hiszen a haza szokásai szerinti ceremóniák szerint választották királlyá. A beszámoló azt állítja: Bocskai hangsúlyozta, hogy „tiszta lelkiismerettel semmit sem szándékozik tenni a hazai törvények előjoga ellen."[72] A későbbiekben a levél azt is állítja, hogy Bocskai magyarul elismételte, amit mondott és esküt tett arra, hogy „Magyarország ősi szabadságjogai ellen semmit sem fog cselekedni."[73] Bocatius szerint Bocskai „a kapott koronát ő mégsem akarja úgy használni, hogy ezzel mások jogait kisebbítse és a hazai szabadságjogokat megsértse." A fejedelem ezek után a jelenlévőket arra biztatta, hogy emlékezzenek szavaira, sőt, terjesszék őket széles körben.[74]

Nyilvánvaló, hogy a *Relatio* szerzője figyelt arra, amit Bocskai mondott. Végső soron nem az oszmán korona ajándékozásának, vagy az átadás ceremóniájának van döntő jelentősége abban, hogyan változott meg a koronáról, valamint a király és a magyar rendek hatalmáról való gondolkodás, hanem Bocatius leírásának. Akár híven idézte Bocskai szavait a szerző, akár nem, akként hatottak, hiszen a kézirat befejezése pillanatától kezdve széles körben terjedt és nagy befolyásra tett szert. Bocskai szavait és az eseményeket mind a mai napig Bocatius leírása alapján értékeljük.[75]

VI. A Hungaroteutomachia *tartalma*

Az első dialógus azzal kezdődik, hogy a főszereplők, a Magyar, a Német, a Lengyel, az Erdélyi, az Olasz és a Török véletlenül találkoznak Kassa utcáin. A kezdet kezdetétől világos, hogy a valódi vita a Magyar és a Német között fog kialakulni, a többiek csak mellékszereplők lesznek, akik a két fő karakter egyes érveinek adnak

70 Boc. Rel. 101–102.
71 Boc. Rel. 102.
72 Boc. Rel. 102–103.; Csonka Ferenc fordításában: Bocatius 1988. 83.
73 Boc. Rel. 103.; Csonka Ferenc fordításában: Bocatius 1988. 83.
74 Boc. Rel. 103.; Csonka Ferenc fordításában: Bocatius 1988. 83.
75 Teszelszky 2009. 147.

nagyobb hangsúlyt saját szempontjukból. Bocatius választása a forma tekintetében szándékos: nem Rudolf király vagy Bocskai a szöveg főszereplője, hanem a német és magyar népek. Az öt nemzet sztereotip képei kiemelkedően fontos szerephez jutnak a szövegben, csakúgy, mint a hozzájuk kapcsolódó toposzok. Bocatius így pompás leírást nyújt ezen nemzetek kora újkori imázsáról.

A vita a németeknek a magyarokkal kapcsolatos kritikájának kifejtésével kezdődik. A Német legfontosabb érve, hogy a magyarok megbízhatatlanok, amely barbár, sőt, „szkíta" természetük következménye.[76] A Magyar azzal veri vissza a támadást, hogy rámutat a németek megbízhatatlanságára, akik átadták Győr és Kanizsa erődjeit az oszmánoknak, míg a császár nem tartotta meg a magyaroknak tett ígéreteit.[77] Érvelését az Erdélyi támogatja meg, aki Bastának a császár nevében végbevitt pusztításaira mutat rá – ráadásul Basta sem tartotta meg az erdélyieknek tett ígéreteit. A Magyar utal a közismert toposzra, hogy a magyarok született katonák, nem éneklésre vagy írásra teremttettek, hanem harcra és hazájuk védelmére.[78] Ezután Bocatius a Magyar szájába adja a magyarok legfontosabb követelését, amely Illésházy petíciójában is szerepelt: ha a korona visszatér az országba és a németek nem zaklatják többet a magyarokat, azok azonnal leteszik a fegyvert.[79]

Ettől a ponttól kezdve a korona jelentése kerül az eszmecsere középpontjába. A beszélgetés következő részében olvasói számára Bocatius részletesen leírja a korona-hagyományt és annak kortárs értelmezését. Először is, a Magyar azt állítja, hogy a koronát illegálisan, az ország törvényei és a rendek döntései ellenére tartják az ország határain kívül, ami a magyar nemzetre és annak királya iránti lojalitására nézve káros és szégyenteljes. Ezek a szavak tartalmukban pontosan követik Illésházy petícióját. Emellett a Magyar kijelentéseit úgy is érthetjük, mint a koronával kapcsolatosan a *Relatió*ban kifejtett politikai elmélethez fűzött megjegyzést. Így a *Hungaroteutomachia* szorosan kötődik a *Relatió*hoz: nem csoda, hogy Bocatius csomagjában és a müncheni levéltárban is egymás mellett voltak.

A Német ellenvetése ezzel szemben az, hogy a magyarok át akarják játszani a koronát törvényszegő módon megválasztott uralkodójuknak, Bocskainak. Erre a Magyar azonban azt válaszolja, hogy Bocskait nyíltan és törvényesen választották uralkodónak, közmegelégedésre. A Német erre azonnal egy érzékeny témát hoz elő: azt állítja, hogy Magyarország nem szabad királyság többé, hanem Ausztria gyarmata, a Habsburg-háznak saját mindenhatóságáról szóló elméleteit adva vissza.[80]

76 I. 7–9.
77 I. 11–12.
78 I. 15–18. Vö. Werbőczy 1990., Operis Conclusio. 424.
79 I. 18. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606, t. XXXII. fol. 6r.
80 Vö. Evans 1973. 78–79.

Mivel a Habsburg dinasztia örökjogon bírja a magyar trónt, a magyar nép csupa rabszolgából áll, és a király bármit megtehet velük, ahogy kedve tartja. Ez a Német érvelésének központi eleme: mivel a magyarok nem fogadták el királyuk mindenhatóságát, felségsértésben vétkesek. (Ez a rész a Rudolf és Illésházy közötti vitára emlékeztet.) Az Olasz a Németet támogatja, felhívva a figyelmet a magyaroknak a katolikus egyházzal szembeni bűneire: mivel a magyarok elutasítják az egyetlen igaz katolikus hitet, a király azt tehet velük, amit akar, ki is űzheti őket saját országukból.

A Németnek ezt a merész állítását Bocatius arra használja, hogy megmutassa a felkelés valódi okát. A Magyar azt válaszolja: pontosan ez indította a magyarokat arra, hogy uralkodójuk ellen háborút vezessenek. Magyarország szabad ország és a magyarok pontosan e miatt a szabadság miatt övezték fel magukat kardjukkal, mert atyáik szokásai szerint akarnak élni. Királyuk kiválasztása rájuk tartozik, és noha őseiket a körülmények arra kényszerítették, hogy idegenből válasszanak uralkodót, semmi akadálya annak, hogy királyuk saját nemzetükből jöjjön. Indirekt módon Bocatius Bocskai uralkodóvá választására utal, illetve Bocskainak a *Relatió*ban olvasható szavaira.

Bocatius a korona témáját összekapcsolja a magyarországi Habsburg-uralom érzékeny kérdésével. A Német ez ellen felhozza II. Ulászló király és I. Miksa császár 1491-es megegyezését a Magyar Királyság feletti uralomról, amely szerint ha Ulászló fiú nélkül halt volna meg, a magyar korona a Habsburgokhoz került volna. Amikor Ulászló fia, II. Lajos elesett a mohácsi csatában, 1526-ban, a magyar trón betöltésének joga automatikusan a Habsburg dinasztiára szállt. I. Ferdinánd királyt a magyarok megválasztották és meg is koronázták. A Magyar erre azt feleli, hogy ez a megegyezés elvesztette hatályát akkor, amikor II. Lajos meghalt. Szerinte a magyar rendek II. Lajos koronázásakor a Rákos mezei országgyűlésen 1505-ben megesküdtek, hogy soha nem választanak olyan királyt, aki nem magyar származású – épp azért, hogy elkerüljék az idegen királlyal kapcsolatos mindazon gondokat, amelyekkel most szembesülniük kell. A Magyar szerint ezt az esküt hivatalos okiratban rögzítették, amelyet maga Bocskai őriz. Ennek a résznek a tanúsága szerint Bocatius használt a témával kapcsolatos történeti forrásokat, de legalábbis tudott a létezésükről. Annak érdekében, hogy a magyarokat megfosszák a szabad királyválasztásra vonatkozó jogukról, a Habsburg-ház tagjai kivitték a koronát Magyarországról és onnantól kezdve sosem zajlott Magyarországon szabad királyválasztás. A korona külföldre vitelével a magyarok szabadságát vették el.

Bocatius a magyarok szuverenitásának kérdését összekapcsolja a magyarok és Magyarország európai funkciójának ügyével annak az ősi toposznak a segítségével, amely szerint Magyarország „a kereszténység védőbástyája”.[81] A Magyar szerint a

81 Vö. Mihály 1995.

magyarok nem a németek szolgái és Magyarország nem gyarmat, hiszen a magyarok és Magyarország pajzsként védték a Német-római Császárságot az oszmánokkal szemben, kizárólagosan a németek érdekében. A Német erre azt feleli, hogy számtalan német áldozta fel magát magyar földön és a német vidékek hiába fizették ki védelmük költségeit. A Magyar replikája szerint a németek védvonalként használták a magyar területeket, annak érdekében, hogy a német földek megmeneküljenek a háborútól. Emellett szinte ellenségként viselkedtek Magyarországon, kirabolták azt és számtalan bűnre adták fejüket, a kapzsiságtól a részegeskedésig. Bocatius ezzel az érvvel a németek körében korábban említett magyar-imázsra reagál, amely szerint azok erkölcs nélküli barbárok lennének. Erről a kérdésről Paul Melissus heidelbergi professzor és pfalzi választói könyvtáros versét idézi, amely pompásan alátámasztja véleményét.

Az első beszélgetés végén Bocatius használ egy olyan érvet, amely talán felfedi írásának elsődleges célközönségét. Reagál arra a német véleményre, amely szerint a Magyarország védelmére kifizetett pénz teljesen hiábavaló, hiszen az oszmánok elleni háborúnak nem látható az eredménye. Azt állítja, hogy Rudolf császár a Magyarországnak szánt német pénzt „Belgiumba" küldte, hogy az ottani keresztények elleni harcban használják fel. Egy a Bocatiuséhoz hasonló érvet a korabeli holland propagandaszövegekben is megtalálunk, amelyben arra panaszkodnak, hogy a Habsburgok több pénzt és csapatot küldenek a Németalföldre a keresztények ellen, mint a kereszténység védelmében az oszmánok ellen.[82] Bocatius szerint a pénz, amit eredetileg arra szántak, hogy a német területeket védelmezzék az oszmánok ellen, a holland felkelés leverésére fordítódott a Németalföldön. Azt állítja, hogy a szász, a pfalzi és a brandenburgi választófejedelmek is kijelentették: nem fognak több pénzt küldeni a császárnak emiatt a visszaélés miatt, ami nagyon kínos lesz számára. Bocatius itt a választófejedelmek levelére utal – mivel ezt nyíltan idézi és erre a nyugat-európai protestáns körökben elterjedt érvre hivatkozik, arra következtethetünk, hogy írása a protestáns választófejedelmekhez és híveikhez szólt, akiket 1606 elején meglátogatni készült.

A második dialógus a Habsburg királynak a Magyar Királyságban a Bocskai-felkelés idején gyakorolt vallásokra vonatkozó hatalmáról szól. A beszélgetés az első dialógus ideje után egy nappal zajlik. Ez a munka legrövidebb része, de a témát nagyon részletesen körüljárja, és a szerző alapos tudásáról és műveltségéről tanúskodik ezen a területen.

Az Olasz kezdi a beszélgetést azzal, hogy a Magyart kérdezi a felkelés eredetéről.[83] A Magyar azt állítja: minden bajok kezdete az volt, hogy a katolikusok

82 L. Oranje 1923. 75–76.
83 II. 3.

erőszakkal elvették a kassai Erzsébet-templomot. Ezek után kezdődik a vita arról, kinek van hatalma a Magyar Királyság területének vallásgyakorlata felett és ki az egyházi vagyon tulajdonosa. A diskurzus némileg hasonlít az Illésházy és Rudolf király közötti említett konfliktushoz, amely a királyi hatalom és a tulajdonjog viszonyát boncolgatta. A Magyar és az Olasz közötti vita lényege az a kérdés, ki a kassai templom tulajdonosa és ki dönthet a királyság vallásáról. Az Olasz szerint a király teljhatalommal rendelkezik országában, dönthet alattvalói vallásáról és egyedüli tulajdonosa az egyházi vagyonnak. Mindazok, akik ellenállnak neki, felségsértést követnek el. A Magyar védelmezi a magántulajdont és az ország vallásszabadságát a magyar rendek jogai és privilégiumai alapján, amelyeket a király koronázásakor megerősített.

A Bocatius által leírt eszmecsere főbb vonalaiban egy korábbi magyarországi politikai konfliktust követ, amely a király, illetve a szabad királyi városok reprezentánsai között zajlott le 1604. szeptember 26-án, a gálszécsi országgyűlésen.[84] A vitát a szabad királyi városok egyik protestáns képviselője, valószínűleg maga Bocatius jegyezte le.[85] A *Hungaroteutomachia* Olaszának álláspontja nagyon hasonlít Giacomo Belgiojoso grófnak a leírásban olvasható nézeteihez, aki a király képviselője és felső-magyarországi főkapitány volt.[86] A Magyar az országgyűlés egyik képviselőjének (aki valószínűleg Bocatiusszal azonos) szavait ismétli, aki szerint a szabad királyi városok egyenlő szabadságot élveznek a nemességgel, mivel a király választásakor azonos értékű a szavazatuk és a diétán is azonos jogokat élveznek.[87] Épp ezért nagyon valószínű, hogy Bocatius felhasználta az országgyűlés után készült beszámolót a vallásról szóló fontos diskurzus megírásához és a külföldi olvasók informálásához.

A következő sorokban a Magyar megpróbálja meggyőzni beszélgetőpartnereit, hogy a királyi hatalomnak korlátai vannak, a magyarok önvédelemből cselekedtek és jogosan használtak erőszak ellen erőszakot (*vim vi repellere*).[88] A nemesi ellenállás jogát már II. András Aranybullája is rögzítette 1222-ben és erre a királynak is meg kellett esküdnie koronázásakor.[89] Az ellenállási jog egyike volt a legfontosabb jogi érveknek a Bocskai-felkelés legitimálására az említett 1605. decemberi „korponai

84 L. a Bocatius által írt iratokat: ÖStA Wien, HHStA, Ungarische Akten, Fasc. 433. Miscellanea Konv. E. Die Angelegenheit der Kasschauer Kirche betr. Akten aus den "Hungarica" 1603 Okt.–1604 Sept., fol. 1–73.

85 „A Gálszécsi gyűlésből Belgiojosóhoz küldött biztottság egyik tagjának tudósítása e bizottságnak Belgiojosóval folytatott tárgyalásáról", in: MOE X. 596.

86 II. 33–34.

87 II. 33–34. L. is: MOE X. 596.

88 II. 24. L. Zászkaliczky 2013. 288.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 85–86.

89 Werbőczy 1990, I. 9. 6.

kiáltványban". Eredetileg csak a földdel rendelkező nemesek közössége rendelkezett ezzel a joggal, ahogy azt Werbőczy István szokásjogi gyűjteményében is olvashatjuk.[90] Azonban Bocatius kiterjeszti a jogot a szabad királyi városokra, hogy Bocskai minden követőjének, nemesnek és városi polgárnak egyaránt lehessen joga az ellenállásra.

Az emberek szabadsága Bocatius által használt fogalmának alapja a protestáns vallás. Azt állítja, hogy 1572-ben a magyarok többsége protestáns volt.[91] A Magyar szereplő közli, hogy a magyarok vallásuk révén szabad nép (legalábbis vallási szempontból), mert a király megígérte, hogy tiszteletben tartja (vallás)szabadságukat, amikor megkoronázták a Szent Koronával.[92] Így aztán a magyarok státusza különbözik az ausztriai parasztokétól, akik a főherceg szabadsággal nem rendelkező alattvalói. A magyarok rendelkeznek (vallás)szabadsággal, ez pedig a király koronázási esküjén alapszik, amely köti a királyt. Mivel a Magyar azt állítja, hogy a szabad királyi városok azonos szabadsággal rendelkeznek, mint a nemesek, ugyanígy ellenállási joggal is rendelkeznek jogaik, privilégiumaik és tulajdonaik minden erőszakos megsértésével szemben, amilyen a kassai templom erővel való elvétele is volt. Mivel a királyt a Szent Koronával való megkoronázása miatt köti az ország törvénye, ám Magyarország lakóinak vallási jogait és privilégiumait – köztük a szabad királyi városokét, de a közemberekét is – lábbal tapodta, minden magyarnak joga van igazságtalan uralkodójával szemben megvédelmezni vallásszabadságát.[93] Így a magyarok nem vétkeztek vallásuk és ősi szokásaik ellen, csak éltek ellenállásra való jogukkal.[94]

Figyelemre méltó, hogy a szerző több olyan dokumentumra is utal, amelyeknek elvben bizonyítaniuk kellett a Magyar szavainak igazát. Bocatius azt állítja, hogy a magyarok maguk figyelmeztették a császárt és udvarát számos szövegben és tiltakozásban, hogy az erőszaknak ellenállhatnak (*de repellenda vi*).[95] A Magyar azt is állítja, hogy birtokában van a Mátyás főherceg és a császár közötti titkos levelezés, amelyben a magyar közösség alávetésével kapcsolatos terveikről írnak.[96] Bocatius a dialógusban említett mindezen dokumentumok másolatát magával vitte külföldre – ezeket a *Hungaroteutomachia* mellett találták meg.

A harmadik és egyben utolsó dialógus a nép szabadsága, a törvény és a Mgyar Királyságban gyakorolt királyi hatalom fogalmait járja körbe, illetve a magyarok békefeltételeit. Ez valójában a Bocatius által a megelőző dialógusban követett

90 Ibid.
91 II. 50.
92 II. 51–54.
93 II. 55
94 II. 63.
95 II. 63.
96 II. 66.

gondolatmenet folytatását jelenti, de ebben a szakaszban már Werbőczy munkájára is találhatók utalások. A Magyar azzal az állítással kezdi a vitát, hogy pontosan ismeri a nép (*gens*) szabadsága fogalmának tartalmát Magyarországon. Elmagyarázza a magyar nép jogát a tiltakozásra és ellenállásra az isteni vagy természeti törvény megsértése esetén. Az Olasz kérdésére, miben állna e fogalom jelentése, a Magyar Werbőczy *Tripartitum*a II. részének 4. címére utal, amely kimondja, hogy a nép a püspökökből, a bárókból és más arisztokratákból, illetve a többi nemesből áll, beleértve a szabad királyi városokat is. Utóbbi rész a szabad királyi városokról Bocatius saját hozzátétele, az eredeti Werbőczy-szövegben nem található meg.

Ez után a Német a Magyar Királyságban gyakorolt királyi hatalom (*potestas*) természetére kérdez rá.[97] A Magyar válasza szerint a királyt kötik a törvények.[98] Ha a törvényeknek megfelelően uralkodik, alattvalóinak kötelessége, hogy engedelmeskedjenek neki. A király azonban nem jelenik meg az országgyűléseken, alkalmatlan idegeneket nevez ki a fontos hivatalokba, ahonnan a magyarok kiszorulnak. Ezenkívül felülbírálja az országgyűlés határozatait, a katolikusokat támogatja a magyarokkal szemben és megfosztja a magyarokat vagyonuktól. Törvénytelen módon senkinek nem engedi meg, hogy Prágában felkeresse; a magyar katonákat pedig senki nem védelmezi a jogtalanságokkal szemben. Mindebből az következik, hogy a király nem azt teszi, ami az ország szokásai szerint kötelessége lenne, és nem gondoskodik alattvalóiról. Hasonló panaszokat a magyar rendek számos kiáltványában olvashatunk.

A vita ezután arra a kérdésre terelődik, jogos-e a királlyal szembeni ellenállás. A Magyar az V. Károly elleni schmalkaldeni háború (1546–1547) példáját hozza fel, Sleidanus történeti művei alapján.[99] A lázadók ebben az esetben is azzal védekeztek a császárnak írott levelükben, hogy kénytelenek voltak fegyvert ragadni, mivel védekezniük kellett az ellenük irányuló jogtalan támadással szemben. Bocatius szerint a magyar felkelést azonos okok motiválták. A Német válasza szerint Rudolf király nem tudott Belgiojoso által vezetett csapatainak magyarországi visszaéléseiről, a Magyar ellenvetése azonban az, hogy állításait pecsétes, a császár által aláírt levelekkel tudja bizonyítani. Szerinte a birodalom hercegeinek a császár leveleket küldött a bizonyíték cáfolata végett és Rudolf ágense, Rottwitz megpróbálja befolyásolni a közvéleményt. Ez a rész ismét csak azt mutatja: Bocatius feltételezi, hogy olvasói előzetes ismeretekkel rendelkeznek az ügyről, tehát a protestáns választófejedelmek köreiben kell keresnünk őket. Egy Németföldön jól ismert történeti munkára utal és egy német háborúval veti össze a Bocskai-felkelést. Reagál arra az információra is, amelyet

97 III. 15.
98 III. 15–19.
99 Sleidanus 1576. 530–531.

a császár a protestáns fejedelmeknek küldött és egy ellenvéleményt prezentál: a császár levelének eredetijét szintén megtalálták Bocatius poggyászában.[100] Mindez arra mutat, hogy a *Hungaroteutomachia* célzottan Bocatius diplomáciai küldetéséhez készült, és hogy célközönsége a német fejedelmekből és köreikből került ki.

A következő részben a Magyar megpróbálja meggyőzi társait, hogy a magyarok kénytelenek voltak harcolni Belgiojoso ellen és segítséget kérni az oszmánoktól, mivel nem voltak képesek megvédeni magukat a császár csapataival szemben. Visszatér a békák és egerek közötti harc toposzához, hogy megvilágítsa a magyarok és oszmánok közötti fegyverszünet okait.[101] A magyarok oszmán szövetségének kérdése akkor tér vissza, amikor a Lengyel azt állítja, hogy országa sosem kötött szövetséget az oszmánokkal, csak fegyverszünetet. Erre a Magyar azt feleli: a magyarok kénytelenek voltak szövetkezni az oszmánokkal, mivel háborúban álltak a németekkel – a lengyeleknek viszont sosem kellett két ellenséggel küzdeniük. Bocatius számos bibliai példával támasztja alá állításait, amelyek azt mutatják, hogy az oszmánokkal mint a hit ellenségeivel kötött szövetség korántsem annyira egyedi, mint ahogy a Német állítja. A végén a Magyar hivatkozik I. Ferenc francia király oszmánokkal kötött szövetségére is. A Német és a Magyar közötti disputa ezek után Szapolyai János oszmán szövetségének megvitatásával folytatódik – amelyről Illésházy is írt a császárnak szóló petíciójában.[102]

A vita folytatásában a Német, az Olasz és a Lengyel szájából számos olyan érvet hallunk a magyarok ellen, amelyek nyomtatványokban, hírlevelekben és más szövegekben terjedtek. Bocatius amellett, hogy ismerteti ezeket az érveket, a Magyar és az Erdélyi nevében rövid kommentárokat is fűz hozzájuk. A harmadik dialógus végén aztán a Magyar összefoglalja Bocskai békeajánlatát és a Német arra adott reakcióit.[103] Figyelemre méltó, hogy ebben a részben Bocatius több, egymást követő békejavaslatot is ismertet, Bastáét, a magyarokét, illetve a császár követeiét.[104] Ily módon összefoglalását adja annak, hogyan folytak a béketárgyalások, mi állt a javaslatokban és mi volt rájuk a különböző felek reakciója. Nyilvánvaló, hogy a Német mindezt nem szívesen hallja.[105] A Magyar azt válaszolja, hogy ez esetben a Makkabeusok, a magukat feláldozó zsidó felkelők példáját fogják követni – amelyet követ majd a németek megbűnhődése, hiszen elvész Magyarország hagyományos

100 Boc. Inv. 472.
101 III. 45.
102 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606, t. XXXII. fol. 4r–v.
103 III. 159–162.
104 Vö. MOE XI.; Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 196 Archivum Familiae Thurzó, 2. doboz, fasc. 5.
105 III. 159–162.

funkciója, mint a Német-római Birodalom pajzsa.[106] Ugyanez az érvelés a „szerencsi" és „korponai kiáltványokban" is megtalálható – Bocatius ezen üzenetének célja alighanem az volt, hogy protestáns olvasóitól támogatást szerezzen a magyar békejavaslathoz.

A békefeltételek összefoglalása pontos mása az Illésházy petíciójába foglalt pontoknak.[107] Először is, a vallásszabadságot helyre kell állítani, és a jezsuitákat el kell távolítani az országból. Aztán kevesebb püspököt kell kijelölni, hogy az országgyűléseken ne boruljanak fel a szavazati arányok, hiszen mindegyik személye szerint szavazhatott. A magyar ügyekkel csak magyaroknak kell foglalkozniuk, a németek közül csak azok juthassanak magyar pozíciókhoz, akiket befogadtak a magyar nemesség soraiba. A Magyar Királyság koronáját az országon belül kell őriznie két megbízható embernek, a régi szokások szerint. A kamarákat fel kell számolni, a kincstartói pozíciót visszaállítani, és a királynak jelen kell lennie az országgyűléseken. Mindenekfelett azonban a magyarok régi privilégiumainak és szabadságainak helyreállítására van szükség.

Újabb fontos elem, hogy a császárnak békét kellene kötnie a szultánnal – ami a Magyar szerint Bocskai közvetítésével jöhetne létre, de cserébe a fejedelem tudni szeretné, mire számíthat.[108] A Magyar jelzi, hogy az alkalmat nem szabad elszalasztani. Mivel Bocatius küldetésének célja az volt, hogy meggyőzze a protestáns választófejedelmeket az oszmánokkal kötendő béke szükségességéről, érthető, miért olyan fontos számára ez a pont. Bocskai a maga részéről fegyverszünetet szeretne, amely szerint jelenlegi státuszát nem éri bántódás és garanciát kap egy később megtartandó királyválasztásra.

Végül a Magyar úgy tesz, mintha eszébe jutna valami.[109] Hangot ad annak az igénynek, hogy a császár által elítélteket ne büntessék meg – nyilvánvalóan Illésházyra gondol. A lázadásban résztvevők is maradjanak büntetlenek, Bocskai birtokadományait pedig tartsák tiszteletben. A dialógus az Olasz vad átkozódásával fejeződik be, amely szerint az egész magyar nemzetet el kellene tüntetni a föld színéről.[110] Ez után a beszélgetőpartnerek elköszönnek egymástól.

A harmadik dialógust egy, a szerző nevében szóló epilógus követi, amelyben Bocatius elmagyarázza a témához fűződő viszonyát. Arról győzködi az olvasót, hogy csak az igazságot kereste és kozmopolitaként írja le magát, aki a vitában részt vevő egyetlen nemzetből sem származik. Az olvasó feladata eszerint az, hogy

106 III. 186.
107 III. 190–198.
108 III. 200–201.
109 III. 206–208.
110 III. 213–218.

mindegyik nemzet szempontját elolvassa, de közben ne felejtse el, hogy mindnyájan Jézus alattvalói vagyunk.

VII. A koronáról, a magyar nemzetről és Bocskairól szóló versek

A mű egy függelékkel folytatódik, amely öt Bocatius-verset tartalmaz. Ezek a magyar koronához, a magyar nemzethez, illetve Bocskairól, a jezsuitákról és a vallásról szólnak – utóbbi tulajdonképpen a Bocskairól szóló megismétlése. Ahogy Tóth Gergely megállapította, a kompozíció nincs végleg letisztázva, megszerkesztve. Mivel a verseket csak a müncheni kézirat tartalmazza, lehetséges, hogy a tervek szerint eredetileg nem voltak részei a műnek. Az is előfordulhat, hogy kifejezetten ezen kézirat számára készültek – a későbbiekben emellett fogok érvelni. Tartalmuk mindenesetre szorosan kötődik a dialógusok politikai üzenetéhez. Abban is biztosak lehetünk, hogy szerzőjük Bocatius, mivel számos reminiszcenciát tartalmaznak a költő korábbi verseire.[111] Ahogy a *Hungaroteutomachiá*val kapcsolatban, a versek esetében is biztosak lehetünk abban, hogy Bocatius azelőtt írta őket, hogy 1606 elején meglátogatta volna a választófejedelmet. Mindebből az következik, hogy keletkezési idejük 1608 előtti, tehát megelőzik azt az időpontot, amelyet idáig úgy ismertünk, mint a Szent Korona hagyományának magyarországi megújításának évét, amikortól az mély gyökeret vert a magyar politikai kultúrában.

A vers egy a Szent Koronához szóló magyar nézőpontjából íródott. Berger és Révay későbbi munkáihoz hasonlóan a Koronát megszemélyesítve kezeli, Bocatius hozzá intézi versét.[112] Fő gondolata megegyezik azzal, amelyre Berger és Révay is építik műveiket: a kézzel fogható korona Magyarország történetének szereplője a törvényeken, szokásokon, illetve a királyság és népe, a magyar nemzet régi jogszokásain keresztül, ezáltal felelős a nép és az ország szabadságáért, vallásáért és sorsáért.[113] Isten a Szent Korona jelentésén keresztül vezeti a népet és az országot. Ha ezt a jelentést tiszteletben tartják, az ország és lakói bőségben élhetnek; ha nem, elpusztulnak.

A vers alapgondolata rokonítható a korszak protestáns eszkatológikus diskurzusával, amely Nyugat-Európa protestáns területein domináns pozícióba került. A protestáns szerzők Európa történelmét és aktuális helyzetét az isteni gondviselés látószögéből szemlélték, mint a Jó és a Rossz közötti kozmikus háború látható részét. A világ népeit és uralkodóit aszerint osztották be, milyen szerepet játszottak

111 L. a jegyzeteket a kiadásban.
112 Berger 1608.; Rewa 1613.
113 App. I. 45.

elképzeléseik szerint az isteni tervben, amelyben kulcsszerepet játszott a protestáns hittel szembeni feltételezett attitűdjük. Az egyik oldalon állnak a protestánsok, a Gondviselés által támogatott kiválasztott nemzetek; a másikon pedig a katolikus Habsburgok, illetve a pápa.

Bocatius a Bocskai-felkelést is ebből a providencialista nézőpontból mutatja be. Noha a magyarok voltak a konfliktus gyengébbik résztvevője, Isten segedelmével győzedelmeskedni tudtak, akárcsak Dávid Góliát felett.[114] A protestáns magyarokat Bocatius választott nemzetként mutatja be, amely küzd, „míg a jog engedi" a (katolikus) olaszok, a németek, valamint a pápa ellen, akik a gonosz oldalon állnak. A magyarokon kívül Bocatius egyetlen protestáns népet említ, a hollandokat. A magyar felkelők sorsát összekapcsolja a hollandokéval: „rebellamus cum Belgis" – „a belgákkal lázongunk", állítja. Mindkét nép ugyanazért a (protestáns) ügyért harcol, egy oldalon állnak. Bocatius nem kevesebb mint hat sorban részletezi, hogy a hollandok a magyarokhoz hasonlóan a katolikus fenyegetés és a pápa által reprezentált gonosz ellen küzdenek.[115]

Különösnek tűnhet, hogy Bocatius a Bocskai-felkelést azzal a holland felkeléssel védelmezi, amelyről nem várnánk el, hogy bármit is tudjon. Úgy tűnik azonban, a magyaroknak volt tudomásuk a holland felkelésről, és 1604–1606 között kapcsolatokat is fenntartottak a Németalfölddel. Pieter Brederode holland követ a Staten-Generaalnak 1605-ben írott levelében már említi, hogy vannak magyar kapcsolatai.[116] Ahogy a megelőzőkben jeleztem, Bocatius Heidelbergben találkozott Brederodéval, és ezt az alkalmat valószínűleg korábban előkészítették. Sőt, Bocskai udvara és a németalföldi protestánsok (talán a Prágában vagy Heidelbergben élők) között kellett hogy legyen kapcsolat, mivel Bocatius az emlékirataiban írt a felkelés idején Magyarországon járt hollandokról. Szintén említésre méltó, hogy Szenci Molnár Albert, egy protestáns humanista, egy a holland felkelésből vett képet használt fel ahhoz, hogy Bocskai vallási meggyőződését tisztázza, így ismét csak a két nép közös sorsát hangsúlyozta.[117] A németországi protestáns körök mély szimpátiával figyelték a németalföldi fejleményeket és a protestáns fejedelmek jelentős pénzt áldoztak a spanyol Habsburgokkal szembeni harcuk megsegítésére. Nemcsak a magyarok legitimálták lázadásukat a holland példával, a párhuzam a másik irányba is működött: Emanuel van Meteren a németalföldi felkelésről szóló patrióta történeti munkájában rámutatott a magyar és holland események szembetűnő

114 App. I. 75–90.
115 App. I. 90–100.
116 Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. (9 april 1605).
117 L. Teszelszky 2013.

hasonlóságaira.[118] Írt Bocskairól, az oszmánoktól kapott koronáról, sőt, még egy magyar követet is említ, ami nyilván Bocatiusra vonatkozik. A Bocskai-felkelés fontos ösztönző erőt jelenthetett a holland–magyar kapcsolatok kialakulásához.

Költeményét Bocatius egy rövid, „Szent Koronánkhoz" intézett fohásszal zárja, hogy óvja meg az ország hatalmát (*potestas*) és vallását az ősi erények védelmének révén. Ez mindenképpen új momentum a magyarországi Szent Korona ősi hagyományában. A magyar Szent Korona eredetileg a királyság feletti katolikus hatalom szimbóluma, amely egy katolikus ceremónia keretében ruházódik át egyik királyról a másikra. A magyarországi koronahagyomány esszenciálisan katolikus gyökerekkel rendelkezik, hiszen a magyarok tradicionálisan első királyukig, Szent Istvánig vezetik vissza, aki katolikusnak térítette népét. Bocatius korának katolikusai pozíciójukat Szent Istvánra tett utalásokkal védték. Bocatius a korona hagyományát úgy adaptálja, hogy az illeszkedjen a Bocskai-felkelés protestáns eszkatológikus kereteibe, illetve az európai protestáns lázadási hagyományba. Magyarország Szent Koronája politikai jelentése folytán mint a protestáns értékek védelmezője jelenik meg a versben. Ha az ősi magyar szokásokat és privilégiumokat, amelyeket a Szent Korona jelképez, az uralkodó annak révén garantálja, hogy szabadon választják meg, és a koronát Magyarország területén őrzik, a protestáns vallás szintén védelmet fog élvezni általa.

Furcsának tűnhet, hogy Bocatius az államnak éppen ezt a szimbólumát használta fel, amely nemcsak katolikus eredetű, de ráadásul a vers írásának időpontjában a császár kezében volt. A korona ekkor már harminchárom éve, az 1572-es koronázás óta nem fordult meg Magyarország területén. A szerző úgy tűnik, még arról sem tudott, hogy Prágában őrzik, mivel a *Hungaroteutomachia* szövegében, majd a versben is azt állítja, hogy Linzben van.[119] Egy másik sorban megkérdezi a koronától, vajon hol lehet. Miért szentelt Bocatius ennyi energiát annak, hogy újra felfedezze a korona hagyományát, amikor még azt sem tudta, hol található? A rejtély kulcsát Bocskai személyében találhatjuk meg, vallási meggyőződésében és politikai üzenetében, amely a magyar király szabad, rendek általi megválasztásának visszaállítását célozza. Bocatius új politikai elméletet alkot a Szent Koronára vonatkozó katolikus hagyományból, Bocskai személyére és a róla alkotott magyarországi képre alapozva, amely őt a válságban támadt protestáns megváltóként láttatta. A második vers, amely címe szerint a magyar néphez szól, Szent Istvánra, Magyarország első apostoli királyára, illetve az ő koronájára való utalással kezdődik, amely összekapcsolódik a néppel. A Szent Koronával való megkoronázás nélkül senki nem lehet Magyarország valódi királya, írja Bocatius. A nép azt a szent személyt keresi, aki

118 L. Meteren 1608. 100r–v., 149r.
119 III. 38., App. I. 43.

ezt a szent koronát viselhetné. A harmadik vers teszi világossá, ki lehet ez a személy. Ez Bocskait „második Istvánként" láttatja, azaz Szent István utódaként. Ahogy népét az első király a keresztény hitre térítette, úgy most a második István hitvallása fog győzedelmeskedni. A Szent Korona jelentése révén Bocskai a hitet újból helyreállító második Istvánként tűnik fel.

Bocatius úgy ábrázolta a magyar uralkodót, mint ahogy más nyugati protestáns fejedelmek szerették magukat látni: élő protestáns szentként, aki választott népén uralkodik és megvédi országát a katolikus fenyegetéstől.[120] A Szent Korona így alakult át egy szent király (és/vagy) katolikus állam szimbólumából a katolikus önkény elleni lázadás protestáns jelképévé. Ez hasonlít a reprezentáció alakulásának azon trendjeihez, amelyeket Nyugat-Európa protestáns országaiban figyelhetünk meg. Bocatius Bocskai-ábrázolása a versekben nagymértékben hasonlít ahhoz, ahogy Hallgatag Vilmos és Orániai Móric holland helytartókat ábrázolták a korabeli dokumentumok. Nem meglepő, hogy a Móriccal kapcsolatos holland propagandakiadványok egy részét megtalálták Bocatius poggyászában. Másrészről Bocskai jóhíre is eljutott a Holland Köztársaságba: a korabeli németalföldi történetírásban a fejedelem mint ideális uralkodó és a protestáns hit magyarországi védelmezője tűnik fel, akit példaképként állítottak Móric helytartó elé.[121] A *Hungaroteutomachia* függelékét így a nyugat-európai protestáns fejedelmekhez szóló királytükörként is szemlélhetjük, csakúgy, mint Berger és Révay későbbi írásait a Szent Koronáról.

Ennek következtében az is lehetséges, hogy Bocatius kimondottan azért illesztette a verseket a *Hungaroteutomachia*hoz, hogy a Bocskairól mint ideális protestáns uralkodóról és élő szentről alkotott képet terjessze a protestáns államokban. Ha ez valóban így van, érthetetlen, miért nem található meg a *Hungaroteutomachia* másik két példányában a függelék a versekkel. Úgy tűnik, sosem voltak benne, és Bocatius nem is tervezte, hogy mellékelje azt hozzájuk. Vajon miért csak abba a példányba írta be a verseket, amelyet Heidelbergben hagyott? Nem kizárt, hogy ez azzal függ össze, hová akarta eredetileg eljuttatni a kéziratot, és ki volt a célközönsége. Bocatius küldetését eredetileg úgy tervezték, hogy a pfalzin kívül a szász és a brandenburgi választófejedelmekkel is találkozni fog. Ezért mindhármuknak vitt magával leveleket és egyéb dokumentumokat, ahogy azt az inventáriumból látjuk. Maguk a választóknak címzett levelek is megmaradtak Bécsben.[122] Bocatiusnál csak egy *Hungaroteutomachia*-példány volt, amikor Brandenburg felé mentében elfogták. Úticélját Brederode leveléből ismerjük, amelyet Bocatius vitt

120 L. Exalto 2005.
121 L. Teszelszky 2013. 73.
122 Boc. Inv. 480–481.

magával és a brandenburgi őrgróf titkárának kellett volna átadnia.[123] Mivel eredetileg a *Hungaroteuto-machia* három példányát vitte magával és nem tudunk arról, hogy útközben bárhol otthagyott volna egyet, vagy elküldte volna őket valahová, szinte biztos, hogy ezeket eredetileg a három választófejedelemnek szánta. A jelenleg Bécsben lévő példányt szánhatták a brandenburgi választónak. A koronáról írott verset tartalmazó példány, amely ma Münchenben található, de oda Heidelbergből került, talán kifejezetten IV. Frigyes pfalzi választófejedelem számára készült és Bocatius át is adta neki. Ez persze még mindig nem segít az Itáliában őrzött kézirat azonosításában.

Elképzelhető, hogy nem véletlen, hogy a választófejedelem ezt az ajándékot kapta. A koronához írott versek és a (protestáns) választott királyra való utalások kapcsolatban állhatnak a heidelbergi udvarban a pfalzi választófejedelem tanácsosaival folytatott 1605. áprilisi, Magyarország jövőbeni királyáról szóló megbeszélésekkel. A kérdés azért vált aktuálissá, mert Bocskait a szerencsi országgyűlés Magyarország fejedelmévé választotta.[124] A pfalzi választó egyik tanácsosa, Michael Löfenius azt mondta az 1605. április 20-i megbeszélésen, hogy ha Magyarország új uralkodót akar, aki se nem Habsburg, se nem szász, akkor IV. Frigyes nem utasíthatja vissza a kínálkozó lehetőséget, hiszen családja már adott királyt Magyarországnak (személy szerint Wittelsbach Ottót).[125] Löfenius még arra is késznek mutatkozott, hogy Brandenburggal szövetkezzen a szászok kizárására. Nem tudjuk, ezek a tervek valaha is konkrét diplomáciai lépésekhez vezettek-e. Ne felejtsük el, hogy éppen a találkozó napján választották királlyá Bocskait, amiről Löfenius valószínűleg nem tudott.[126] Lehetséges, hogy Bocatius nyilvánvalóvá akarta tenni a pfalzi választófejedelem számára, hogy Bocskait már korábban Magyarország fejedelmévé választották. Ugyanakkor, mivel tudjuk, hogy Bocskai 1605 végén már betegeskedett és nem is volt fiatal, illetve hogy II. Rudolf császár trónutódlásának kérdése folyamatosan foglalkoztatta az európai udvarokat,[127] az sem kizárható, hogy a *Hungaroteutomachia* és a versek azt célozták, hogy IV. Frigyest, a protestáns választófejedelmet elgondolkodtassák a magyar trón jövőbeni átvételének lehetőségéről.

Az egyik legnagyobb rejtély Bocatius művével kapcsolatban a látható koronáról készült leírása, illetve utalása egy azt ábrázoló képre. Ahogy fentebb írtuk, egyetlen magyar sem látta a koronát 1572 és 1608 között, mivel azt messze, a prágai

123 Ibid.

124 Ritter 1870. 444. (1605. április 17.)

125 Ritter 1870. 444., MOE XI. 221.

126 Orantiuncula ante sole iuramentum … In: Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961, fol. 11r–13v. Vö. MOE XI. 152–154.

127 Duerloo 2012. 232–266.

császári vár kincstárában őrizték. Az egyetlen, 16. században készült realisztikus rajz Németországban volt. Csak 1608-ban, amikor a közönség közelről láthatta a koronát, volt lehetősége néhány művésznek arra, hogy lerajzolja, míg mások leírásokat készítettek róla. Az első realisztikus ábrázolásokat 1608 után, Jessenius munkájában találjuk, ennek alapján készült Révay Péter híres koronaképe.[128] Amennyire tudni lehet, egyetlen kora újkori koronaábrázoláshoz sem lehetett Magyarországon hozzáférni abban az időszakban, amikor Bocatius a verseit megírta.

Bocatius maga is utal erre a tényre, hiszen versének elején azt írja, „Kit atyáink két keze tartott, most a magyar nem is ismer."[129] Természetesen lehetséges, hogy a szerző csak azt akarja érzékeltetni, hogy a magyaroknak már nincs tudomásuk a korona hagyományáról. De a következő sorokban kétségkívül a korona külsejére utal: „Hogy lehet az: már csaknem nincs, külsőd aki tudná?"[130] Sőt, még tovább megy, amikor így jajdul fel: „Úgy örökít meg téged a festő, mint neki tetszik."[131] Úgy tűnik, ekkoriban nem léteztek a koronának realisztikus ábrázolásai, ahogy azt a modern kutatás is igazolja.[132] Később Bocatius érzékeltetni akarja az olvasóval, hogy ő tudja, hogy néz ki a Szent Korona. Szerinte „alig lehet elképzelni azt, amit én látok rajtad, gyöngyből koszorúkat, s melyből egészben vagy, griffek bányászta aranyt is; vagy tán abból vagy, mit ajándékúl ada egykor Napkeletről jött bölcs Krisztusnak: ez égi ajándék. Hát csoda, hogy mindenki szemét, s szívét odavonzod?"[133] Ha arra gondolunk, hogy néz ki valójában a korona, szinte az az érzésünk, hogy Bocatius közelről látta, vagy legalábbis rendelkezett egy azt ábrázoló képpel.

Ezen sorok olvastán azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szerző élénk képzelettel rendelkezett, amely könnyen megtévesztheti az olvasót, ahogy a *Relatió*ban is tette. Természetesen lehetséges, hogy volt valamilyen a koronát ábrázoló képe, amely még Hunyadi Mátyás uralmának idején készülhetett és ekkoriban Bocskai udvarában tartották. A Corvinákban és Thuróczy János krónikájában ténylegesen vannak olyan koronaképek, amelyek némileg hasonlítanak a Szent Koronára, de amelyek szorosan véve mégsem annak ábrázolásai.[134] A korona fontos szerepet játszott a Bocskai-felkelés politikai gondolkodásában. Ha valóban létezett egy Szent Korona ábrázolás Bocskai időszakában, különös, hogy az udvar képzőművészeti alkotásaiban egyáltalán nem kapott szerepet.[135] Bocskai pecsétjén egy

128 Jessenius 1609.
129 App I. 6–7.
130 App. I. 8.
131 App. I. 9.
132 Vö. Teszelszky 2009. 25.
133 App. I. 29–34.
134 Vö. Teszelszky 2009. 25.
135 Gyulai 2006. 41–60.

sematikus koronát látunk, és egyetlen Bocskai által kiadott nemesi oklevélen, de saját címerén sem látjuk a magyar korona képét. A Bocskai szülőházára helyezett emléktábla vésetén sincs nyoma, amelynek szövegét Bocatius írta.[136] Egyszerűen nincsen bizonyíték arra, hogy Bocskai reprezentációjában használták volna a Szent Korona valódi képét. A Bocatius és Révay leírásai közti hasonlóság (utóbbi 1613-ban jelentette meg híres koronaábrázolását) mégis szembeötlő. Könyvében Révay szintén mennyei ajándékként beszél a koronáról és a korona szemlélőire gyakorolt hatásáról, míg az ott szereplő, a Szent Koronát ábrázoló rézmetszet politikai elméleteinek tükröződése.[137]

Második, a magyar népnek szóló versében Bocatius egyértelműen utal a korona ábrázolására, amelynek a versek mellett kellett volna lennie: „most idefestve emitt látod, nép, koronád".[138] Ha ez a koronaábrázolás tényleg létezett Bocatius idejében és valóban hasonlított a Szent Koronára, ez a Szent Korona legrégebbi ábrázolásainak egyike volt. De lehetséges-e, hogy volt egy szentkorona-ábrázolás Bocskai udvarában?

Ténylegesen létezik egy olyan forrás, amely arról tanúskodik, hogy készült egy ilyen kép. Abban az időben, amikor Bocskai a szultántól kért koronát, követei és az oszmán diplomaták között vita alakult ki – ahogy arról Korláth István, Kékedy György és Mehmed tihája 1605. április 24-én, Konstantinápolyban írott levele tanúskodik.[139] Az oszmánok a bizánci császárok régi koronáját akarták a magyaroknak adni, de az el volt törve. A pasa megkérdezte, inkább csináltassák meg, vagy készíttessenek újat. A magyarok új koronát kértek, „jóllehet formáját is kívánták tőlünk, hogy újat csináljónak [sic!]".[140] Végül ez a korona készült el. Ez azt jelenti, hogy a magyarok bemutattak az oszmánoknak egy koronaábrázolást, bár azt nem tudjuk, hogy az csak egy európai korona sematikus képe volt, vagy volt egy képük Magyarország Szent Koronájáról.

VIII. Magyarország Szent Koronája a Hungaroteutomachiá*ban*

A Szent Korona képe a *Hungaroteutomachia*ban, valamint a függelékben található versek nem mások, mint a Szent Korona hagyományának megújításai. Ez az első komoly politikai vagy irodalmi alkotás a korona jelentéséről, amióta Werbőczy kodifikációja befejeződött 1514-ben. Fontos megjegyezni, hogy Bocatius sehol nem

136 Kovács 2006. 251–257.
137 Rewa 1613.
138 App. II. 2.
139 Csonka–Szakály 1988. 159–169.
140 Ibid. 168.

említi azt, hogy a teljes magyar nemesség tagja lenne a koronának, vagy politikai hatalmuk azon alapulna, hogy tagjai lennének a Szent Korona testének. Bocatiusnál egyetlen egyszer sem fordul elő a koronával kapcsolatos organikus metafora, ahogy egyetlen más kora újkori, a koronát említő szerzőnél sem egész a 18. századig. A *Hungaroteutomachia* ismét csak visszaigazolja azt a tézist, hogy a szentkorona-tan modern invenció szüleménye.

Bocatius ugyanakkor az első olyan szerző, aki politikai elméletet épít a Szent Korona megszemélyesítésére, történelmi példákban kifejtve. Ugyancsak ő az első, aki összeköti ezt az elméletet a koronát ábrázoló képpel és egy politikai szövegben ír a kézzel fogható korona külsejéről. Nem sokkal később, miközben Bocatius már a prágai börtönben sínylődött, és nem lehetett lehetősége arra, hogy más magyarországi értelmiségiekkel kommunikáljon, példáját számosan követték. Az ő műveik híressé váltak, míg Bocatiusét elnyelte a feledés homálya. Recepciója azonban azt mutatja, hogy legalább egy embernek ismernie kellett a munkát, vagy legalább az ahhoz vezető eszméit, tartalmát és stílusát, mielőtt a szerző magával vitte volna azt külföldre. Bocskai, Illésházy, Elias Berger, Révay Péter és mások munkáin keresztül Bocatius hatása mind a mai napig tart.

A kérdés azonban nyitva marad, ki vagy mi motiválta Bocatiust a mű megírására. Ahogy jeleztük, a *Hungaroteutomachia* születését számos más, Bocskait és a lázadó magyar rendeket védelmező szöveggel párhuzamosan kell vizsgálnunk. Bocskai udvarában megtalálható volt a korszak néhány kiváló humanistája, írója és költője, mint például Rimay János, Illésházy, Káthay Mihály, Debreceni Szappanos János és Pécsy Simon.[141] Mindezek a személyek közösen dolgoztak a legtöbb propagandisztikus íráson. Legtöbbjüknek volt elég tehetsége, hogy egyedül is megírjanak egy hasonló munkát, mégis Bocatius volt az egyetlen, aki a Szent Koronáról írt – legalábbis semmi olyan nyomot nem ismerünk, ami arra utalna, hogy bárki más is részt vett volna ennek összeállításában.

Egyetlen régebbi, a koronáról szóló verset ismerünk, amelyet Janus Pannonius, Mátyás király udvarának híres humanista költője írt *De corona regni ad Fredericum Caesarem* címmel.[142] Ez a magyar koronáról szóló első költemény, amelyben a történelmet az uralkodó számára tükörként használják. A szerző összekötötte a korona történetét a Frigyes császárra váró balsorssal. Janus akkor írta a verset, amikor a korona a német-római császár kezében volt, akárcsak Bocatius idejében. Ugyanakkor Janus Pannonius nem személyesíti meg a koronát és abban sem lehetünk biztosak, hogy Bocatius valaha is olvasta a verset.

141 L. Benda 1987.

142 Teszelszky 2009. 37. Janus Pannoniusnak a történelemről alkotott nézeteire l. Havas 2010. 281–289.

Bocatius verse a Szent Koronáról Elias Bergernek a Magyar Királyság egy másik szimbólumáról, a szent keresztről írott munkájához áll a legközelebb. Berger, aki egy protestáns lelkész fia volt, Heidelbergben tanult teológiát és magyarországi karrierjét pozsonyi, majd trencséni tanítással kezdte 1597-ben, amikor Bocatius Eperjesen volt tanár.[143] 1600-ban Berger egy tizenkét stanzából álló, több mint 161 oldalas eposzt írt a Magyar Királyság címerében látott kettős kereszt jelentéséről.[144] A munkát Kutassy Jánosnak, az akkori esztergomi érseknek ajánlotta, aki valószínűleg támogatta annak kiadását. 1601-ben bekövetkező haláláig Kutassy a magyar rendek egyik politikai vezetője volt. Épp ezért nem meglepő, hogy Rudolf király magyarországi hatalomra kerüléséről írt egy művet, egy időben Berger munkájának megjelentetésével.[145] Biztosak lehetünk benne, hogy utóbbinak köze volt Kutassy politikai írásához. Berger kettőskereszt-eposza tárgyának, tartalmának, illetve a kiadás tényének politikai súlya tehát nagy volt: a magyar rendeknek a királlyal szembeni politikai ambícióit voltak hivatva alátámasztani. Ugyanakkor ezzel elérték, hogy Kutassy politikai eszméi nemcsak száraz politikai szövegek formájában terjedtek, hanem egy erős üzenettel bíró terjedelmes eposzban is, amely más tollából került ki. Bocskai korának politikai témájú írásaira ugyanez érvényes, mivel azokat különböző úton-módon terjesztették Bocatius és társai.

Bergert Mátyás ausztriai főherceg 1603 végén vagy 1604 elején udvari történetírónak nevezte ki. Innentől fogva kezdett történelmi forrásokat gyűjteni Magyarország történetének megírásához. A Habsburgok lelkes támogatójának tűnt, ám legkésőbb 1605 novemberétől, a korponai országgyűléstől kezdve Illésházy ágenseként működött, így a Bocskai körüli körbe is bejáratos volt.[146] Mivel Bocatius szintén együttműködött ebben az időszakban Illésházyval, nagyon valószínű, hogy Berger már 1605 végén kapcsolatban állhatott Bocatiusszal és tudhatott műveiről is. Nincs ugyan bizonyítékunk rá, hogy Berger támogatta Bocatiust a mű megírásában, vagy hogy forrásokat szerzett volna neki, de kettejük műveinek hasonlósága mindenképp szembeötlő.

Mivel ekkoriban Illésházy egyike volt a korona legfőbb politikai stratégáinak és levelezésében megvitatta eszméit Bocskaival, biztosak lehetünk abban is, hogy hatása volt Bocatiusra és Bergerre. Emlékirataiban Bocatius írt is Illésházy politikai gondolatairól és az arról szóló disputáikról. Berger 1608-ban kiadta Illésházy egyik beszédét, amelyben szintén szerephez jut a korona. Saját írása a koronáról

143 Teszelszky 2009. 93–94.

144 Berger 1600.

145 Opinio Archiepisc. Strigon. De Successore Regio. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 196 Archivum Familiae Thurzó, 4. doboz, fasc. 9. fol. 35–38.

146 MOE XI. 209.

ugyanabban a kötetben – amely a Szent Korona első nyomtatott története – ugyanerre a beszédre épült.

Mindezekkel az észrevételekkel nem azt akarjuk sugallni, hogy Illésházyt kell annak a géniusznak tartanunk, aki a koronával kapcsolatos mindezen magyarországi művek mögött állt. A lényeg csupán csak az, hogy ő biztosíthatta a korona hagyományával kapcsolatos elméleti keretet, amelynek megszületése számos más szerzőt sarkallhatott arra, hogy létrehozzák saját művüket, saját stílusukban és saját céljaikat (vagy urukét) követve. Így aztán nagyon valószínű, hogy Bocatiusnak a koronáról szóló írásai egy Illésházy, Bocatius, Berger és Bocskai között zajló eszmecsere végtermékei. Mindezzel együtt Bocatius olyan világosan írta le a koronával kapcsolatos elméletét, amely egyetlen másik szerző szövegéhez sem hasonlítható: Bocatiust kell a Szent Korona 1605 utáni kora újkori tradíciója atyjának tartanunk.

A koronahagyomány 1606 utáni fejleményeinek, Bocskai, Illésházy, Berger és Révay írásainak tükrében a *Hungaroteutomachia* és függeléke az egyik legérdekesebb és legjobban megírt, ám máig teljesen ismeretlen kora újkori forrás a magyar Szent Korona történetével kapcsolatban. Sokat felfed abból, hogy az 1604 vége és 1605 vége közötti rövid időszakban a koronahagyományt hogyan elevenítették fel és fejlesztették tovább Magyarországon a protestáns politikai kultúra befolyása alatt. Bocatius versei és a *Hungaroteutomachia* tartalma azt mutatják, hogy a Szent Korona használata a magyar rendek és II. Mátyás király 1608 utáni reprezentációjában nemcsak Illésházy, Berger és Révay korabeli törekvéseinek az eredménye, de eredete visszavezethető az 1605-ben Bocskai körül tevékenykedő értelmiségi kör munkásságára. A koronahagyomány 1608 körüli felfedezése nem II. Mátyás körének köszönhető, hanem Bocskai udvari emberének, Bocatiusnak.

Kees Teszelszky

The *Hungaroteutomachia* and the Holy Crown of Hungary

One of the most paradoxical figures in humanist culture in Central Europe is the writer, teacher and politician Johannes Bocatius (Hans Bock, János Bogáty, 1569–1621).[1] Born to a Sorb mother and a German father, he moved to Hungary only after completing his studies in Germany at the universities of Dresden and Wittenberg, yet between 1604 and 1606 styled himself as a true Hungarian noble and as one of the fiercest defenders of the privileges of the estates of Hungary, including those of the royal free towns. His contemporary Elias Berger a Grünenberg (Illés Berger), a humanist writer who was born on Hungarian territory and who was, in many ways, a similar figure to Bocatius, has never been considered a true Hungarian by Hungarian historians.[2] Bocatius, on the other hand, has always been described as one of the great members of the Hungarian nation, and is at the same time honoured by Slovaks and Sorbs.[3] His oeuvre is enormous: he was one of the most prolific writers of his time, working in the Latin, German and Czech languages. He earned fame for his Latin verses, for which he received the title *poeta laureatus* from the Habsburg ruler. His masterly description of the handing over of the Turkish crown in 1605 to Prince Stephan Bocskai of Hungary (who was elected in 1605 and reigned until 1606), which was only printed in the 18th century, has become a commonplace in practically all histories of the Bocskai Revolt in Hungary (1604–1606).[4] As Gergely Tóth argues convincingly in his study in the present volume, Bocatius can be considered to be the author of the *Hungaroteutomachia*. As I will demonstrate, this work reveals also most vividly the enigmatic nature of the writer and his controversial views on the politics, religion and history of Hungary — and above all on the Holy Crown of Hungary.

1 Cf. Bocatius 1990–1992. Op. Poet. (1.) 9–28. (Vita Ioannis Bocatii).
2 Cf. Benda – Fügedi 1979. 164.
3 Cf. Bocatius 1985. 236.; Kernerová 2009.; Teichmann 1998.; Teichmann 2005.
4 Bél 1735. 317–352.; Bocatius 1985.

I. The manuscripts of the Hungaroteutomachia *in history*

As there are only three extant manuscripts of the *Hungaroteutomachia*, none of which bears the author's name and two of which were long buried in less-studied archives in Germany and Italy, it is no surprise that, until now, the work was not recognised as being that of the famous Hungarian humanist. Nevertheless, it is remarkable that Ferenc Csonka, the editor and publisher of the collected works of Bocatius and the most active and thorough modern scholar on his life and work, was unaware of its existence and of the identity of the true author of the text. As a result, it was not included in any of the three volumes of Bocatius's collected works.[5] It is not even listed among the *Opuscula incerti auctoris* ("works of uncertain authorship") contained in the same edition. Nevertheless, most of the information about the supposed author and the background to the work can be found in the edition of the archive sources related to Bocatius, oddly enough published by Csonka himself as an addition to the collected works. Some of these sources were translated into Hungarian, edited and published, again by Csonka.[6] Although this great Latin philologist possessed many clues regarding the origin of the manuscript and its true author, he failed to follow them up. He did compile a critical edition of a very similar manuscript in the hand of Bocatius, the *Relatio vel Epistolica Commemoratio*, which had already been published in 1735 by Mátyás Bél.[7] However, he did not use the manuscript present in Vienna.[8] As two of the original manuscripts of the *Hungaroteutomachia* were discovered very close to the original manuscripts of the *Relatio* in Vienna and Munich, and as only the Munich manuscript was used as basis for the critical edition of the *Relatio*, we can assume that Csonka had not done the research work abroad himself, but had had it carried out by one of his colleagues who was less experienced in historical research and less familiar with the work of Bocatius.

This is not to say that no one has ever found or seen this work, or that it has never been studied by a historian. Hungarian scholars knew for many years of the existence of at least one of the manuscripts in the Ungarische Akten of the Hof-, Haus- und Staatsarchiv in Vienna, as confirmed orally by István Fazekas and Géza Pálffy, but no one thought of editing or publishing a comprehensive study of its contents. The first historian to quote and translate parts of the original manuscript in Vienna was Árpád Károlyi, in 1899. He used its content extensively as a source for

5 See Bocatius 1990–1992. (On references to the works of Bocatius, see the last chapter of the Introduction of Gergely Tóth.)
6 Bocatius 1985. 153., 157.
7 Bél 1735. 317–352.
8 Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 87.

his analysis of the way in which contemporary works reported the Bocskai Revolt.[9] Interestingly, he quotes the content of the *Hungaroteutomachia* far more often than the text of the so-called Declaration of Szerencs (1605), an equally important political text written in the name of the Hungarian estates, which legitimated the Bocskai Revolt. Although he apparently found the text interesting, he did not publish it elsewhere. This may have had something to do with his poor opinion of the supposed author, considering the text to have been written by an "ultra-Calvinist and wild Hungarian author" with a "bloody mouth".[10] As Károlyi expresses a positive opinion about Bocatius elsewhere in his volume, it is clear that he did not understand the true nature of this political text as a literary construction in the form of a dialogue representing several conflicting political viewpoints — nor did he consider Bocatius to be its author.

Károlyi's book on the early modern diets of the Hungarian estates, with editions of related sources, had a tremendous influence on the study of the early modern political history of Hungary. However, it did not encourage other scholars to devote attention to the manuscript of the *Hungaroteutomachia*. It is mentioned only by Géza Lencz in his 1917 work on the Bocskai Revolt. He described the content as follows: "Das sehr interessante Schrift - stück übt scharfe Kritik über die damaligen Zustände."[11] More then 50 years were to pass before another reference appeared to the work in the historical literature. László Makkai wrote erroneously in his 1974 analysis of the ideological background to the Bocskai Revolt that the author of the *Hungaroteutomachia* must have been a follower of the emperor. He even quoted the wrong page (126) of Károlyi's work.[12] We can only assume that Makkai based his opinion on a loose reading of Károlyi. It is not likely that he had ever seen the original source. As far as we know, no other Hungarian or foreign scholars have studied the manuscript or made a thorough analysis of its contents. The quoted historians were unaware of the real author, the meaning of the work and the background to the manuscript.

Based on the acerbic comments on Hungarian politics that it contains, we can state that the writing and distribution of the *Hungaroteutomachia* must have been closely related to the propaganda campaign carried out by Bocskai's court at the end of 1605. As such, it belongs among a large group of similar and interrelated documents written and distributed by the followers of Bocskai between 1604 and 1606 in order to influence the image of Bocskai and the Hungarian rebels abroad, and

9 MOE XI. 221., 226., 283–285., 288., 296., 308–309., 316–317.
10 MOE XI. 288., 296.
11 Lencz 1917. 29.
12 Makkai 1974. 488.

especially the opinion of the Protestant estates in the German lands.[13] These documents include the Declaration of Szerencs and the Declaration of Korpona, as well as the lesser known *Hungariae gentis Excusatio maxime necessaria*...

There is no extant source that refers to the gathering of material for the *Hungaroteutomachia* in particular, nor do we know anything about when or where the text was written. We have no information about whether Bocskai ever commissioned its writing, or whether it was simply another work in Bocatius's huge oeuvre. In contrast, the writing of the declarations referred to above can be followed on the basis of letters, diaries and other sources from the circle surrounding Bocskai.[14] The later works of Bocatius in particular, including his memoirs, are themselves a valuable source of information about how they came into being. Even the content of the *Relatio*, written in 1605, reveals information about its origins. Bocatius had promised the Hungarian prince to describe the event at which he was present — that is, the ceremony of the handing over of the Turkish crown to Bocskai.[15] He kept his promise, writing the *Relatio* after his return. No such clues are contained in the *Hungaroteutomachia*, as neither Bocatius himself, nor Bocskai, play a role in it. The whole work revolves around fictional characters that represent opinions held by the different sides in the Bocskai Revolt.

Far more important to our understanding of the origins of the *Hungaroteutomachia* is the diplomatic mission undertaken by Bocatius, which began at the end of December 1605 and came to a wretched end at the beginning of February 1606. As almost all our sources on the *Hungaroteutomachia* are related to this mission, we can assume that the composition of the work must also have been closely related to its goal. The earliest reference to the *Hungaroteutomachia* can be found in the list of items confiscated from Bocatius after his arrest in the German town of Northeim. The detailed list was compiled by Philippus Rust, town clerk and judge of Northeim (a similar office to that held by Bocatius in Kassa) on 26 February, 1606, in the presence of a man referred to as "Kayserlicher Haubtman".[16] The date can thus serve as a *terminus ante quem* for the genesis of the manuscript. The clerk unpacked Bocatius's possessions item by item and wrote down in detail what he found, according to his understanding of Latin and German. Bocatius's money, packed in three purses, was first taken from the "verschloßen runden Wadtsack" (closed round backpack), then

13 Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 68–109.

14 Ibid.; Papp S. 2013.

15 Cf. Boc. Rel. 98–99. (See the full title in the bibliography.)

16 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellaneae, Fasc. 433. Akten betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36–37. Published as: Boc. Inv. 467–481.

a diamond ring, a gift from the Elector Palatine, was found, followed by some loose letters and a number of letters bound together.

On top of the luggage (and only the fifth item in the list) was the manuscript of the *Hungaroteutomachia*.[17] The inscription on the title page of the manuscript was copied in detail. Immediately after this came the *Relatio*, one of the handwritten descriptions of the ceremony of the handing over of the Turkish crown.[18] This is perhaps no coincidence, as I will argue below. A contemporary, abridged version of the same list, written in the same hand and bearing a similar date, was found by Márton Zászkaliczky in the Bavarian Main State Archives (Bayerisches Hauptstaatsarchiv) and also features the *Hungaroteutomachia* as the fifth item.[19] It is possible that the two manuscripts were at the top of the bag as Bocatius may have intended to hand them over to a printer in the German lands. However, we have no proof that Bocatius indeed planned for them to be published, as there is no extant source material concerning his intentions. There was only one manuscript of the *Hungaroteutomachia* found among Bocatius's belongings, according to the inventory. Including this one, which was preserved in Vienna, there are only three known copies of the manuscript, all written in the same hand, which ended up in very different places in Europe.

As Tóth states in his study, we can assume that one of the two students who travelled with Bocatius served as a copyist. This suggestion is confirmed by Bocatius himself in his memoirs, as he refers in several places to his secretary, including his background and activities.[20] According to Bocatius, the secretary was Johannes Teuffel, who planned to stay in Wittenberg as a student. Teuffel copied what Bocatius had written.[21] If Teuffel indeed produced the written copy of the *Hungaroteutomachia*, then he also copied more texts for Bocatius or Bocskai. The two copies of the *Relatio* found in Vienna and Munich, as well as the copy of the *Excusatio* that was possibly left by Bocatius on behalf of the estates of Silesia, were

17 „5. Item, Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi tres. Germanus, Hungarus, Italus, Polonus, Transylvanus: collocutores; Turca, per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum (!), nec Hungaroteutomorum (!), sed solius veritatis amicum. Ots in quarto undt ungehefftet." Ibid. 468.

18 „6. In einem Schnur seindt nachfolgende Stucke zusamen gebunden in quarto. Relatio vel Epistolica commemoratio conventus inter Serenissimum Hungariae, Transylvaniae, Valachiae Transalpinae principem etc. [rec. et] inter Mahumetem Vezerium habiti in Campo Rakos ex adverso ripae Danubii et Budensis civitatis. Die undecima Novem[bris] in festo nimirum D[ivi] Martini an[n]o Do[mi]ni 1605." Ibid.

19 Extract aus dem Inventario… Jo. Bocatio… Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Kasten Schwarz. 16712. fol. 84v.

20 Cf. Boc. Olc. 53.

21 Ibid. 24.

all written in the same hand as all the copies of the *Hungaroteutomachia* in Vienna and Munich.[22]

As only one copy is mentioned in the inventory, and as the majority of the handwritten items on Bocatius's list turned up in the Habsburg archives in Vienna, we can assume that the copy now in Munich was left in Heidelberg by Bocatius during his meeting. The copy, which was originally kept in the Protestant Correspondence Archive of the Elector Palatine in Heidelberg, was transferred to Munich after the Siege of Heidelberg in 1622. The manuscript now in Vienna must have been confiscated when Bocatius was detained in Northeim. After that, it must have been transferred to the imperial administration in Prague and finally ended up in the Ungarische Akten of the Haus-, Hof- und Staatsarchiv. We can therefore assume that the copy in Vienna is identical with the one described on the list. Nevertheless, we have no way of knowing for sure how and when the manuscript now in Munich reached the Elector Palatine. The third copy was found by Tamás Kruppa in the archive of the papal nuncio in Prague, Giovanni Stefano Ferrero, who wrote extensively on Hungary.[23] How Ferrero obtained this copy remains a mystery. All that can be known for sure is that the three manuscripts remained unpublished in the archives for more than 400 years.

II. Intended readership

The unusually small number of known, preserved manuscripts of such an outspoken political text raises questions about the nature of the intended readership — questions that also have some bearing on when and why Bocatius wrote the text. As far as we know, the manuscript was never published, nor do we have any proof that it was ever disseminated further in manuscript form outside the three known copies. We do not even have proof that it was read by any contemporaries outside the small circle of people concerned with Bocatius and his mission. There is not a single copy, not even a draft, in any of the collections in Hungary related to the administration or members of Bocskai's court, not to mention the complete lack of references to this work from anyone in Bocatius's intellectual circle.

All this suggests that its creation followed a very different course from that of other propagandistic writings defending the Bocskai Revolt. There are many

22 Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961. fol. 37v.

23 Archivio di Stato di Biella, Famiglia Ferrero della Marmora, Fondo Ferrero, Cassetta XVI. Cartella 18. Fascicolo 287/13.

extant copies of the Declaration of Szerencs, for example, and it was widely read and discussed both during and after its creation. Although similar in some respects, the *Hungaroteutomachia* also stands apart from the *Relatio*, at least eight contemporary copies of which still exist in collections in Hungary, Romania, Austria and Germany.[24] A copy was even preserved in the notebook of Martin Pribizerus (Pribizer Márton), a schoolboy from an unknown Latin school in around 1610 to 1612.[25] We also know that the text was widely read already at the time of the Bocskai Revolt and was extensively used in the Habsburg and Hungarian historiography of the 17th century.[26]

As the *Hungaroteutomachia* was composed at roughly the same time as other, similar texts legitimating the Bocskai Revolt that were taken abroad, and as there are no other copies known in Hungarian territories, we may suppose that Bocatius was also planning to have this work published or disseminated abroad. He no doubt hoped for a wide readership among the supporters of the Hungarian cause, both within the Protestant German lands and beyond. However, it cannot simply be assumed that he had such a plan from the outset.

The distribution of such a sensitive political or religious text, albeit on a far more limited scale, was also possible in manuscript form. One example is the *Repraesentatio pacis generalis* on the Dutch Revolt, written anonymously by the Dutch envoy Pieter Brederode at roughly the same time as the *Hungaroteutomachia*.[27] It was found in the luggage of the Hungarian envoy, and many other handwritten copies exist apart from this one.[28] As far as we know, it was only published in 1607 and 1608 in printed form.[29] We must not forget that at this time it was also possible to write for an individual reader or a small audience, producing a work in a single manuscript copy for an important patron or a selected target audience. During his career as a humanist, Bocatius wrote many works for the benefit of a patron or a small circle of readers exclusively, among them the recently discovered *Lessometria*.[30]

As Tóth states in his introduction, Bocatius builds up his writing using quotations from the bible and from many classical and early modern authors. His political arguments are extracted from contemporary political pamphlets, newspapers

24 Cf. Boc. Rel. 87.; Teszelszky 2009. 143.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, 149/C fol. 3–18.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, K 75, fol. 39v–51v.

25 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, K 63, fol. 135r–150r.

26 Teszelszky 2006.

27 Sibeth 2007. 479–502.

28 Boc. Inv. 471.; Cf. Sibeth 2007.

29 Ibid.

30 Teszelszky 2008. 92–93.

and broadsheets published by followers of the emperor or the Hungarians, and from political declarations written by members of Bocskai's court. This, then, is a pattern into which other works of his might plausibly be fitted, including the *Relatio*. The *Hungaroteutomachia* reveals most tellingly the place and function of Bocatius in the circle around Bocskai. Bocatius's job, in the winter of 1605–1606, was to construct a political theory to legitimate Bocskai's rebellion. Although he denied this strongly in his confessions and apology, the content of all his works points in this direction.

III. The dialogue form

The relationships between the *Hungaroteutomachia* and the intellectual currents of the Bocskai Revolt are as involved and complex as everything else about this work and its author. The dialogue form appears particularly apposite for Bocatius's presentation of the major themes of the Bocskai Revolt. The *colloquium* (colloquy) format requires opposing participants, with the truth emerging through conflict and the resolution of diverse opinions.[31] The dialogue form was a popular literary style and there are many Renaissance examples, also from Hungary. The form goes back to the Ancient Greek descriptions of the intellectual conversations between Socrates and his students, while Erasmus's *Colloquia Familiaria* is an early modern example of the genre.

A well-known dialogue related to Hungary is one of the oldest Hungarian-language broadsheets, the "Image of True Religion", written by Albert Szenci Molnár and published in 1606. It contains a dialogue between a female character personifying Religion, and a symbolic Human, who can be identified as the reader of the text.[32] The broadsheet was disseminated at the same time as an apology defending Bocskai's religious views. The dialogue was published only after the composition of the *Hungaroteutomachia* (1606), but was inspired by a 16th-century Dutch model. The dialogue form, just as the *Hungaroteutomachia*, also fits into the pattern of a slowly developing public sphere in the Hungarian territories in around 1605, in which political matters were discussed in public, in manuscripts and sometimes even in printed form.[33]

We can assume that the dialogue form was equally popular during the Reformation because it provided a symbolic *persona* for the author, whose views might be controversial from a political or religious point of view, or even directed

31 Bodin 1975. xlvii.
32 Cf. Teszelszky 2013.
33 Habermas 1989.

against the authorities.[34] The writer could always state that the unwelcome opinion came from the mouth of one of the participants in the dialogue. It is no surprise that Bocatius used this strategy to defend himself, as the supposed author, after he was detained, as we read in the account of his interrogation. The interrogation took place on 28 August 1606 and was recorded in German and translated into Latin, as were the confessions that followed the interrogation. The interrogators followed the order of the list of items found in Bocatius's possession, as one of the first questions referred to the *Hungaroteutomachia*. Bocatius was asked: "Wer die Hungaroteutomachiam gemacht?" (Who wrote the *Hungaroteutomachia*?)[35], which was translated as: "Quis author Hungaroteutomachiae?"[36] Bocatius's reply was recorded as follows: "Saget, es sey nicht seine Invention, je doch er habe etliche Argumenta undt meisten Theils daz iehnig was in Persona Germani geredet wurdt, suppeditirt undt bekent, daz es sein Stilus." (He says that it wasn't his invention, but that he added most of the arguments of the German character, who speaks and confesses in his style.[37]) This was a very clever answer on the part of Bocatius, as the German character personifies the political views of the Habsburg emperor and his followers and voices the opinions printed in German broadsheets and newspapers on Bocskai and Hungary. The German character thus sums up arguments expressing the content of the Habsburg propaganda and the German newspapers directed against Bocskai in favour of the Hungarian king. Bocatius's answer can be understood as a way of defending himself against allegations that he was one of the masterminds behind the propaganda for the Bocskai Revolt. But his plan was not successful: later, after being tortured: "Bekent, daz sein styly die Argumenten sein ihm" (He confessed that the style and arguments are his).[38]

IV. Some features of the Hungaroteutomachia

The *Hungaroteutomachia* is basically a conversation between six anonymous men from six different nations: a German, a Hungarian, an Italian, a Pole, an Ottoman and a Transylvanian, as Bocatius states on the title page of his work. The title of the work also suggests its main theme: it is the description of three fictional conversations, held on three days, during which the participants speak about a variety of topics related to the Bocskai Revolt in Hungary and Transylvania. Among these topics are politics,

34 Cf. Bodin 1975 xlvii.
35 Boc. Interr. 217.
36 Ibid. 221.
37 Boc. Resp. 223.
38 Boc. Resp. 227.

religion, the House of Habsburg, and the Holy Crown of Hungary. The discussion is between two groups: those in favour of Bocskai, the Protestant Hungarian estates and their political and religious demands; and those against, who support the cause of the Habsburg dynasty and the Catholics in Hungary and Europe. A Hungarian, a Transylvanian and an Ottoman comprise the first group. The other group consists of a German, who is supported by an Italian and a Pole. Apart from the Hungarian and the German, the characters do not necessarily represent their nation or country, but rather stand for a political or a religious point of view, either that of Bocskai or that of the Habsburg ruler. The Transylvanian is a witness to the sufferings of the inhabitants of Transylvania under Habsburg rule. The Ottoman has a minor role, but supports the Hungarian cause. He personifies the political support of the Ottoman Empire to the politics of Bocskai and the threat towards the Habsburg Empire and Europe. The Italian represents the viewpoint of the pope and the Catholic Church, while the Pole gives voice to the Catholic estates of the countries neighbouring Hungary and Transylvania and the people who are threatened by the Ottoman menace. The conversations take place in Latin, although all the participants sometimes speak in their own native tongue (German, Italian, Polish, Hungarian and even Turkish), which makes the work vivid and interesting. The Ottoman speaks Hungarian now and then to the Hungarian, but does not take an active part in the discussion as he does not seem to speak or understand Latin or German.

Bocatius explains the title of the work and the choice of characters by referring to the *Batrachomyomachia* (the Battle of Frogs and Mice), a Homeric parody from the Late Hellenistic period.[39] This was a very popular fable in the early modern period and the story was reused as a political text in 1595 by Georg Rollenhagen.[40] It was used again later in a similar way to describe the conflict between the Spanish and the Dutch.[41] The lesson learned from the poem is that, in a war between two sides, a third party will always win in the end. Bocatius is clearly pointing to the conflict between the Germans and the Hungarians, which will be ended by the Ottomans who will defeat both and conquer both lands. He returns to this theme in the third dialogue, in which he declares that the emperor's troops had begun to destroy the Hungarian lands, and that the Hungarians were therefore forced to create an alliance with the Ottomans.[42] This was also the basis of his defence of the Bocskai Revolt: the Germans started it, while the Hungarians were only legitimately defending themselves against the German forces.

39 Cf. Batr.
40 Rollenhagen 1595.
41 Homerus 1641.
42 See: III. 45.

Remarkably, Bocatius repeated the same argument in 1611 when describing his conversation with the Dutch envoy Pieter van Brederode during their meeting at the beginning of 1606.[43] As the theme played an important role in legitimating the Bocskai Revolt abroad at the time of his mission, the *Hungaroteutomachia* may have been written especially for the occasion of the diplomatic meeting with the German protestant electors. The text on the title page reveals the main message of the work. If the Hungarians had not asked for help from the Ottomans, the conflict between the Hungarians and the Germans would have become like Homer's proverbial frog–mouse war: both the Hungarian and the German lands would have been swallowed up by Ottoman force. Bocatius is suggesting here that the Hungarians saved the Germans and themselves by making an alliance with the Ottomans rather than betraying the Christian world. It is not the Hungarians who are responsible for the crisis in the Kingdom of Hungary and the threat to Christian Europe, but the wicked politics of the emperor and the overwhelming force of the German troops directed against the innocent Hungarians.

The first dialogue starts with a meeting between the main characters on a street in a royal free town in the north of Hungary. As the German figure has to disguise himself in Hungarian clothes in order to conceal his German identity, we can assume that the town was Kassa (today Košice in Slovakia) during the Bocskai Revolt. The choice of the royal free town of Kassa as the setting for the conversations is a significant and very symbolic aspect of the work, not least because it was the home town of the author himself. The medieval city played a crucial role in the tumultuous political events before the outbreak of the rebellion, and was also one of the main stages for the revolt during its development. It was the political and intellectual centre of the Bocskai movement and was the seat of Bocskai's nomadic court between 1604 and 1606.[44] Bocatius was the town judge and the city's central political and intellectual figure. It is therefore no coincidence that the events in Kassa before and during the Bocskai Revolt play an important role in the discussions. The town also served as the meeting point of various envoys from different regions and countries. According to Bocatius's confessions, even people from Scotland and the Netherlands were travelling freely in disguise to Hungary at the time of the uprising.[45] The description of the setting for Bocatius's conversation thus presents a vivid picture of the exciting daily life in Kassa at the height of the Bocskai Revolt. The city, as a royal free town and a possession of the Holy Crown of Hungary, is also an important subject of the conversation.

43 Boc. Olc. 120.
44 Benda 1987. 158–165.
45 Boc. Conf. 236.

The meeting between the two groups cannot be considered as a realistic description of a political discussion, as they symbolise the two opposing ideologies that clashed during the Bocskai Revolt. The Hungarian character voices the essence of Bocskai's propaganda. The main lines of the arguments expressed by the Hungarian, but also the Transylvanian and even sometimes the Ottoman, can be understood as a summary of the political thought of Bocskai and his court. This ideology was put into words in declarations, charters, official or humanist letters and other political texts. However, it was not consistent. Bocskai and his court formulated different political messages for each target group. Existing texts were cut up, slightly adapted and reformulated in order to legitimate the actual political message of the day, which might lead to something that contradicted other texts disseminated at the same time.

By creating conversations between characters, Bocatius was using a similar technique to that used by the writers of commonplace books. The way in which he constructed his dialogues is reminiscent of the way in which commonplaces were selected, created and used to write new books during the same period. We can therefore understand this work as the careful composition of eloquently formulated commonplaces derived from political texts from the Habsburg and Bocskai courts, broadsheets, newspapers and other information sources, mixed with classical and early modern quotes to enforce their rhetorical value. He introduces the reader to various opinions and arguments concerning the Bocskai Revolt and presents the main allegations against the Hungarians, as well as their defence. Although Bocatius leaves the final verdict regarding the righteousness of the uprising to the judgement of his readers, we can still consider the work as an attempt to unify and summarise the various political texts of the Bocskai court and their varying interpretations. He rewrote the mixed and often confusing political opinions of Bocskai's followers into a single political message.

The nature of the text as a short, clear overview of the various arguments pro and contra Bocskai, and the specific form of the text as a dialogue in a realistic setting, betrays the original target audience. Bocatius was writing for foreign readers with a humanist background, who might have been interested in the conflict between the Hungarians and Germans in the east, but who were not willing to dive into the large amount of dry, ideological texts, declarations and heated correspondence produced by both sides. (Bocatius nevertheless brought these with him in his luggage, should anyone be interested.) His readers were instead invited to read a humorous, intelligent, sharp and well-written discussion, short enough to retain their attention. The various parts of the text in Italian, Hungarian, Polish and even Turkish would have appealed to the taste of the well-educated humanist reader in the west of Europe.

The text was not written in the Socratic dialogue form of questions and answers, which would naturally lead to the truth on which all participants could agree. Instead, it is a heated debate in which neither side wins, but all participants have the opportunity to express their opinions. Bocatius presents himself in the afterword as the spokesman of the truth. One of his arguments is that he does not belong to any of the nations taking part in the discussion. Another argument is that he only wrote a summary of the various opinions. This is an indication that Bocatius has indeed read all the propaganda documents from both sides and reworked their content into this dialogue.

The conflict between the Hungarians and Germans can be viewed as a true propaganda war, which Bocatius describes as a "war of words".[46] Another argument supporting the supposed neutrality of the author is his opinion that all readers should inform themselves of the various arguments, on the basis of which they must reach a conclusion for themselves. Bocatius will not do this for his readers. The conversation ends with the words of the Italian, who declares that every single rebellious Hungarian noble must be wiped from the Earth. The war of words remains without a true winner, although the Italian's final words can also be understood as a warning to the Protestant nobles of Europe that they will share the fate of the Hungarians if they do not support them in their struggle against the Catholic powers who are devastating the Protestants in Hungary.

V. Bocatius and the Holy Crown of Hungary

One of the most fascinating features of the *Hungaroteutomachia* is the innovative way in which the Holy Crown of Hungary is described in the text. There is no particular reason to think that Bocatius had a truly detailed knowledge of the subject before he started to write the *Hungaroteutomachia*, obtained through serious study of its background like a historian or lawyer. We have no proof that he ever collected sources, corresponded with others or wrote earlier on this subject. As far as we know, there is no reference to the Holy Crown in his earlier poetry or prose works. His thoughts on the crown cannot therefore be compared with those that appear in the later works of Elias Berger (1608) and Péter Révay (1613) on the Holy Crown of Hungary.[47] These writers devoted much time and effort to the study of the crown's history: they collected sources and shared their thoughts with each other.[48] Nor

46 Ep. 3.
47 Berger 1608.; Rewa 1613.
48 Bónis 1981.; Teszelszky 2009. 251–292.

can we regard Bocatius as a political thinker like István Illésházy, or even Bocskai himself, both of whom made a major contribution to developing the meaning of the crown in their political writings, orations and letters.[49]

We can, however, be certain that Bocatius was a trained scholar in Hungarian political and legal matters. As the envoy of Kassa, he took part in the legal and political discussions during the diets of the Hungarian Kingdom, for example in Pozsony in 1601. When he became town judge of Kassa, he gave an oration on 9 January 1604, which was published in the same year as "Regentenspiegel".[50] Since he outlined his ideas on the ideal government of a town in this "mirror of regents", it is a great pity that this work, crucial to an understanding of his political thought, is lost. Bocatius also went on a mission to the court of the emperor in Prague in 1604 to protest against infringements to the status of Kassa as a royal free town that belonged, in his eyes, to the Holy Crown of Hungary. We also know of many petitions to the king from his hand.[51]

Above all, the content of the *Hungaroteutomachia* itself provides unambiguous evidence of real erudition regarding the crown's intellectual history and the political history of Hungary. Bocatius used many archive sources, letters, books and newspapers. The *Hungaroteutomachia* suggests the work of an intelligent layman who has effectively collected the necessary information from his surroundings in order to revive the tradition of the Holy Crown in support of the politics of Bocskai. However, as I will argue later, the image of the crown as Bocatius created it in his work is nothing other than a true revival of the age-old tradition of the Holy Crown of Hungary.

In order to understand the role and function of the crown in the discourse of the *Hungaroteutomachia*, a certain amount of background information is essential. To grasp what Bocatius was doing when constructing the discussion, a modern reader needs to have a general concept of what was meant by the Holy Crown in early modern Hungary.

One way of sketching the necessary background is to consider the intentions of people from the Kingdom of Hungary and Transylvania when writing about the crown of Hungary in around 1605, or when using the phrase "the Holy Crown of Hungary". According to László Péter, references to the crown in early modern Hungary can be understood in three different senses: the visible crown, the invisible crown, and the tradition or cult of the Holy Crown.[52]

49 Berger 1608. F1.
50 Bocatius 1604.
51 ÖStA HHStA, Wien, Ungarische Akten, fasc. 433.; Cf. Bocatius 1990–1992. Op. Pros. (3.) 499–520.
52 Péter 2003. 421–510.

The "visible crown" refers to the crown as a tangible object. In Hungary, the crown of St. Stephen, used by the first Árpád dynasty, was already referred to in the 13th century as the "Holy Crown of Hungary". At the time the *Hungaroteutomachia* was written, it was no longer present on Hungarian territory but was kept safely in the treasury of Emperor Rudolf II in his castle in Prague.

The "invisible crown" denotes the royal power or authority of the king of Hungary, transferred on him exclusively by coronation with the holy crown, and only with the prior consent of the Hungarian estates. The last time a Hungarian coronation had taken place before the writing of the *Hungaroteutomachia* was in 1572. The "cult of the Holy Crown" or the "tradition of the Holy Crown" refers to the legitimation of royal power, the liberties of the estates, or any other idea in the political community using any reference to the Holy Crown in word or image.

The tradition of the Holy Crown is one of the special features of the political culture of the Kingdom of Hungary and is unique in Europe. In essence, it refers to all the ways in which the crown was used in history to legitimate anything political. The tradition is strongly related to the power of the estates in the kingdom versus the authority of their ruler: as the Hungarian estates gained in strength in relation to their chosen king, the tradition of the Holy Crown became more developed. As such, the tradition is strongly connected with the notion of the visible and the invisible crown. The most famous work containing a reference to the tradition of the crown dates from 1514, when the leading judge at the royal court and political leader of the party of the nobility, István Werbőczy (1458?–1541), completed his Hungarian law-book. It was printed in 1517 and reprinted many times afterwards, but was never ratified by the king.[53] According to him, all members of the nobility "enjoy one and the same liberty" (*una eademque libertatem gaudent*), since their rights have the same origin: bestowed on them from the possessions of the Holy Crown of Hungary (*peculium coronae Hungariae*).[54] The nobles have the right to oppose their king if he acts in a way that is contrary to the liberties of the nobles on the basis of the contents of the Golden Bull of King András II (1222), on which the ruler must swear during coronation with the Holy Crown.[55]

The concepts of the nation and the Holy Crown in the work of Werbőczy were used as arguments to provide legitimacy for political power in Hungary from the end of the 18th century. Historians and jurists in Hungary started to research the roots of their nation and the medieval history of the Holy Crown in order to support the claims to sovereignty on behalf of the estates against the power and authority

53 Werboecz 1517.
54 Werbőczy 1990, II. 6, par. 6. Cf. Péter 2008. 45–46.
55 Ibid. 46.

of the Habsburg dynasty. These efforts resulted in a political ideology in which the notion of the crown and the idea of the nation were combined: the Szentkorona-tan (Doctrine of the Holy Crown).[56] The creators of this doctrine in the 19th century, Imre Hajnik and Győző Concha, based their ideas on the work of Werbőczy.[57] In the opinion of Hajnik and Concha, a single phrase in this work (*membra sacrae coronae*, "members of the Holy Crown"[58]) summarised a longstanding organic state concept of Hungary. Based on this concept, king, church and nobility divided power among themselves in the mystical body of the Holy Crown. These three words – *membra sacrae coronae* – served as historic legitimation of the modern sovereignty of the Hungarian nation. László Péter described it thus: "It is, then, a remarkable feat of 19th-century scholarship that it was on Werbőczy's authority that this metaphor, used in a single instance and in a very different context, could become the main evidence for evolution towards the concept of a unified system of public law and political authority."[59] Interestingly, we do not find a single source after 1517 in which this organic metaphor of the holy crown, or the phrase *membra sacrae coronae*, can be found.

The content of Werbőczy's law-book has served since 1517 as the main source for the development of the tradition of the crown. However, a reverse movement was also possible: due to the authoritarian politics of the Habsburg emperor in the Kingdom of Hungary towards the Hungarian estates after 1572, there were no signs of a renewal of the crown tradition in any source. In fact, there is not a single source dated between 1572 and 1603 containing a reference to the tradition of the Holy Crown.

Any reference to the Holy Crown of Hungary could be used after 1603, in other words, to denote the crown itself, to distinguish the Habsburg royal power in Hungary from the liberties of the estates, to legitimate the demands of the estates towards the king, and to distinguish the political culture in Hungary from the Habsburg dynastic representation. All these senses should be borne in mind when reading the *Hungaroteutomachia*.

The revival of the tradition of the Holy Crown took place not long before the start of the Bocskai Revolt as a result of the growing discontent on the part of the Hungarian estates towards the politics of King Rudolf I. The origin of the revival was a discussion on the character of royal authority and the meaning of the crown in Hungary between the king and István Illésházy, one of the richest and most

56 Péter 2003. 450–452.
57 Ibid. 481–485.
58 Werbőczy 1990. Partis I. Tit. 4. § 1. 58.
59 Péter 2003. 452.

powerful magnates in the country. At the heart of the conflict was the question of whether the king had the right to donate his crown estates in Hungary to non-natural persons, and whether such a donation could be considered as an infringement by the king of the *ius coronae regni Hungariae* or the "right of the crown of the Hungarian Kingdom", as Illésházy stated. According to Rudolf, he did possess this right, based on his authority as king, crowned with the crown of Hungary. Illésházy was charged with *crimen laesae maiestatis*, or lèse-majesté, in 1603, due to his attack on the dignity of the king. He was stripped of his assets, which became the property of the Habsburg treasury, and had to flee the country. This was the first occasion during the Hungarian reign of King Rudolf I (1572–1608) that the meaning of the crown had been separated from the authority of the king and thus used to limit the power of the ruler in favour of the privileges of the estates.

The discussion on the meaning of the crown continued at the beginning of the Bocskai Revolt. The revolt began in spring 1604 in Kassa, the home town of Bocatius. The Elisabeth Church was taken by force from the Lutherans by the Catholics, and the Lutheran pastors were removed from the town with the consent of the king. Rudolf I used the argument that the town was *peculium coronae* (a possession of the crown). As the rule *cuius regio, eius religio* (whose region, his religion) was valid in the Habsburg lands, and as the king owned the town through his Hungarian crown, he was able to give the church to whoever he pleased. The estates protested against this by stretching the notion of noble freedom to its utmost during the diet of Gálszécs on 26 September 1604. As the royal free towns are the property of the crown, they argued, those towns share the same degree of freedom as the nobles. As such, they cannot be considered as the property of the king, but as the property of the crown: they are pillars and members of the realm, just like the nobles.[60] The notion of the crown was here strongly connected to the liberties of the estates, including the royal free towns.

The tradition of the Holy Crown was utilised by Bocskai and the members of his court from the very outbreak of the revolt in 1604, as can be observed in letters, propagandistic writings and prints. The most significant among these was a ballad on Bocskai, written in Hungarian by János Debreceni Szappanos (Ioannes Smigmatopoeus Debrezinus) in December 1604 and published in 1605.[61] The author was the archivist, court historian and official poet of Bocskai. The song was written from the point of view of Bocskai's troops, who hail him as their leader against the unjust ruler King Rudolf I. They fight for "their fatherland" and "their crown", both of which have been trampled on by the king's forces. Bocskai's message

60 MOE X. 596.
61 Debreczeni 1605.

about the crown was disseminated among the inhabitants of the kingdom through ballads such as this. The meaning of the crown, and the right to resist an unjust king, was expanded beyond the borders of the political community of the nobles to embrace all those, noble and non-noble, living in Hungary and Transylvania, who supported Bocskai in his heroic struggle against the Habsburg tyrant.[62] Although it was an innovative idea, we must not forget that this was a piece of propaganda, not an official legal document.

The Holy Crown of Hungary was invested with a new meaning during the Bocskai Revolt, as the safeguard of the liberties of the estates, the keeper of the sovereignty of the Kingdom of Hungary and the unity of Hungary and Transylvania within the boundaries of the Habsburg Empire. The political message of Bocskai on the liberty of Hungary was disseminated via several political declarations, which were written for various audiences in Europe between 1604 and December 1605. Bocskai wanted to press Rudolf to make peace with the Ottomans and with the Hungarians and to obtain support from abroad for this goal. The meaning of the Holy Crown of Hungary did not yet play a significant role in these texts. This changed, however, when Bocskai requested and received a crown from the Ottomans in 1605 and the myth of the "refusal of the Turkish crown" was born. The ceremony and the creation of the myth were closely related to a new development in the tradition of the Holy Crown of Hungary.

The handing over of the Turkish crown took place on 11 November 1605 during a ceremony in Rákosmező near Pest, on Ottoman territory. As mentioned above, the event was described by Bocatius in his *Relatio*. He chose the form of a fictional letter to a friend, supposedly written at the diet of Korpona on 26 November 1605. This permitted him to describe vividly, and in a personal tone, what happened before, during and after the ceremony.[63] Bocatius composed the letter as if from his own point of view, taking the role of a naive and frightened bystander unwillingly taking part in a political meeting between powerful men, thus giving the reader the impression that everything he was describing was close to reality. The climax of the ceremony was the supposed "refusal of the Turkish crown", when Bocskai declined to be crowned with the crown he had just received, because "Hungary already has a legally crowned king".

The goal was to convince the reader of Bocskai's sound intentions by presenting the meaning of the event from the point of view of his followers. Bocatius does not describe how the event took place, although the ceremony did actually happen. All the characters in the letter play a specific role in expressing Bocskai's political

62 Cf. Péter 2008. 46–47.
63 Cf. Kármán 2008.

message to the reader. A close reading reveals that all the actors repeat the content of the declarations and political texts issued by Bocskai in 1604 and 1605. The *Relatio* is nothing other than the presentation of the political demands of Bocskai on the stage of a political meeting between the Ottomans and the Hungarians.

The message conveyed in the *Relatio* becomes clearer if we compare the contents with a document containing the peace conditions of Bocskai and the Hungarian estates, which was addressed to King Rudolf I and Archduke Matthias of Austria. These conditions were originally formulated in July 1605 and written down again in November 1605, during the diet at Korpona.[64] In short, Bocskai demands freedom of religion; a peace treaty between the emperor, the Ottomans and the "Hungarian nation" (Magyar nemzet); the election of a Hungarian viceroy; the return of the crown of Hungary to the territory of the kingdom; the re-instalment of a treasurer in place of the *camera*; fewer bishops in the kingdom; the removal of the Jesuits from the country; the granting of important offices in the country to Hungarians; Hungarian soldiers; the presence of the king, or at least the viceroy, at the diets; the punishment of criminals according to the old customs and an amnesty for the rebels; the ratification of noble patents; and the restoration of all former liberties and privileges.

The published text is based on an abridged copy, written by Pál Jászay, from the National Library, originally part of the Jászay Collection in the National Museum. The original text in Hungarian, which is preserved in the Hungarian National Archive, is much longer than its published edition, which contains only the part with the peace conditions. The original manuscript is written in the handwriting of Illésházy. We can be sure that he was the original author, as it is written in the form of a petition to King Rudolf I or Archduke Matthias; it is written in the first person; and it ends with a reference to his own situation and a request for pardon. The petition starts with a long justification of the revolt and includes an explanation of the peace talks with the Ottomans before the summary of the peace conditions. It ends with a long plea by Illésházy for the restoration of his position and the return of his goods to Hungary. The inclusion of these very personal demands in the original text explains why Jászay, or someone else, shortened it to contain no more than the peace conditions. Nevertheless, it must be regarded as a personal petition by Illésházy to the king, which also contains the conditions for peace. We refer to it as the Petition of Illésházy in order to distinguish it from the other declarations written by Bocskai's followers.

64 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606. t. XXXII. fol. 3–8., partly published in: MOE XI. 437–446. from a copy by the hand of Pál Jaszay in: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Lat. 2164.

Not just the peace conditions, but other parts of this petition also recur in Bocatius's *Relatio*. The most important message is the call for the restoration of the liberties of the Hungarian nation. The theme is expressed in various ways in the description of the coronation ceremony. At the beginning of the letter, the description of the scene and the actions carried out in connection with the presentation, for example, recall a time when the Hungarian estates were still free in their own realm. The setting is Rákosmező, where, according to Bocatius, "the Hungarians held national assemblies in the days when Hungary was still a strong country".[65] He describes how diets had been held there on the country's wars with its enemies, and how the kings had been elected there. He thus makes an emphatic allusion to the idealised concept of the nation's ancient liberties and the ideal way in which these liberties were enjoyed by the estates. The topos is also an echo of the Petition of Illésházy to King Rudolf. This text, too, starts with a description of the ancient diets. One of the peace conditions was the restoration of the diets in their former glory, another was the presence of the king, as in the old days, and a third was the restoration of the ancient liberties of the Hungarian nation.

The political ideas emerge principally in the passage in which certain definite persons speak. These texts, too, have been so constructed as to convince the reader or hearer of Bocskai's ideas. For example, Bocatius describes the contents of a speech on the subject of the Ottoman–Hungarian alliance given by the Grand Vizier to a Hungarian audience. The writer states that he only partly understood what the vizier said. Despite this, the content of the letter agrees precisely with that of the Declaration of Szerencs, the Declaration of Korpona and the Petition of Illésházy. It is therefore highly likely that Bocatius put into the Ottoman's mouth a text that corresponded to the political message of the Bocskai Revolt.

The substance of the speech is that the vizier wishes to find a way out of the problems with the Habsburg king that the Hungarians list in their declarations as the origin of the revolt. Bocatius refers to the unjust acts perpetrated by the king and justifies the Hungarians' attaching themselves to the Ottomans. At the same time he touches on the question of the self-identity of the Hungarian estates by sketching the conflict as a struggle on the part of the "German nation" against the "Hungarian nation", in the course of which the Hungarians seek refuge from Teutonic injustice with the hostile Ottomans. At the start of his speech the vizier states that, in contrast to the devastation currently being wrought by the Germans in Transylvania, the situation of the country under Turkish rule was like a golden age.[66] It is possible that Bocatius is referring here to the notion of the "Golden Age"

65 Boc. Rel. 88–89.
66 Boc. Rel. 96.

that was ubiquitous in the imperial representation of Emperor Rudolf II. The vizier believes that the German people were never friends of the Hungarians and that the Austrian kings never defended the Hungarians, but waged war against them instead. He therefore thanked the Hungarians for finally befriending the Turks, an alliance that would never be to their shame but always to their advantage. The purpose of the vizier's speech is to make the reader aware of the cruel dilemma faced by the Hungarians. On the one hand, their rights and freedoms are threatened by their legally crowned king, Rudolf, against whom they try to defend themselves. On the other hand, the only help so far has come from the Ottomans. The fact that the Hungarians have no other choice than to accept the help of the Ottomans and form an alliance with them is what Bocatius is trying to make clear to his readers.

The vizier (or rather Bocatius) then paints a picture of the friendship between the two peoples. At the same time, he emphasises the bad character of the Austrian king and the German people and states that the Turks will protect the Hungarians as if they were of Turkish stock. In this way, Bocatius stresses the bond between the Ottomans and Hungarians, using the argument of ethnic relations between the two peoples.

The vizier further promises that the ancient rights of the Hungarians will be recognised.[67] This is one of the peace conditions of the Hungarians. According to the vizier, the Ottoman ruling house had never yet committed the crime of breaking its word or going back on an agreement as long as the other party too has kept its word and respected the agreed conditions. In the aforementioned text on the peace conditions, the writer points to the fact that King Rudolf promised during his coronation to defend the ancient rights. It is, however, the custom of the Germans and their kings, the vizier points out, to make ostentatious promises and then not keep them, but instead to lie and deceive. In contrast, the Turks are well-intentioned, fair and honest: if the Hungarians maintain their new friendship they will soon appreciate the good fortune of the Kingdom and Crown of Hungary (*regnum et Corona Hungariae*). The proviso is that the Hungarians should continue along the road they have set foot on and not allow themselves to be diverted by the Germans, even if they are promised mountains of gold, because they will simply be tricked again, according to the Ottoman vizier.

The passage on the ancient rights of the Hungarians is put in the mouth of the vizier by Bocatius as it is one of the most pressing of the Hungarians' demands. The passage on the "conditions" is perhaps also a reference to the peace conditions of the Hungarians, as stated in the Petition of Illésházy: if the other powers in Europe press the emperor to accept them, it may not be too late to lure the Hungarians back

67 Boc. Rel. 101.

to the Christian side. Both declarations and the Petition of Illésházy also contain references to the promises made by the king at the time of his coronation, which he has failed to keep as other kings before him did.

The passage on the crown in the vizier's oration is of interest because at that time the crown was in Prague and had not come into Bocskai's hands. By "the crown", the vizier, or Bocatius, might also have meant the crown presented to Bocskai by the Turks, as it is never called "the crown of Hungary". The concept of the crown returns later in the document. It is more likely that, with this observation, the significance of the crown of Hungary is being distinguished from the person of the king and reconnected to the concept of the Hungarian estates and their ancient liberties. The term "crown" is therefore being used as a substitute for "the liberties of the Hungarian estates" in this passage.

After explaining and justifying the relationship between the Hungarians and the Turks, Bocatius describes the ceremony that was to seal it. He emphasises that the parties took great pains to explain to one another the significance of the symbols and ceremonies. This was possible by communicating to the reader the political message of the ceremony in the light of its various elements. According to the document, the coronation began with the presentation of the crown and other gifts by the Turks.[68] Bocskai was girded with a sabre, and the Turks explained its significance. The sabre in itself is clearly not sufficiently important from the point of view of the message that Bocatius wishes to impart in his description, because he does not quote in detail the Turks' explanation.[69] The Ottoman emissaries then placed the crown on Bocskai's head and spoke of its significance.[70] The description of the coronation is pivotal to an understanding of the crown presented by the Turks, and of the Hungarian crown, and is therefore the most important part of the document. Although the alliance with the Ottomans is a significant aspect of all propagandistic texts written by the court of Bocskai, not one word is devoted to the coronation act or the transferring of the crown. This is all explained in the description by Bocatius.

According to Bocatius, the prince accepted the crown with thanks and said that he "The prince accepts, expresses his gratitude, but refuses the majesty (majestas) transferred upon him through the donated crown, and with solemn protestation declared in front of the vizier: he could only accept this as a gift of the mighty Turkish emperor, and had no intention of abusing it."[71] He then stated that, while

68 Boc. Rel. 101–102.
69 Boc. Rel. 101.
70 Boc. Rel. 101–102.
71 Boc. Rel. 102. Translation of Gábor Kármán.

the Austrian emperor lived, he was to be regarded as ruler in accordance with the law, privileges and customs, since he had been elected king in keeping with the ceremonies of the fatherland. In Bocatius's account, Bocskai emphasised that he "wished to keep a clear conscience and had no desire to do anything contrary to the law of the fatherland".[72] The letter goes on to say how Bocskai repeated what he had said in Hungarian and swore an oath "that he would never do anything contrary to the ancient liberties".[73] Bocatius writes that Bocskai said "he would not want to use the crown in a manner which would infringe the rights of others or violate the liberties of the land." The prince charged those present not only with remembering his words but also with making them widely known.[74]

It is clear that the writer was concentrating on what Bocskai said. In the final analysis, it is not so much the presentation of the crown by the Ottomans, or the ceremony, that was decisive in changing the meaning of the concept of the crown and of the power of the king and the Hungarian estates, but rather Bocatius's description. Bocskai's words — whether reported accurately or not — were made his own, because the document achieved wide circulation and had considerable influence from the moment the manuscript was finished in 1605. Even today, what Bocskai said and the events that took place are assessed on the basis of Bocatius's observations.[75]

VI. The content of the Hungaroteutomachia

The first dialogue begins with a chance meeting between a Hungarian, a German, a Pole, a Transylvanian, an Italian and an Ottoman in a street in the town of Kassa. It is clear from the start that the real discussion will be between the Hungarian and the German; the others serve merely to emphasise some of the arguments put forward by these two main figures. Bocatius's choice of form is deliberate: it is not King Rudolf I and Bocskai who are the main actors in the text, but rather the German and Hungarian peoples. The stereotypical representatives of the five nations play a major role in the work, along with the topoi connected to them. In this way, Bocatius presents an excellent depiction of the early modern image of these nations.

The discussion starts with an explanation by the German critic regarding the Hungarians. The German's main argument is that the Hungarians are untrustworthy

72 Boc. Rel. 102–103.
73 Boc. Rel. 103.
74 Boc. Rel. 103.
75 Teszelszky 2009. 147.

because of their barbarian, even "Scythian", character.[76] The Hungarian counters this attack by pointing out the untrustworthiness of the Germans, who handed over the fortresses of Győr and Kanizsa to the Ottomans and the emperor, who failed to keep his promises to the Hungarians.[77] The Transylvanian strengthens this argument by pointing out the devastation wrought by Basta in Transylvania in the name of the emperor. Basta, too, failed to keep his promise to the Transylvanians. The Hungarian uses the well-known topos of the Hungarians as born soldiers, created to fight, not to sing or to write, and to defend their country.[78] Bocatius then puts the most important demand of the Hungarians in the mouth of the Hungarian — the same demand that can be found in the Petition of Illésházy: If the crown returns to the country and the Germans no longer disturb the Hungarians, they will lay down their weapons immediately.[79]

The meaning of the crown is placed at the centre of the discussion from this point. In fact, Bocatius describes the tradition of the crown and its contemporary meaning in detail in the conversation that follows. First of all, the Hungarian character states that the crown is being kept illegally outside the country's borders, against the laws of the country and the decision of the estates, which damages and disgraces the Hungarian nation and their loyalty to the king. These words are an exact copy of the content of point four in the Petition of Illésházy. The Hungarian's statement can also be understood as an addition to the political theory of the crown, which was presented in the *Relatio*. The *Hungaroteutomachia* is therefore strongly related to the *Relatio*, and it is no surprise that the documents were found together in Bocatius's luggage and in the archive in Munich.

The German replies that the Hungarians wish to hand over the crown to their unlawfully elected ruler, Bocskai, to which the Hungarian responds that Bocskai has been openly and lawfully elected as ruler, with general approval. The German immediately touches on a sensitive topic, stating that Hungary is no longer a free kingdom but a colony of Austria. He is here repeating the ideas of the Habsburg dynasty regarding their omnipotence.[80] As the Habsburg dynasty has the right of inheritance to the Hungarian throne, the Hungarian people are nothing but slaves and the king can do with them whatever he pleases. This is the essence of the German's argument: as the Hungarians did not accept the omnipotence of their king, they are guilty of lèse-majesté. (This part of the conversation resembles

76 I. 7–9.
77 I. 11–12.
78 I. 15–18. Cf. Werbőczy 1990, Operis Conclusio. 424.
79 I. 18. Cf. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606, t. XXXII. fol. 6r.
80 Cf. Evans 1973. 78–79.

the discussion between Rudolf I and Illésházy.) The Italian supports the German, stressing the guilt of the Hungarians with respect to the Catholic religion. As the Hungarians have rejected the true religion of Catholicism, the king can do with them whatever he pleases, even eliminating them from their own country.

Bocatius uses this strongly worded statement by the German to explain the true grounds for the rebellion. He allows the Hungarian to reply that this is exactly why the Hungarians are waging war against their ruler. Hungary is a free country, and it is precisely because of this freedom that the Hungarians have taken up their swords. They want to live according to their own traditions. It is their own business to choose their own king. Circumstances may have forced their forefathers to choose a foreign king, but nothing stands in the way of them now choosing a king from their own nation. Bocatius is pointing indirectly here to the election of the Hungarian Bocskai as ruler of the Hungarians, and to Bocskai's words in the *Relatio*.

Bocatius links the topic of the crown to the sensitive question of the legitimacy of Habsburg rule in Hungary. The German spokesman counters this by pointing to the settlement between King Ulászló II and Emperor Maximillian I in 1491 on authority in the Hungarian kingdom. If Ulászló II did not have a son, the Hungarian crown was to pass to the Habsburgs. When Ulászló II's son Lajos II died at the Battle of Mohács in 1526, the right to the Hungarian throne passed automatically to the Habsburg dynasty. King Ferdinand I was chosen and crowned by the Hungarians. The Hungarian replies to this by stating that the settlement became void on the death of Lajos II. According to him, the Hungarian estates vowed at the time of the coronation of Lajos II, during the diet in Rákos in 1505, that they would never choose a king who was not of Hungarian blood, so as to avoid the troubles they now faced with a foreign king. According to the Hungarian, this vow was recorded in an official patent, held by Bocskai himself. This part of the work suggests that Bocatius must have had access to, or at least knowledge of, historical sources on the subject. In order to deprive the Hungarians of their freedom of election, the crown was taken out of Hungary by members of the Habsburg house, since when there had never been a free election of a king in Hungary. The freedom of the Hungarians was taken away by removing their crown from Hungary.

Bocatius links the issue of the sovereignty of the Hungarians to the function of the Hungarians and Hungary in Europe by using the age-old topos of the Kingdom of Hungary as the "bulwark of Christianity".[81] According to the Hungarian character, the Hungarian people are not the slaves of the Germans, nor is Hungary a colony, because the Hungarians and Hungary have defended the Holy Roman Empire as a shield against the Ottomans for many years in the sole interests of the

81 Cf. Mihály 1995.

Germans. The German character states that the Germans have sacrificed themselves on Hungarian soil, and that the German lands have paid the price of their defence in vain. The Hungarian replies that the Germans have made use of the Hungarian territory as a defence line, in order to spare the German lands from war. Besides, the Germans have behaved badly in Hungary, pillaging the country and giving themselves up to all manner of vices such as greed and drunkenness. Bocatius counters this with the German image of the Hungarians as barbarians without morals. He quotes a verse by Paul Melissus, professor at the University of Heidelberg and librarian of the Prince Elector of the Palatinate, which strongly supports his opinion.

At the end of the first conversation, Bocatius uses an argument that perhaps reveals the original target audience of his writing. He reacts to the German's opinion that the money paid for the defence of Hungary was entirely wasted, as there are no results to be seen of the war against the Ottomans. He states that Emperor Rudolf sent German money intended for Hungary to "Belgia", to fight the Christians there. A similar argument can be found in contemporary Dutch propaganda, in which the Dutch complain that the Habsburgs have sent more money and troops to fight against the Christians in the Low Countries then they have sent for the defence of Christianity against the Ottomans.[82] According to Bocatius, the money that was meant to defend the German countries against the Ottomans was used to put down the Dutch Revolt in the Low Countries. He also states that the three electors of the Saxon lands, the Palatinate and Brandenburg have made public that they will not send any more money to the emperor because of this misuse, which will cause him great harm. Bocatius refers here to a letter from the electors. The fact that he quotes openly from the letter, and uses an argument that was well known in the Protestant circles of Western Europe, suggests that the text must have been directed to the protestant electors and their followers, whom he would visit at the beginning of 1606.

The second dialogue deals with the question of the authority of the Habsburg king and the subject of religion in the Kingdom of Hungary at the time of the Bocskai Revolt. The conversation takes place one day after the first. Although this is the shortest part of the work, the theme is discussed in great detail, indicating the author's thorough knowledge and erudition on the subject.

The Italian starts the discussion by asking the Hungarian about the origins of the revolt.[83] The Hungarian states that the forced takeover of the Elisabeth Church in Kassa by the Catholics was the beginning of all the troubles. This launches a discussion on the question of who has authority in matters of religion in the Hungarian

82 Cf. Oranje 1923. 75–76.
83 II. 3.

Kingdom, and who is the owner of church property. The debate is similar to the conflict between Illésházy and King Rudolf I on royal authority and ownership. At the heart of the discussion between the Hungarian and the Italian is the question of the ownership of the church in Kassa, and of who is able to decide on matters of religion in the kingdom. According to the Italian, the king is all powerful in his realm: he can decide on the religion of his subjects and is the sole owner of all church property. All those who resist him are guilty of lèse-majesté. The Hungarian defends the right to private property and the freedom of religion in the kingdom on the basis of the rights and privileges of the Hungarian estates, which were confirmed by the king at the time of his coronation.

The discussion depicted by Bocatius follows the lines of the earlier political conflict in Hungary, which was fought between representatives of the king and those of the royal free towns at the diet of Gálszécs on 26 September 1604.[84] This debate was recorded by one of the Protestant representatives of the royal free towns, probably Bocatius himself.[85] The opinion expressed by the Italian in the *Hungaroteutomachia* greatly resembles the views of Count Giacomo Belgiojoso, representative of the king and the Chief Captain of Upper Hungary.[86] The Hungarian repeats the words of one of the representatives (likely Bocatius himself) at the diet, who wrote that the royal towns possess equal freedom to that of the nobility, as they have an equal vote in the election of the king and possess equal rights at the diets.[87] It is highly likely that Bocatius used this text, written after the diet, to construct the important debate on religion in order to inform his foreign readers about this matter.

In the following lines the Hungarian tries to convince his interlocutors that the authority of the king has its boundaries, and that the Hungarians acted legally to defend themselves against force (*vim vi repellere*).[88] The right to noble resistance was established in the Golden Bull of King András II in 1222, on which the king swore his oath at the coronation.[89] The right of resistance was one of the main legal arguments used to legitimate the Bocskai Revolt in the Declaration of Korpona, dated November 1605. Originally, only the noble community of landowners enjoyed

84 See the documents in the handwriting of Bocatius: ÖStA Wien, HHStA, Ungarn. Ungarische Akten, Fasc. 433. Miscellanea Konv. E. Die Angelegenheit der Kasschauer Kirche betr. Akten aus den "Hungarica" 1603 Okt.–1604 Sept., fol. 1–73.

85 "A Gálszécsi gyűlésből Belgiojosóhoz küldött biztottság egyik tagjának tudósítása e bizottságnak Belgiojosóval folytatott tárgyalásáról", in: MOE X. 596.

86 II. 33–34.

87 II. 33–34. Cf. MOE X. 596.

88 II. 24. Cf. Zászkaliczky 2013. 288.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 85–86.

89 Werbőczy 1990. I. 9. 6.

this right, as stated in István Werbőczy's law-book.[90] However, Bocatius expands this right to the royal free towns, entitling all Bocskai's followers, both noble and townsmen, to the right of resistance.

The basis of this notion of the freedom of the people, as used by Bocatius, is the Protestant religion. He states that in 1572 the majority of the Hungarians were Protestant.[91] The Hungarian character states that, due to their Protestant faith, the Hungarians are a free nation (from the viewpoint of religion), as the king promised to respect this (religious) freedom at his coronation.[92] The Hungarians therefore do not have the same status as Austrian farmers, who have no freedom as subjects of the archduke. The Hungarians do have (religious) freedom, based on the coronation oath sworn by the king. The Hungarian argues that the royal free towns have the same kind of freedom as the nobles, thus they likewise possess the same right of resistance against any violent infringement of their rights, privileges and possessions, such as the forced takeover of the church in Kassa. As the king is bound by the law of the kingdom due to his coronation with the crown, but has disregarded the religious rights and privileges of the inhabitants of Hungary, including the royal free towns and even the ordinary people, all Hungarians have the right to defend their religious freedom against their unjust ruler.[93] The Hungarians have not sinned against their religion and the ancient customs, but instead have exercised their legal right of resistance.[94]

The author refers to several documents that prove the truth of the words spoken by the Hungarian. Bocatius states that the Hungarians themselves have warned the emperor and his court in texts and protestations on the rejection of force (*de repellenda vi*).[95] The Hungarian also says that he possesses the original correspondence between Archduke Matthias and the emperor, which contains their plans to subdue the Hungarian community.[96] Bocatius brought with him copies of all the documents quoted in the dialogue, which were found along with the manuscript of the *Hungaroteutomachia*.

The third and final dialogue addresses the question of the freedom of the people, the law and royal power in the Kingdom of Hungary, and the Hungarians' peace conditions. It is a continuation of the train of thoughts described by Bocatius in the previous dialogue, although references to the work of Werbőczy are now

90 Ibid.
91 II. 50.
92 II. 51–54.
93 II. 55.
94 II. 63.
95 II. 63.
96 II. 66.

included. The Hungarian starts the discussion by stating that he knows precisely the content of the notion of the freedom of the people (*gens*) in Hungary. He explains the right of protest and resistance on the part of the Hungarian people in the case of the infringement of godly or natural law. The Italian asks what is meant by "people". The Hungarian refers to Part II, Chapter 4 of Werbőczy's law-book, which states that the people comprise the bishops, the barons and other aristocrats and all other nobles, including the royal free towns. Bocatius must have added the mention of the royal free towns himself, as it cannot be read in the original work.

The German then asks about the nature of royal power (*potestas*) in the Hungarian Kingdom.[97] The Hungarian replies by telling him that the king is bound by the law.[98] If he rules according to the law, his subjects are bound to obey him. However, the king does not attend the diets of the country. He appoints foreign and unsuitable people to important offices, from which Hungarians are excluded. He overrules the decisions of the diets, favours the Catholics above the Hungarians, and despoils the Hungarians of their property. No one is allowed to visit him in Prague, which is against the law. No one protects Hungarian soldiers against injustice. In conclusion, the king does not do what he is obliged to do according to the custom of the kingdom, nor does he take care of his subjects. Similar complaints can be read in the various declarations of the Hungarian estates.

The discussion then continues on the question of the legality of resistance against the king. The Hungarian brings up the example of Schmalkaldic War (1546-1547) against Emperor Charles V, which is described in a work by the historian Sleidanus.[99] The rebels defended themselves in a letter to the emperor, in which they stated that they were forced to take up weapons in order to defend themselves against illegal attack. According to Bocatius, the Hungarian revolt has common ground with the German revolt. The German replies that Rudolf I was unaware of the misconduct of his troops in Hungary under the command of Belgiojoso. The Hungarian states that he has proof of this in the form of sealed letters, undersigned by the emperor. He says that letters were sent to the princes of the empire to deny this proof, and that the agent of Rudolf, Rottwitz, tried to influence this opinion. Here again, Bocatius anticipates knowledge on the part of his readers, who must have been part of the circle around the Protestant electors. He quotes a history book that was well known in Germany and compares the Bocskai Revolt with a war in Germany. He reacts to information sent by the emperor to the Protestant princes, and presents a counter opinion, based on the original letters from the emperor

97 III. 15.
98 III. 15–19.
99 Sleidanus 1576. 530–531.

which were also found in Bocatius's luggage.[100] All this points to the fact that the *Hungaroteutomachia* was written specifically for Bocatius's mission and that the German princes and their circles must have been the original target audience.

In what follows, the Hungarian character tries to persuade his interlocutors that the Hungarians were forced to fight against Belgiojoso and to ask for help from the Ottomans, as they were no longer able to defend themselves against the emperor's troops. The Hungarian returns to the topos of the fight between the frogs and the mice to explain the reasons for the truce between the Hungarians and the Ottomans.[101] The question of why the Hungarians allied themselves with the Ottomans returns when the Pole states that his country was never allied with the Ottomans but only signed a truce with them. The Hungarian states that the Hungarians were forced to become the allies of the Ottomans, as they were at war with the Germans. The Poles never had to struggle against two enemies. Bocatius supports his statements with many biblical examples, which prove that the alliance with the Ottomans, as the enemies of the faith, is not as exceptional as the German claims. In the end, he even points to the alliance between King Francis I of France and the Ottomans.

The discussion between the German and the Hungarian continues with a debate about the alliance between Prince János Szapolyai and the Ottomans. The same topic was also discussed by Illésházy in his petition to the emperor.[102]

In the continuation of the discussion, we hear in the words of the German, the Italian and the Pole those same attacks on the Hungarians that were printed in broadsheets, newspapers and other documents. Bocatius summarises these sources and presents a short comment on them by means of the answers given by the Hungarian and the Transylvanian.

At the end of the third dialogue, the Hungarian sums up Bocskai's peace proposals and the reactions of the German.[103] Remarkably, Bocatius here presents a detailed description of the various peace proposals that were made successively by Basta, the Hungarians and the envoys of the emperor.[104] He thus gives an overview of how the peace negotiations took place, what exactly was proposed, and the reactions of all parties to the proposals. It is clear that the German does not want

100 Boc. Inv. 472.

101 III. 45.

102 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 211 Lymbus, Series II. 1605–1606, t. XXXII. fol. 4r–v.

103 III. 159–162.

104 Cf. MOE XI.; and the original documentation of the peace talks in Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 196 Archivum Familiae Thurzó, 2. doboz, fasc. 5.

to hear.[105] The Hungarian replies that in this case the Hungarians will act like the Maccabees, the Jewish rebels who sacrificed themselves. After this, their revenge will fall on the Germans, according to the Hungarian. Hungary will lose its traditional function as the shield of the Holy Roman Empire.[106] The same threat can be read in the Declaration of Szerencs and the Declaration of Korpona. Bocatius's message is directed towards his Protestant readers in order to obtain their support for the peace proposals of the Hungarians.

The final description of the peace proposal exactly replicates the points in the Petition of Illésházy.[107] Firstly, religious freedom must be restored and the Jesuits must be removed from the country. Second, fewer bishops must be appointed, so that elections at the diets will not be disrupted. This was an important issue, since each bishop possessed one vote. Hungarians must deal with Hungarian affairs. Only some Germans who had risen to the status of the Hungarian nobles should gain access to Hungarian posts. The crown of the Hungarian Kingdom must be guarded in the country itself by two trusted men, according to the old custom. The chambers must be dissolved, the treasurer restored and the king must once again be present at the diets. Above all, the old privileges and freedoms of the Hungarians must be restored.

Another important issue was that the emperor must make peace with the Ottomans.[108] The Hungarian character states that Bocskai can act as an intermediary between the emperor and the sultan. In return, Bocskai wants to know what he can expect. The Hungarian warns that this opportunity should not be missed. As the goal of Bocatius's mission was to convince the protestant electors to press the emperor to make peace with the Ottomans, it is clear why he stresses this point. In return, Bocskai wants a truce according to which his present status will remain untouched and the future election of the king will be guaranteed.

Something then apparently suddenly occurs to the Hungarian.[109] He requests that those who were judged by the emperor should go unpunished. We can understand that he is thinking here of Illésházy. In addition, no one who took part in the rebellion should be punished, and all Bocskai's property must be respected. The conversation ends with a fierce call from the Italian for the elimination of the whole Hungarian nation.[110] The interlocutors then bid each other farewell.

105 III. 159–162.
106 III. 186.
107 III. 190–198.
108 III. 200–201.
109 III. 206–208.
110 III. 213–218.

The third dialogue is followed by an epilogue in the name of the author, in which he explains his own position on the subject. He argues that he was in search of the truth and presents himself as a citizen of the world, not born in any of the countries participating in the discussion. The reader should accept the text from the point of view of these citizens, but should not forget that they are all subjects of Jesus.

VII. Verses on the crown, the Hungarian people and Bocskai

The work is followed by an appendix containing five verses written by Bocatius. The verses are written to the Hungarian crown, to the Hungarian people, on Bocskai, to the Jesuits, and on religion, the last being a repetition of the verse on Bocskai. As Gergely Tóth points out, the composition seems to be unfinished and unedited. As the verses were only preserved in the Munich manuscript, it is even possible that they were never intended to be part of the work. It may also be the case that they were written especially for this version of the manuscript, as I will argue below. Their content is strongly related to, and supportive of, the political message conveyed in the dialogues. We can also be sure that they were written by Bocatius, as they contain many references to his earlier poetry.[111] Like the copy of the *Hungaroteutomachia*, we can be certain that Bocatius wrote the verses before his visit to the elector at the beginning of 1606. This all leads to the conclusion that the verses were written before 1608, which has been seen, until now, as the year in which the tradition of the Holy Crown was revived in Hungary and firmly rooted in Hungarian political culture.

The verse on the crown is written from the point of view of a Hungarian talking to the Holy Crown. As in the later work of Berger and Révay, the crown is personified and addressed by Bocatius.[112] The main concept is exactly the same as that on which the work of Berger and Révay is based: the tangible Holy Crown plays a role in the history of Hungary through the laws, customs and rules of the kingdom and its people, the Hungarians, and is thus responsible for the freedom, religion and destiny of the people and the kingdom.[113] God guides the Hungarian people and the country through the meaning of the Holy Crown. If this meaning is respected, the kingdom and its inhabitants will flourish. If not, they will perish.

The verse is related to the Protestant eschatological discourse then dominant in the Protestant territories of Western Europe. Protestant authors saw the history

111 See the notes in the edition.
112 Berger 1608.; Rewa 1613.; App. I. 45.
113 App. I. 45.

of Europe and current affairs from the perspective of divine providence, as the visible aspect of the cosmic war between Good and Evil. They divided the peoples and rulers of the world according to their assumed place in the divine plan, which was determined by their supposed attitude towards the Protestant faith. On the one side stood the Protestant people, comprising the chosen nations supported by Providence; on the other side were the Catholic Habsburgs and the pope.

Bocatius also presents the Bocskai Revolt from this providential point of view. Although the Hungarians were the weaker side, they were victorious with the help of God, just like David and Goliath.[114] The Protestant Hungarians are portrayed by Bocatius as the chosen nation, fighting "as long as the law permits" against the (Catholic) Italians, the Germans and the pope, who are on the side of evil. The only Protestant people outside the Hungarians who are mentioned by Bocatius are the Dutch. Bocatius relates the fate of the Hungarian rebels with that of the Dutch rebels, stating that *rebellamus cum Belgis* ("we are rebelling with the Dutch"). Both peoples fought for the same (Protestant) cause and stood on the same side. Bocatius explains in no fewer than six lines how the Dutch are fighting, like the Hungarians, against the evil of the Catholic menace and the pope.[115]

It seems odd that Bocatius should defend the Bocskai Revolt by referring to the Dutch Revolt, which he can hardly be expected to know anything about. Nevertheless, the Hungarians must have known of the Dutch Revolt and been in contact with Dutch people between 1604 and 1606. The Dutch envoy Pieter Brederode mentions his Hungarian contacts in a letter to the Dutch Staten-Generaal in 1605.[116] As mentioned earlier, Bocatius had met Brederode in Heidelberg, a meeting that must have been pre-arranged. There must also have been connections between the court of Bocskai and the Dutch Protestants (perhaps those living in exile in Prague or Heidelberg), as Bocatius wrote in his memoirs about Dutch people who visited Hungary during the revolt. It is also noteworthy that the Protestant humanist Albert Szenci Molnár re-used a very symbolic image from the Dutch Revolt to clarify the religion of Bocskai, thus stressing the common fate of both peoples.[117] The Protestant circles in Germany had much sympathy for the Dutch, and the Protestant princes supported their struggle against the Spanish Habsburgs with considerable sums of money. But it was not only the Hungarians who legitimated their rebellion using the Dutch example: it also worked the other way around. Emanuel van Meteren points out in his patriotic history of the Dutch Revolt the

114 App. I. 75–90.

115 App. I. 90–100.

116 Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. (9 April 1605).

117 Cf. Teszelszky 2013.

remarkable similarities between the Dutch and the Hungarian rebellions.[118] He wrote about Bocskai and the Ottoman crown and even mentions a Hungarian envoy, who must have been Bocatius. The Bocskai Revolt must have been a strong incentive for relations between the Hungarians and the Dutch.

Bocatius ends his verse with a prayer to "our Holy Crown" to save the power (*potestas*) and religion of the kingdom through the defence of ancient virtues. This is a true revival of the ancient tradition of the Holy Crown of Hungary. The Holy Crown was originally a Catholic symbol of authority in the kingdom, transferred through a Catholic ceremony from one king to another. The roots of the tradition of the Holy Crown in Hungary are also Catholic in essence, as the Hungarians traditionally trace them back to Saint Stephen, the first king of Hungary who converted his people to Catholicism. The Hungarian Catholics at the time of Bocatius defended their position by pointing to the legacy of Saint Stephen. Bocatius adapted the tradition of the crown in order to fit it into the Protestant eschatological framework of the Bocskai Revolt and the Protestant rebel tradition in Europe. The Holy Crown of Hungary is portrayed as the defender of Protestant values through its political meaning. If the ancient Hungarian customs and privileges, which are symbolised by the Holy Crown, are guaranteed by the ruler through the free election of the king and the keeping of the crown on the territory of Hungary, then the Protestant religion will also be secured.

It may seem strange that Bocatius made use of this state symbol, which is not only Catholic in origin but was also in the hands of the emperor at the time the verse was written. The crown had not been in the country for 33 years, since the coronation in 1572. He even seems unaware that it is kept in Prague, stating in the *Hungaroteutomachia* and in the verse that the crown was in Linz.[119] In another line, he even asks the crown quite seriously where it can be. Why did Bocatius devote so much effort to reinventing the tradition of the crown, when he did not even know where it was? The clue is concealed in the person of Bocskai, his religion, and his political message regarding the restoration of the free election of the king in Hungary by the estates. Bocatius translates the Catholic tradition of the Holy Crown into a new political theory, based on the person of Bocskai and his image in Hungary as the Protestant saviour of a nation in crisis. The second verse, addressed to the people of Hungary, starts with a reference to Saint Stephen, the first apostolic king of Hungary, and to his crown, which belongs to the people. Without coronation with the Holy Crown, no one can be a true king of Hungary, writes Bocatius. The people are seeking a sacred person who can wear this Holy Crown. In the third

118 Cf. Meteren 1608. 100r–v., 149r.
119 III. 38., App. I. 43.

verse, it becomes clear who this person will be. Through the meaning of the Holy Crown, Bocskai is presented as a "second Stephen". Just as the first king converted his people to Christianity, so the religion of the second Stephen will now be victorious and faith will be restored.

Bocatius presented the Hungarian ruler in the same way that other Protestant rulers from the west liked to see themselves: as living Protestant saints ruling their chosen people and defending their country against the Catholic menace.[120] The transformation of the Holy Crown from the Catholic state symbol of a saint-king into a symbol of resistance against Catholic tyranny is similar to the development of the representation of other rulers in Protestant countries in Western Europe, as in the Low Countries. The way in which Bocatius depicted Prince Bocskai in these poems is very much reminiscent of how the Dutch stadhouders William the Silent and Maurice of Orange were portrayed in contemporary prints and broadsheets. It should be no surprise that several of these Dutch propagandistic broadsheets on Maurice were found in Bocatius's luggage. On the other hand, the positive image of Bocskai even reached the Dutch Republic: Bocskai was presented in contemporary Dutch historiography as the ideal ruler and the defender of the Protestant faith in Hungary, even serving as an example for the Dutch stadhouder Maurice.[121] The appendix to the *Hungaroteutomachia* can therefore be seen as a mirror of princes for Protestant rulers in the west of Europe, in the same way as the later works of Berger and Révay on the Holy Crown.

It is thus possible that Bocatius added these verses to the *Hungaroteutomachia* in order to promote the image of Bocskai in Protestant countries as the ideal Protestant ruler and as a living saint. If this is the case, it is unclear why the other two copies of the *Hungaroteutomachia* do not have the appendix of verses. It seems that they never had such an appendix, and that Bocatius did not plan to add one. So why did he add the verses only to the copy of the *Hungaroteutomachia* that was left in Heidelberg? Perhaps it had something to do with the original destination of this manuscript and its target audience. Bocatius's mission was originally planned as an opportunity to meet with the electors of the Palatine, Saxony and Brandenburg in Germany. He brought with him letters and documents for all three of them, as seen from the inventory and as proved by the letters in Vienna addressed to the electors.[122] Bocatius had only one copy of the *Hungaroteutomachia* with him when he was arrested on his way to Brandenburg. We know this from the letter from Brederode that Bocatius carried with him and which he had to hand over to the secretary of the prince of

120 Cf. Exalto 2005.
121 Cf. Teszelszky 2013. 144.
122 Boc. Inv. 480–481.

Brandenburg.[123] As there were originally three copies of the *Hungaroteutomachia*, and as no other copy is known to have been left on the journey or sent elsewhere, it is highly possible that they were originally intended to be presented personally to the three electors. The copy now in Vienna could have been destined for the elector of Brandenburg. As the only manuscript containing the verses on the crown can be found in Munich, having been left originally in Heidelberg, this copy could have been made especially for the Elector Palatine Friedrich IV and could have been presented to him (although this still does not explain the existence of the copy in Italy).

The gift for the elector is perhaps no coincidence. The verses on the crown and the references to a (Protestant) elective king could be related to a discussion at the court in Heidelberg between the advisors of the elector palatine on the future king of Hungary in April 1605.[124] This was a very topical question, as at the time Bocskai was elected prince of Hungary on the occasion of the diet of Szerencs. One of the advisors to the elector palatine, Michael Löfenius, stated during a meeting on 20 April 1605 that if Hungary wanted to have another ruler, and did not want to have either a Habsburg or a Saxon, then the elector palatine should not refuse the opportunity, as someone from his family had already been king of Hungary (he was thinking of Otto of Bayern).[125] Löfenius was even ready to make a deal with Brandenburg to exclude Saxony. We do not know if these plans were ever put into action. We should also remember that precisely on the day of the meeting, Bocskai was elected as king, something that Löfenius was probably not aware of.[126] It is therefore possible that Bocatius wanted to make clear to the elector palatine that Bocskai had already been elected as prince of Hungary. As we know, Bocskai was already ill and quite old at the end of 1605 and the discussion about the succession of Emperor Rudolf II was an ongoing theme in the courts of Europe,[127] thus it is also possible that the *Hungaroteutomachia* and the verses were intended as an incentive to the Protestant Elector Palatine Friedrich IV to think about taking over the Hungarian throne.

One of the greatest riddles remaining after reading the work of Bocatius is his description of the tangible Holy Crown and his reference to an image. As mentioned above, no Hungarian had set eyes on the crown between 1572 and 1608, as it was locked far away in the treasury of the imperial castle in Prague. The only

123 Boc. Inv. 480–481.

124 Ritter 1870. 444. (17 April 1605)

125 Ibid.; MOE XI. 221.

126 Oratiuncula ante solenne juramentum … In: Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961. fol. 11r–13v. Cf. MOE XI. 152–154.

127 Duerloo 2012. 232–266.

realistic drawing of it, made in the 16th century, was kept in Germany. It was only in 1608, when members of the public were able to view the crown, that artists had an opportunity to draw it and others wrote descriptions of the crown jewel. The first realistic images of the crown were published after 1608 in the work of Jessenius.[128] After this, the famous image of the crown was created by Péter Révay. As far as we know, no early modern image of the crown was available in Hungary at the time that Bocatius composed his verses.

Bocatius makes a reference to this fact, writing at the beginning of his verse that "although our fathers held you between their two hands, now Hungarians no longer know you".[129] It is of course also possible that the author is trying to say that Hungarians no longer have any knowledge of the tradition of the crown. However, in the next lines he refers unambiguously to the external appearance of the crown: "How is it possible that no one knows what you look like?"[130] He goes even further, exclaiming that "the painter depicts the crown as he thinks best".[131] Apparently, there were no realistic images of the crown in his day, as modern research on images of the crown confirms.[132] Later on, Bocatius asks his readers to believe that he does know what the crown looks like. According to him, "it is almost impossible to imagine what I see on you, baskets of pearls, and you are totally (…) made of gold, or perhaps your are made from what one of the wise men from the East once gave to Jesus, this is a gift of heaven. Is it any wonder that everyone's eyes and hearts are attracted to you?"[133] Bearing in mind what the crown actually looks like, it almost seems possible that Bocatius really had seen it with his own eyes, or had an image of it.

When reading these lines, we must not forget that the author had a vivid imagination and can easily delude the reader, just as he did in the *Relatio*. It is of course possible that he did possess some sort of image of the crown, made during the time of King Matthias Corvinus and kept at the court of Bocskai. Indeed, there exist pictures of crowns among the manuscripts of Matthias Corvinus and in the historical work of János Thuróczy that bear a slight resemblance to the Holy Crown, but which are not depictions of the crown in the strict sense.[134] The crown played an important role in the political thinking behind the Bocskai Revolt. If there really did exist an image of the crown at the time of Bocskai, it is remarkable that it was

128 Jessenius 1609.
129 App. I. 6–7.
130 App. I. 8.
131 App. I. 9.
132 Cf. Teszelszky 2009. 25.
133 App. I. 29–34.
134 Cf. Teszelszky 2009. 25.

not used in any pictorial publication from the Bocskai court.[135] The seal of Bocskai shows a schematic crown. There is no Hungarian crown visible on any of the noble patents issued by Bocskai, nor was it used in his own armour. It was not used in the carving of the commemorative plaque on the birthplace of Bocskai, which bears a text originally written by Bocatius.[136] There is simply no proof of the use of a true image of the Holy Crown in representations used by Bocskai.

Nevertheless, the relationship between Bocatius's description and that of Révay and the famous crown image published in 1613 is striking. Révay also refers to the crown as a gift from heaven and stresses its attractiveness, while the allegorical engraving of the Holy Crown in this book is a depiction of his political thought.[137]

In the second verse, to the Hungarian people, Bocatius unambiguously refers to an image of the crown, which was meant to accompany the verses: "And now here is painted, what you can see, people, your crown."[138] If this image of the crown really did exist in the time of Bocatius, and if it really resembled the Holy Crown, it would be one of the oldest depictions of the Holy Crown of Hungary. Was it possible that an image of the Holy Crown existed in the court of Bocskai?

There is one source that indeed suggests that such an image could have been made. At the time that Bocskai requested a crown from the sultan, a discussion regarding the style of this crown took place between the envoys of Bocskai and those of the sultan. The evidence can be found in a letter from István Korláth, György Kékedy and Mehmed Kethüda written in Constantinople to Bocskai and dated 24 April 1605.[139] The Ottomans wanted to give the old crown of the Byzantine emperors to the Hungarians, but one of the parts was broken. The pasha asked if it was better to restore it or to make a new one. The Hungarians asked for a new crown: "jóllehet formáját is kívánták tőlönk, hogy újat csináljónak" (they wanted to have a design from us, so that they could make a new one).[140] Finally, a new crown was made. This means that the Hungarians presented an image of a crown to the Ottomans, but we do not know whether this was merely a schematic image of a European royal crown, or whether they possessed a picture of the Holy Crown of Hungary.

135 Gyulai 2006. 41–60.
136 Kovács 2006. 251–257.
137 Rewa 1613.
138 App. II. 2.
139 Csonka–Szakály 1988. 159–169.
140 Ibid. 168.

VIII. The Holy Crown of Hungary in the Hungaroteutomachia

The image of the Holy Crown in the *Hungaroteutomachia* and in the verses in the appendix is nothing other than the true revival of the tradition of the Holy Crown in Hungary. It is the first serious political and literary text on the meaning of the Holy Crown since Werbőczy's law-book was finished in 1514.

It is important to note that Bocatius nowhere states that the entire Hungarian nobility were members of the crown, or had political power based on their membership of the body of the Holy Crown. Bocatius nowhere uses an organic metaphor when writing about the crown, nor did any of the early modern authors after him until the 18th century. The work on the crown again supports the thesis that the doctrine of the Holy Crown is a modern invention.

However, Bocatius is the first author to outline a political theory on the basis of the personification of the Holy Crown, as described in historical examples. He is also the first person to connect such a theory to an image of the crown and to write about the external appearance of the tangible crown in a political text. Not long afterwards, when he was already languishing in the prison in Prague unable to communicate with his fellow intellectuals in Hungary, many others followed his example. These works went on to become famous, while the work of Bocatius was entirely forgotten. The reception of Bocatius's work suggests that at least someone must have had knowledge of it, or at least of its ideas, content and style, before it was taken abroad. Through his reception in the works of Bocskai, Illésházy, Elias Berger, Péter Révay and many others, Bocatius's influence has lasted to our own day.

The question remains as to who, or what, inspired Bocatius to write this work. As stated above, the birth of the *Hungaroteutomachia* must be viewed in relation to many other political texts defending Bocskai and the rebellious Hungarian estates. The court of Bocskai consisted of some of the most outstanding humanists, writers and poets of the time, including János Rimay, Illésházy, Mihály Káthay, János Debreceni Szappanos and Simon Pécsy, to name just a few.[141] These authors worked together on most of the propagandistic writings. Although most of them were quite capable of writing a work like this, it was only Bocatius who wrote about the Holy Crown. There is no evidence that anyone other than Bocatius contributed to it.

We do know of one older verse on the crown. A somewhat similar poem, *De corona regni ad Fredericum Caesarem,* was written by Janus Pannonius, the humanist poet at the court of King Matthias Corvinus.[142] This was the first verse written on the Hungarian crown in which its history is used as a mirror for a ruler. The author

141 Cf. Benda 1987.

142 Teszelszky 2009. 37. On the views of Janus Pannonius on history, see: Havas 2010. 281–289.

related the history of the crown to the coming ill fortune of Emperor Frederic. Janus Pannonius wrote his poem when the crown was in the hands of a German emperor, just as in the time of Bocatius. However, he does not personify the crown and we cannot be sure that Bocatius had ever read Pannonius's verse.

Bocatius's verse on the Holy Crown resembles most closely the work of Elias Berger on another of the symbols of the Hungarian Kingdom: the Holy Cross. The son of a Protestant preacher, Berger studied theology in Heidelberg and began his career in Hungary as a teacher in Pozsony and Trencsén in 1597, at the same time that Bocatius was teaching in Eperjes.[143] In 1600, Berger composed an epic on the meaning of the double cross seen in the coat of arms of the Kingdom of Hungary. The work on the cross consists of 12 stanzas, covering more than 161 pages.[144] He dedicated the work to János Kutassy, then archbishop of Esztergom, who must have sponsored its publication. Until his death in 1601, Kutassy was one of the political leaders of the Hungarian estates. It is therefore no surprise that he wrote a text on the succession of King Rudolf I in Hungary at the same time as Berger's work was written.[145] We can be certain that Berger's publication was related to this political writing. The subject, content and publication of Berger's epic on the Holy Cross thus had great political weight: he was supporting the political ambitions of the Hungarian estates vis-à-vis the king. The political thoughts of Kutassy were not disseminated via dry political texts only, but also in the form of a voluminous epic with a strong political message, written by someone else. The same goes for political writings at the time of Bocskai, which were also spread using various ways and means by Bocatius and others.

Berger was appointed by Archduke Matthias of Austria as court historian at the end of 1603 or the beginning of 1604. From that moment, he collected historic sources for the writing of a history of Hungary. He seemed to be a keen supporter of the Habsburgs, but at least from November 1605, at the time of the diet of Korpona, he acted as the agent of Illésházy.[146] He thus moved in the circles surrounding Bocskai. As Bocatius also worked together with Illésházy in this period, it is very likely that Berger already had contact with Bocatius at the end of 1605 and could have known of his work. We have no direct proof that Berger supported Bocatius in writing this work, or that he provided him with sources, but the similarities between the works of the two authors are striking.

143 Teszelszky 2009. 93–94.

144 Berger 1600.

145 Opinio Archiepisc. Strigon. De Successore Regio. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma, E 196 Archivum Familiae Thurzó, 4. doboz, fasc. 9. fol. 35–38.

146 MOE XI. 209.

As Illésházy was one of the main political strategists on the crown at the time and discussed his ideas with Bocskai in their correspondence, he must have influenced both Bocatius and Berger. Also, Bocatius wrote about the political ideas of Illésházy and their discussions in his memoirs. Berger published an oration of Illésházy in 1608, in which the crown also plays a role. His own writing on the crown in this volume, the first printed history of the crown, was based on this speech.

The point of these observations is not to suggest that Illésházy should be considered as the genius behind all these works on the crown in Hungary. The point is merely that he could have provided the theoretical framework for the tradition of the crown, after which various authors were inspired to compose their own works, written in their own style and based on their own agenda or that of their masters. It is very likely that the writings on the crown by Bocatius were the result of an exchange of ideas between Illésházy, Bocatius, Berger and Bocskai. Nevertheless, the clarity with which Bocatius wrote down his ideas on the crown cannot be compared with any of the texts written by the other authors who came after him. Bocatius must be considered as the father of the early modern tradition of the Holy Crown after 1605.

From the perspective of the development of the crown tradition after 1606 in the works of Bocskai, Illésházy, Berger and Révay, the *Hungaroteutomachia* and its appendix is one of the most interesting and best written, yet totally unknown, early modern sources on the Holy Crown in Hungary. It reveals a great deal about how, in the short period between the end of 1604 and the end of 1605, the crown tradition was revived and redeveloped in Hungary under the influence of Protestant political culture. Bocatius's verses and the content of the *Hungaroteutomachia* show that the use of the Holy Crown in the representation of the Hungarian estates and King Matthias in 1608 was not only the result of the efforts of Illésházy, Berger and Révay, but its origins can be traced back to the work of the intellectual circle around Bocskai in 1605. It was not Matthias's party that was responsible for the emergence of the crown tradition in around 1608, but Bocatius, the courtier of Bocskai.

Johannes Bocatius

Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato

*

Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról

Textum recensuit, notis instruxit
atque in Hungaricum convertit

GREGORIUS TÓTH

A szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta
és magyarra fordította

TÓTH GERGELY

HUNGAROTEUTOMACHIA
VEL
COLLOQUIUM DE BELLO
NUNC INTER CAESAREOS ET HUNGAROS EXCITATO.

DIALOGI TRES.

[INTRODUCTIO]

1 Germanus
Hungarus
Italus
Polonus
Transylvanus
Turca

Collocutores.

Per Caelium Palaemonem
Nec Hungaroteutomimum, nec Hungaroteutomomum,
sed solius veritatis amicum.

2 IN HUNGAROTEUTOMACHOS

Ranae olim et muri, vates quod scripsit Homerus,
hostibus in stagno pugna duobus erat.
Istam istumque ferox rostro discerpsit adunco
arbiter et vultur bella diremit atrox.
3 *Vos ranae et muris reddant nisi praelia cautos,*
Teuto, cave, Hunne cave! vultur et ultor adest.

4 NOEMA

Tertius est haeres, qua litigat alter et alter:
quam bene, qui bellum non facit, ille facit.

J. B.

---

ante titulum add. Dialogi 3, in quibus res caesaris odiosissime accusantur: Botschaiana autem rebellio variis coloribus a complicibus illorum motuum excusatur M **[1]** Hungaroteutomimum, nec Hungaroteutomomum] Hungaroteutomonum, nec Hungaroteutomimum W

---

[3] *Teuto, cave, Hunne cave! – Cf. Boc. Poet. 1067. 16.* **[4]** *Tertius est haeres... – Cf. III. 45., Boc. Hist. 37.*

MAGYARNÉMETHARC,
AVAGY
BESZÉLGETÉS A CSÁSZÁRIAK ÉS A MAGYAROK KÖZÖTT MOST FELLÁNGOLT HÁBORÚRÓL.

HÁROM DIALÓGUS.

[BEVEZETÉS]

Német
Magyar
Olasz
Lengyel
Erdélyi
Török

szereplők 1

Írta Caelius Palaemon,[1]
aki sem magyarnémet-majmoló, sem magyarnémet-gáncsoló,
hanem egyedül az igazság barátja.

A MAGYARNÉMETHARC SZEREPLŐIRE 2

Hajdan béka s egér, mint azt verselte Homérosz,
egymással vívott egy pocsolyába' csatát.
Horgas csőrével mindkettőt ízekre szedte
egy vad héja, s a harc ezzel véget is ért.
Békák és egerek! E tusától térjetek észhez! 3
Hun s teuton, légy kész![2] Héja s a bosszu közel.

TANULSÁG 4

Két ember ha pöröl, mindíg egy harmadik örvend,[3]
Ily' ügyesen harcol az, aki harcba se megy.

J. B.[4]

DIALOGUS I.

Hungarus, Germ. Ital. Polonus Trans. Turca, collocutores

1 **HUNG.** Quorsum vos tres mendaces?
GER. Et quorsum vos tres furaces?
HUNG. Ne quid nimis!
GERM. Ne quid nimis! Cur enim tu me meosque mendaces intimas?

2 **HUNG.** Et cur tu me meosque furaces appellas?
GERM. Quo casu tu me interrogasti, eodem tibi respondere volui. Fur enim et mendax sunt in eodem praedicamento. Quoad idcirco nisi demonstraveris, nos esse mendaces, et quamdiu id non feceris, hoc encomio semper a me deinceps salutaberis.

3 **HUNG.** Tu iocum non intelligis. Mendacem ego te nominavi, non quoad interiora, sed quoad exteriora; non animi, sed corporis habitum intelligo. Quoniam tu vestibus mentiris, quod non es; qui Germanum hactenus, non Hungarum cum tuis pludronibus professus es.

4 **GERM.** Quod quis culpa sua non facit, non est hoc ipsi vitio dandum. Utinam isthoc mendacio mihi nunquam fuisset opus! Mentior invitus pallam, tunicam et perizomata vestra; lubens tamen volensque dicam haud obscure veritatem, et quod res est.

5 **HUNG.** Per F ne, vel per V dicas? In libera sumus civitate.
GERM. Sane igitur; sive cupias verum aut ferrum, hoc mihi redit eodem.
HUNG. Et ego nil moror, sive dicas tuum verum, aut ferum, seu ducas denique ferrum. **POLON.** Ej pssy gowno zroise Wengerzkj.

6 **ITAL.** Pax inter fratres. Non verberibus, sed verbis agamus.
GERM. Non parum (me Hercules) me mordet insulsitas hominis. Qui iam nationem nostram harpagant, spoliant, clepunt, calamitosis addentes calamitatem, animis perturbatis talibus improperiis aegrimoniam augent.

7 **HUNG.** Quid ergo dicere volebas?
GERM. Ego sane (si dicendum vis, quod veritas est) non trepido, quotquot sunt, ab infimo usque ad summum omnes Hungaros in gradu superlativo quartoque modo perfidiae reos arguere. Graeca, et, ut ille dicit, *sublesta fide* suum obtinent antiquum.

In titulo Polonus] *om.* B **[2]** quoad idcirco] quoidcirca M; quo idcirco B | deinceps] tu *add.* M **[3]** Germanum... pludronibus] Germanum hactenus cum tuis pludronibus, non Hungarum M **[4]** isthoc] hoc B | mihi] *om.* B | dicam] veritatem *add.* M **[5]** ferrum] ferum B | Ej] Ey WB | pssy] pssi WB | zroise] zroize WB | Wengerzkj] Vengersky WB **[7]** sane] certe M | usque] *om.* M

---

[1] *Quorsum – Cf. Boc. Rel. 15., 83.* **[5]** *In libera sumus civitate – Cf. Boc. Castr. 'Lector Amice' 3.* **[7]** *sublesta fide – Cf. Plaut. Bacchid. III. 6. 13.*

I. DIALÓGUS

Szereplők: magyar, német, olasz, lengyel, erdélyi, török

MAGYAR: Hová-hová,[5] három hazug? 1
NÉMET: És ti hová, három tolvaj?
MAGYAR: Lassan a testtel!
NÉMET: Lassan bizony! Ugyan miért állítod, hogy én és társaim hazugok vagyunk?
MAGYAR: És te miért nevezel engem és társaimat tolvajnak? 2
NÉMET: Amilyen formán te kérdeztél, olyanformán akartam neked én is felelni. Hiszen a „tolvaj" és a „hazug" ugyanabba a kategóriába tartozik. Ezért amíg nem bizonyítod be, hogy mi hazugok vagyunk, vagyis ameddig ezt meg nem teszed, ezzel a jelzővel foglak téged ezentúl köszönteni.
MAGYAR: Nem érted a tréfát. Nem bensődre nézve neveztelek téged hazugnak, 3
hanem külsődre nézve: nem lelki, hanem testi mivoltodra gondolok. Ruházatoddal ugyanis annak hazudod magad, aki nem vagy. Mindeddig németnek vallottad magadat rongyos ruháddal, nem pedig magyarnak.
NÉMET: Senkit sem szabad hibáztatni olyanért, amit nem a maga vétkéből tesz. 4
Bárcsak soha ne lett volna szükségem erre a hazugságra! Nem jókedvemből alakoskodom a ti subátokban, dolmányotokban, takarótokban.[6] De szíves-örömest elmondom a színtiszta igazságot, s hogy miről is van szó.
MAGYAR: *Igazságot* vagy *gazságot* mondasz?[7] Szabad királyi városban vagyunk.[8] 5
NÉMET: Hát hogyne, akár *valót,* akár *vasat* kívánsz,[9] nekem egyre megy.
MAGYAR: Én pedig nem törődöm azzal, hogy *igazságot* vagy *gazságot* mondasz, vagy ha akár *vaskardot* rántasz.[10]
LENGYEL: Ej pssy gowno zroise Wengerzkj.[11]
OLASZ: Béküljetek meg, atyafiak. Nem jó a *verés*, jobb az *érvelés*.[12] 6
NÉMET: Herkulesre! Fenemód bosszantanak ennek a fickónak a sületlenségei. Megrabolják, kifosztják, meglopják nemzetünket, a nyomorgót nyomorúsággal tetézve, és még ilyen szidalmakkal is növelik a háborgatott emberek bánatát.
MAGYAR: Bökd már ki, mit akartál mondani! 7
NÉMET: Én bizony (ha az igazságot akarod hallani) nem félek attól, hogy felsőfokban, sőt legfelső fokban hűtlenséggel vádoljam az összes magyart, ahányan csak vannak, a leghitványabbtól a legnagyobbig. Görög hűséggel, vagy ahogy amaz mondja, „gyengécske hűséggel"[13] maradtak, amilyenek voltak.

8 || Suum illi periurium in coelo Iovem ridere putant. Iurare et rapas fodere regioni
9 propemodum unus et idem labor est. || Gens Scythica, et immanitate barbara, *quid distent aera lupinis,* prorsus ignara. Mordent ista te scio. Sed nos Germani germane facimus, et dicimus nomine suo nominantes et scapham scapham dicentes.

10 **HUNG.** *Parcius ista viris tamen obiicienda memento.* Mi vir, non vides tu manticae, quod est in tuo tergo. Miror, miror utique, quod adeo de plaustro, iuxta vetus verbum, loqui non erubescas. Quam tu, genti meae, quaeso, iure potes, iure dico, et me-
11 rito perfidiae notam inurere? || Novimus, †qui et vobis,† ut parva magnis conferam, Iaurinum et Canisam appello, quis istud, quis illud tam foede tradidit hosti? Certa-vero, Comitem Hardeckium et Paradiserum fuisse. Nostin' Germaniae illa duo ornamenta, Hardeckium, inquam, et Paradiserum ad extremum (scilicet) halitum pro
12 suo caesare firmo pede fideliter perstitisse? || Phy, pudor numquam sat paenitendus! Magna talium est classis. Quid nos Hungari amplius querimur? Caesar pactis et promissis non stetit. Huic eripuit, illi vendidit bona, sine lege, sine iure violenter ablata.

13 **TRANS.** Possem ego longam ideo instituere cantilenam. Est enim luce meridiana clarius, quid commissarii caesarei, quid Basta cum suis in patria mea transegerint; quicquid arctissimo illi iuramento nomine caesareo promiserunt, quicquid publica fide caverunt, illud omne brevi post plane fuit irritum, violatum, et nullo pacto nobis
14 conservatum. || Vos Germani iudicatis de nostris rebus, quemadmodum caeci de colore. Ubi nos premat calceus noster, melius vobis novimus.

15 **HUNG.** Quam etiam inhumanitatem? quam barbariem nobis obiectas? Fatemur, nos natos et factos ad virtutes militares. Cynaedi molles et Pamphili lascivi non sumus. Fac his missos Hungaros.

16 *Non illos cytharae, non illos carmina vocum,*
Longaque multifori delectat tibia buxi.

[8] est *om.* B **[9]** facimus et dicimus] dicimus et facimus B **[10]** iuxta vetus verbum] *om.* WB | genti meae quaeso] quaeso genti meae M; genti meae B **[11]** fuisse] *om.* B **[12]** paenitendus] poenitendus B **[13]** ego longam ideo] ideo longam WB | est enim] etenim W | pacto] modo B **[15]** nos natos et factos] natos et factos nos esse M | Hungaros] Ungaros M

[9] *immanitate barbara – Cf. Boc. Rel. 35.* | *quid... lupinis – Cf. Hor. Ep. I. 7. 23., Erasm. Adag. 1. 3. 79.; Boc. Hung. II. 'Paraphrasis' (Poet. 531.) 35.; Boc. Hung. IV. 'Viaticum poeticum' (Poet. 616.) 38.* | *scapham scapham dicentes – Cf. Erasm. Adag. 2. 3. 5. (2. 207.)* **[10]** *Parcius... memento – Verg. Ecl. III. 7.* | *non vides... tuo tergo – Cf. Erasm. Adag. 1. 6. 90.* | *de plaustro... loqui – Erasm. Adag. 1. 7. 73.* **[11]** *ut parva magnis conferam – Cf. Verg. Ecl. I. 23; Boc. Hist. 2.; Boc. Olc. V. 2.* **[15]** *Pamphili lascivi – Cf. Ter. Andr. 88, 90. etc.; Boc. Poet. 1090. 12.* **[16]** *Non illos... buxi – Ovid. Met. XII. 157–158.*

|| Azt gondolják, Jupiter az égben kedvez a hitszegésüknek. Esküdözni és répát ka- 8
pálni: e vidéken szinte egy és ugyanaz. || Ez a szkíta, barbár módra kegyetlen[14] nép 9
egyáltalán nem ismeri *a különbséget jó pénz meg a bab közt*.[15] Tudom, hogy ezek dühítenek téged. De mi németek őszintén viselkedünk[16] és nevén nevezzük a dolgokat; a csónakot csónaknak mondjuk.[17]

MAGYAR: *Lassabban, te, akit mocskolsz, tudd: férfi a talpán.*[18] Nem látod az általve- 10
tőből azt, amelyik a hátadon van![19] Csodálkozom erősen, hogy nem szégyellsz – a régi mondás szerint – ilyen magas lóról beszélni.[20] Miféle hitszegésért süthetsz te szégyenbélyeget a nemzetemre, s milyen jogon, kérdem én, milyen jogon és mi alapján? || Tudjuk ám, s előttetek is (ismert) – hogy a kicsinyt a naggyal összevessem,[21] 11
Győrt és Kanizsát nevezem meg – ki adta át szégyenletes módon az egyiket és a másikat is az ellenségnek! Bizony állítom, hogy Hardegg gróf és Paradeiser volt.[22] Németország eme két ékessége, Hardegg és Paradeiser, na, ők aztán az utolsó leheletükig, hűségesen, egy lépést sem hátrálva kitartottak a császárukért, ugyebár? || Pfuj, 12
micsoda szégyen, restellhetitek, amíg világ a világ! Egy seregnyi van az effélékből![23] S hogy miért panaszkodunk még mi, magyarok? A császár nem tartotta be az egyezményeket és nem tartotta meg az ígéreteit. Emettől elragadott, másnak meg eladott javakat, amelyeket előzőleg törvénytelenül és jogtalanul kobzott el.

ERDÉLYI: Hosszan siránkozhatnék emiatt. A napnál is világosabb, hogy mit tettek 13
a császári biztosok, s mit tett Basta az embereivel a hazámban. Mindazt, amit erős esküvel, a császár nevében megígértek, s mindazt, amiről hivatalos kötelezettséget vállalva kezeskedtek, rövid idő múlva érvénytelenítették, megszegték, vagyis a legkevésbé sem tartották be számunkra. || Ti, németek mondtok ítéletet a mi dolgainkról, habár annyit értetek hozzá, mint tyúk az ábécéhez. Jobban tudjuk nálatok, hol szorít a cipő. 14

MAGYAR: Különben is, miféle embertelenséget, miféle barbárságot vetsz a sze- 15
münkre? Elismerjük: mi katonai vitézségre születtünk, arra termettünk. Nem vagyunk puhány kéjencek, sem élveteg Pamphilusok.[24] Ezt nézd el a magyaroknak.

Szórakozásuk nem lantszó, nem is emberi ének, 16
sem likacsos hosszú puszpáng-fuvolák muzsikája.[25]

17 Homines tamen et non belluas nos esse plane statuas. Cuique genti suae sunt laudes, et suae sunt labes. *Tecum habita, et noris, quam sit tibi curta supellex.* Non nos rithmis musicis hostes nostros insectamur, sed manu et gladiis. Non musico stylo, sed Martio
18 pilo. Non iam agitur de vestro plectro, sed de nostro sceptro. || Redeat ad nos corona, contra statuta regni, patriasque leges hactenus in peregrina regione per Germanos in magnum gentis nostrae eiusdemque fidelitatis erga suum regem praeiudicium, et infamiam reposita. Illam reddite, nec nobis negotium facessite. Quam mox promittimus arma nos posituros.

19 **GERM.** Ergone vester αὐτόγονος et ex se, tanquam phoenix natus princeps in morem fungi putridi post unam pluviolam nocte ex terra producti, coronae (ad Bastam tamen aliter scripserat) inhiat? Hincne illae lacrymae?

20 **HUNG.** Quid cornicaris, quid blateras? Princeps noster legitime communibus nostris suffragiis, non in angulo, sed publice, quamvis invitus electus et confirmatus est.

21 **GERM.** Sed unde vos tam αὐτοκράτορες? Qui principem aut regem eligendi vel pro arbitrio vicissim abrogandi vobis usurpetis auctoritatem? Domus Austriaca ius habet successionis perpetuae. Illius est colonia vestra Pannonia, non amplius liberum
22 regnum. || Sive enim hanc sibi vendicet eadem Austriaca domus, sive Romanum Imperium, nullo potestis elabi modo. Quippe illius mancipia, huius clientes et beneficiarii. Et ut vos pro servis habeat rex dominusque vester, non immerito fieret. Usque adeo magna sunt, quae contra caesaream deliquistis maiestatem.

23 **ITAL.** Vera commemoras. Repudiatio praesertim, infestatio, persecutioque verae et catholicae, extra quam nulla est salus, religionis, esset sufficientissima cau-
24 sa vos in nihilum redigendi. || Nam si quod ethnicus ait poeta, *dii* (quondam) *multa neglecti dederunt Hesperiae mala luctuosae;* quod in Hungariam commutari possit: est, quare caesar non praerogativis et libertatibus vos tantum privet pristinis, verum etiam ut refractarios contumaces et rebelles penitus ferro et flammis excindat, vel ad minimum facultatibus omnibus exutos in colonias deducat:

---

[17] et non] *add.* plane WB | quam sit tibi curta supellex] quam tibi, gentique tuae sit curta supellex M | rithmis] rythmis nostris M | hostes nostros] nostros hostes WB | musico *om.* B | vestro] nostro B | de[2] *om.* WB **[18]** nos[2] *om.* B | promittimus... posituros] arma posituros nos promittimus M **[19]** ergone] ergo ne M | natus princeps *om.* B | unam] unicam B | lacrymae] lachrimae M **[20]** nostris *om.* B **[21]** tam *om.* W | qui] quid B | vel pro arbitrio vicissim] aut vicissim pro arbitrio B | vobis usurpetis auctoritatem] habeatis autoritatem B **[22]** Austriaca domus] domus Austriaca B | mancipia] mancipes MWB; *corr. a nobis, cf. in sequ. sententia* vos ut pro servis habeat rex | clientes et beneficiarii] beneficiarii et clientes B **[23]** praesertim] *add.* et B | persecutioque] persecutio M | persecutioque verae et *om.* B | est *om.* WB **[24]** dii (quondam)] (quondam) dii B

---

[17] *Tecum habita... supellex – Pers. IV. 52.; Erasm. Adag. 1. 6. 87.; cf. Boc. Hung. IV. 'Lector Benevole' 2.* **[19]** *Hincne illae lacrymae – Ter. Andria 126., Erasm. Adag. 1. 3. 68; cf. Boc. Olc. I. 101., Boc. Hung. Epist. ded. 3.* **[20]** *Quid blateras – Cf. Boc. Hung. II. 'Zoilo' (Poet. 511.) 1.* **[24]** *Dii multa... luctuosae – Hor. Carm. III. 6.7–8.*

De vedd tudomásul, hogy emberek vagyunk, s nem vadállatok! Minden nemzetnek 17
megvannak a maga erényei és fogyatkozásai. *Élj magadéból, és tudd meg, mely kurta vagyonkád.*[26] Nem dalolászással, hanem jobbunkkal és kardunkkal üldözzük ellenségeinket. Nem múzsák íróvesszejével, hanem Mars gerelyével.[27] Nem a ti lantotokról van itt szó, hanem a mi országunkról.[28] || Térjen vissza hozzánk a korona, amelyet 18
az ország határozataival és a honi törvényekkel ellentétben mindeddig külhonban őriztek a németek, nemzetünknek, illetve nemzetünk királyhoz való hűségének nagy sérelmére és szégyenére. Adjátok vissza és ne zargassatok minket. Ígérjük: azonnal letesszük a fegyvert.

NÉMET: Szóval a ti *önjelölt* fejedelmetek, aki úgy született, mint egy főnix, rothadt 19
gomba módjára, amely zápor után nő ki éjszaka a földből – netán ácsingózik a koronára? Pedig Bastának mást írt![29] *Innét a könnyek?*[30]

MAGYAR: Mit károgsz itt? Mit locsogsz?[31] Fejedelmünk törvényesen, közös sza- 20
vazatainkkal, nem titokban, hanem nyilvánosan lett megválasztva és megerősítve, pedig nem is akarta.[32]

NÉMET: De mitől lettetek ennyire a magatok urai, hogy felhatalmazva érzitek ma- 21
gatokat a fejedelem vagy király megválasztására, vagy ha kedvetek szottyan, elmozdítására? Az Ausztriai Ház örökös trónutódlási joggal bír. Az övé a ti pannóniai gyarmatotok: már nem szabad királyság többé. || Mert akár az Ausztriai Ház köve- 22
teli azt magának, akár a Szent Római Birodalom, nincs számotokra kibúvó: hiszen amannak rabszolgái, emennek jobbágyai és alattvalói vagytok. S meg is érdemelnétek, hogy uratok és királyotok úgy bánjon veletek, mint a szolgákkal. Hatalmasok a ti vétkeitek a császári felséggel szemben!

OLASZ: Igazat beszélsz. Főképpen az igaz katolikus vallásnak – amelyen kívül nincs 23
üdvösség – a visszautasítása, zaklatása és üldözése már bőségesen elegendő ok lenne az elpusztításotokhoz. || Mert amit a pogány költő írt – *az églakók* (hajdan)[33] *mellőz-* 24
ve sok bajt hoztak a gyászos Itáliára[34] – azt Magyarországra is lehet alkalmazni. Jó oka van a császárnak arra, hogy nemcsak kiváltságaitoktól és szabadságaitoktól fosszon meg titeket, hanem mint megátalkodott ellenszegülőket és lázadókat tűzzel-vassal kiirtson, vagy legalábbis minden vagyonotoktól megfosztván kitelepítsen benneteket,

|| regionem per se profecto nulli bonitate soli cedentem Italis, Germanis et quibus velit, incolendam tradat, quibus plus fidei, plus et virtutis contra publicum Christiani nominis hostem. Lupus enim citius pilum mutaverit, quam Hungari veterem suam malitiam. Unum noris, omnes noris.

HUNG. Ne quidem Hercules adversus duos. Ego tamen causae bonitate fretus, quicquid vel tu, vel tu garrias, minoris curo, quam floccos fulonios, guttamque nescio de quo stillicidio delabentem. || Quapropter tibi, Germane, respondeo: meam gentem licet redacta sit iam ad angustias (olim utriusque caesaris formido, et stupor populorum), decus tamen illud sibi nondum esse fateri ademtum. || Liberum sumus (rumpantur ut ilia vobis) regnum, proque illa libertate, si nescius es, iam nos gladios strinxisse noveris. Nil novi conamur. Patrum nostrorum instituto vivere percupimus. || Per nos stat, quem velimus eligere regem. Utinam vero temporis iniquitas avos nostros eo non redegisset, ut confoederationis gentisque suae aliquantum obliti extraneum se conferrent ad regem. A quo tamen facto quominus discedamus iterum, nulla nos prohibet religio.

GERM. Unde probaveris, integrum esse vobis pro arbitratu regem eligere, maxime vero nonnisi ex vestro genere? Nobis enim probe constat anno 1491. regem Ladislaum cum Maximiliano I. Romanorum imperatore publicis transegisse literis, ipsis tuis adsentientibus Hungaris, ob revolutionem regni vestri in Domum Austriacam, a quo nimirum ipse et haeredes eiusdem linea recta descendentes, si Vladislaus absque sobole mascula decederet, coronam Hungaricam obtineret. || Nato vero ex Vladislao rege filio Ludovico, miserabiliter autem in conflictu perempto, nulloque haerede post se relicto nonne domus Austriaca tunc iure transactionis regnum hoc sibi vendicavit? || Quemadmodum etiam filius Maximiliani supra dicti Ferdinandus, Caroli V. frater Romanorum imperatoris germanus, a tuis Hungaris in regem electus et solemniter in Hungaria coronatus est.

---

[25] nulli bonitate soli] soli bonitate nulli M **[26]** adversus] contra W | vel tu *om.* M | de *om.* B **[27]** redacta sit iam] iam redacta sit B | olim… populorum *om.* B | sibi nondum] nondum sibi B | esse *om.* B **[28]** proque] et pro B | iam *om.* B **[29]** confoederationis gentisque suae aliquantum] aliquantum confoederationis gentisque suae B | quominus] quo minus M | discedamus iterum] iterum discedamus M | iterum *om.* B **[30]** vestro genere] genere vestro B | literis *om.* B | adsentientibus] assentientibus M | adsentientibus Hungaris] Hungaris adsentientibus B | Austriacam] *add.* literis B | a *om.* M | Vladislaus] Wladislaus M | sobole] prole B **[31]** Vladislao] Ladislao MW **[32]** quemadmodum] admodum B | Romanorum imperatoris germanus *om.* B | in regem *om.* B | solemniter] solenniter B

---

[25] *lupus... mutaverit... – cf. Erasm. Adag. 3. 3. 19.* **[26]** *Ne quidem... duos – Erasm. Adag. 1.5.39.* | *meam gentem... ad angustias – Cf. Boc. Rel. 6.* **[27]** *utriusque caesaris formido – Cf. Boc. Poet. 1050. 3–4.* **[28]** *rumpantur ut ilia vobis – Cf. Verg. Ecl. 7.26.; Boc. Castr. 'Lector Amice' 4. (Poet. 76.); Boc. Hung. I.'Lector benevole' 4. (Poet. 76.), IV. 'Lector benevole' 6. (Poet. 76.), V. 'Lector benevole' 4. (Poet. 76.); ibid. 'Lector benevole' [b] 4. (Poet. 76.); Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 206.; Boc. Poet. 1118. 27.*

|| s a területet, amely földje kiválóságát tekintve nem marad el mások mögött, ola- 25
szoknak, németeknek vagy kénye szerint másoknak adja lakásul, akikben több hűség és vitézség van a keresztény név közös ellenségével szemben. Hamarabb fogja a farkas levedleni az irháját,[35] mint a magyarok az ősi gonoszságukat. Ha egyet ismersz, már az összest ismered.

MAGYAR: Még Herkules sem bírt kettővel.[36] Én azonban bizakodom az ügyem 26
helyes voltában, s akármit is locsogtok, egy fikarcnyit sem érdekel, és egy cseppet sem törődöm vele. || Ezért neked válaszolok, te német: jóllehet nemzetem már nyomorú- 27
ságra jutott[37] (bár egykor rettegte mindkét császár,[38] és bámulták a népek), azt vallja, hogy azt az ékességet még nem vették el tőle. || Szabad ország vagyunk (pukkadjatok 28
csak meg a dühtől),[39] s e szabadságért, ha nem tudnád, már ki is vontuk kardunkat. Nem új, amire törekszünk: atyáink szokása szerint óhajtunk élni. || Rajtunk áll, hogy 29
kit akarunk királlyá választani. Bárcsak azok a mostoha idők ne késztették volna őseinket arra, hogy a szövetségről és saját nemzetükről valamelyest megfeledkezvén külhoni királyhoz folyamodjanak. De nem tiltja nekünk semmilyen kötelezettség, hogy ettől a cselekedettől újból eltérjünk.

NÉMET: Mivel bizonyítod, hogy hatalmatokban áll tetszésetek szerint királyt vá- 30
lasztani, s mindennek tetejébe csak a saját fajtátokból? Mi ugyanis jól tudjuk, hogy 1491-ben Ulászló király és I. Miksa római császár írásban megegyeztek – a te magyarjaid egyetértésével! – királyságotoknak az Ausztriai Házra való háramlásáról, amely szerint Ulászló király fiúutód nélküli halála esetén ő[40] és egyenesági örökösei elnyernék a magyar koronát.[41] || Megszületett ugyan Lajos, Ulászló fia, de sajnála- 31
tos módon elesett a csatában, és nem hagyott utódot maga után – nemde magának követelte akkor az Ausztriai Ház e királyságot az egyezmény jogán? || Amiképpen 32
a mondott Miksa fiát, Ferdinándot, V. Károly római császár édestestvérét királlyá is választották a te magyarjaid, és Magyarországon ünnepélyesen meg is koronázták.[42]

33 **HUNG.** Nosti regulam: *priora tolluntur per posteriora*. Non incognitum est nobis, Ladislaum quidpiam eo nomine, pertractis aliquot e proceribus in suam sententiam
34 cum Maximiliano transegisse. || Quia vero post illius et filii pariter Ludovici mortem ex regia stirpe nemo supererat, potuissent equidem maiores nostri domum Austriacam fecisse missam, recordantes, quod contrarium tractationi priori statuissent.
35 || Sub enim Ludovici coronatione habitis in campo Rakos prope Pestum comitiis, quod fuit anno 1505., iam exacte centum annos, omnes status et ordines in suffragiis armatis, re prius bene diligenterque ventilata, diuque probe deliberata communibus concluserunt sententiis: se deinceps (propter inde plurima evitanda incommoda) nunquam amplius regem peregrinum, sed magis ex natione patria Hungarum ele-
36 cturos esse. || Testantur id literae originales, quas Serenissimus Noster Princeps apud
37 se retinet, ideoque charas habet, et plurimum aestimat. || Quae vero tunc temporis ingruit tempestas, quibusdam saltem Austriae confinibus regni nostri proceribus formidine partim, partim etiam aureis promissionibus adductis, maxima parte supranominatorum comitiorum conclusionem observare cupiente, ideoque regem alium, nempe Ioannem de Zapolia eligente: praedominante fato quopiam tempori cedere,
38 necessitatique parere necessum habuimus. || Exinde Domus Austriaca coronam e regno Lintzium transtulit, adque hodiernum diem retinuit, non aliter tamen post Ferdinandum Maximiliano secundo et nunc Rudolpho secundo eiusdem filio, aliter
39 quam de liberis nostris electo suffragiis. || Quid autem cum altero tuo velis, quando nos Germanis mancipas, fere nescio. Hocne vis, regnum istud sumtibus Germano-
40 rum, non Hungarorum redemtum esse? || Bone vir; e re fuit id Germanorum, non Hungarorum, Romanum Imperium contra potentissimum hostem Turcam longius a Germaniae finibus digredi, et peregrina in regione bellum gerere potuisse. De no-
41 stro fuit hactenus lusum corio; hanc nimirum nunc reportamus gratiam? || Qui tanquam scutum regionem nostram pro Germania tot annis obiecimus. Quod alterum, tu nimirum Itale sesquipedalibus ebuccinas stromatis; nempe mali huius commerita propter neglectam religionem nobis imputando, contumaciae rebellionisque dedecus nobis impingendo, nimis populariter, ruditer, indocte, ne dicam impie ratiocinaris.
42 || Quasi vero Deus non etiam per δοκιμασίαν suos variis exerceat poenis? Parce conviciis, et Hungarico nomini derogantibus vocabulis; aut mihi tu probaveris, quae tam audacter obiicere tibi lubido est. Nam dici de aliquo requirit inesse.

---

[33] quidpiam] quippiam M | e *om.* WB **[35]** exacte *add.* ante M | diligenterque ventilata *om.* B | diuque] diu B | magis *om.* WB **[37]** Zapolia] Sapolia M **[38]** Lintzium] Lincium M | retinuit diem] diem retinuit B | non aliter tamen post Ferdinandum] non tamen post Ferdinandum aliter M | secundo *om.* B | nostris *om.* B **[39]** nos Germanis] Germanis nos B | sunmtibus] sumptibus M | non Hungarorum *om.* M | redemtum] redemptum M **[40]** finibus] confiniis M **[41]** stromatis] strommatis M ; *malim* stromatibus | contumaciae... impingendo *om.* M **[42]** conviciis] convitiis B | lubido] libido B

MAGYAR: Ismered a szabályt: *A későbbiek által semmissé lesznek a korábbiak*. Nem 33
ismeretlen előttünk, hogy Ulászló megegyezett egy s másban Miksával e dologban,
miután a maga pártjára állított néhány előkelőt. || Mivel azonban ő és fia, Lajos ha- 34
lála után senki sem maradt a királyi családból, eleink kiadhatták volna az Ausztriai
ház útját, emlékezvén arra, hogy a korábbi szerződéssel ellentétes határozatot hoz-
tak. || Lajos megkoronázása idején ugyanis országgyűlést tartottak a Rákos mezei- 35
jén, Pesthez közel – 1505-ben, vagyis már pontosan száz éve –, amelyen a karok és
rendek, miután a dolgot előbb jó alaposan meghányták-vetették, és sokáig derekasan
mérlegelték, fegyveres szavazás útján közös véleményre jutván azt a végzést hozták,
hogy ők ezentúl soha nem választanak külhoni királyt (hogy az ebből származó vi-
szontagságokat elkerüljék), csak magyart, a saját nemzetükből.[43] || Tanúsítja ezt az 36
eredeti okirat, amelyet fényességes fejedelmünk magánál tart, s ezért kedves neki és
igen nagy becsben tartja. || Akkor[44] azonban viharos idők következtek, de legalább- 37
is néhány, Ausztria szomszédságában élő királyságbeli főurat részben félelmet kelt-
ve, részben csillogó ígéretekkel maguk mellé állítottak,[45] legtöbben azonban érvény-
ben akarták hagyni a fent említett országgyűlés végzését, s ezért egy másik királyt,
név szerint Szapolyai Jánost választották; de a végzet akarata győzedelmeskedett, s
mi kénytelenek voltunk ideiglenesen meghátrálni, és elfogadni, ami elkerülhetetlen.
|| Ezután az Ausztriai Ház az országból Linzbe vitte át a koronát, és a mai napig 38
magánál tartja: nem volt ez máshogy Ferdinánd után, II. Miksának és most II. Ru-
dolfnak, Miksa fiának idején sem, akit nem a mi szabad szavazataink alapján válasz-
tottak meg.[46] || Azt meg nem is értem, mit akarsz azzal a másik állításoddal, hogy 39
minket a németek szolgájává teszel. Tán úgy érted, hogy ez az ország a németek és
nem a magyarok költségén lett megváltva? || Te drága ember! Nem a magyaroknak, 40
hanem a németeknek az érdekét szolgálta, hogy a Szent Római Birodalom Németor-
szág határaitól távolabbra mehetett a nagyhatalmú ellenség, a török ellen, s hogy ide-
gen vidéken viselhetett háborút. A mi bőrünkre ment eddig a játék! S most ez a hála?
|| Pedig annyi éven át pajzsként tartottuk saját országunkat Németország érdekében. 41
Ami pedig azt illeti, amit te bömbölsz, olasz, másfél lábnyi takarókban,[47] hogy tud-
niillik e nyomorúságért minket hibáztatsz a vallás elhanyagolása miatt, s ránk sütöd
a megátalkodottság és a lázadás szégyenbélyegét – túlságosan is közönségesen, fa-
ragatlanul, tudatlanul, hogy ne mondjam, istentelenül gondolkodsz. || Mintha Isten 42
nem gyötörné az övéit különféle büntetésekkel azért is, hogy próbára tegye őket!
Hagyd el a vádaskodásokat és a magyar nevet gyalázó szavakat; avagy *te* bizonyítsd
be nekem, amit nagy merészen a szemembe vágsz, csak mert úgy tartja kedved. Ha
állítunk valamiről valamit, az állításnak belül kell lennie azon a valamin.

43 **GERM.** Imo (negare non potes) laborat Hungaria tua flagitio et scelere, quo nullum absolute et exacte maius, tetrius, foedius ac detestabilius, ingratitudine, vel ethnicis longe abominanda, et iuxta Salomonis gravissimum enunciatum illo crimine, a cuius autoris domo *malum nunquam est recessurum*. Ecce probat nunc exitus acta.

44 **HUNG.** Bona verba quaeso. Non conviciis, sed humanis agere cupio rationibus. Discepta mecum, non ut cum tuo subulco aut stabulario, sed familiariter, sine ran-
45 core, sineque temulenta quadam acerbitate. || Non rixis, sed ὁμιλία quaeramus et indagemur, cognituri, *quis iustius induit arma*. Nimium altercando veritas amittitur. Transeant igitur morsiunculae.

46 **GERM.** Quare vero tu meam adversus patriam suis (fateor) peccatillis non plane carentem talia tantaque foras extrudis?

47 **HUNG.** Missas velim facias vitiorum exaggerationes. Quia vero non cessas, *malo nodo malum addam cuneum*. Cur igitur excandescam, noli quaerere. Crimen enim omnium scelerum matrem, quod nobis obiicis, aequo non possum ferre animo.

48 **TURC.** Ne der Nemtze züs magÿar egrei Nemczei kür massen gez ssutin massla hadenyüs üolm az.

49 **GERM.** Non te cruciatum, sed interrogatum substiti, nec tibi facio iniuriam, quando tuos ingratos dico. Quod ut tutemet tibimet ipsi persuadeas, nihil ab ovo repetam, quantis a Germania tua sit Hungaria saltem nunc affecta beneficiis, a quo decimus et tertius
50 belli huius Turcici currit annus. || Notum est hoc toti orbi terrarum, quos et quantos exantlavimus labores! quos fecimus sumptus! quid non praestitimus! vos ut salvos et integros, terminos autem Germaniae retineremus tutos. Quam multi fortes praestantesque
51 viri cranium suum in Pannoniae deposuerunt campis? || Quam multi ad paupertatem redacti extremam Codrinamque mendicitatem, pro re dum ibidem pugnaverunt publica? Sunt, qui cominus, sunt, qui eminus, illi manu, isti marsupio suum fecerunt. Hic, hic dormit antiqua pariter et nova gratia. Cur igitur non ingratos vos recte definiam?

---

[43] et scelere *om.* B | vel *om.* B | enunciatum] pronunciatum B | illo crimine *om.* B | a] de B | nunc] jam B **[44]** conviciis] *add.* quaeso M | humanis] *add.* tecum B | aut] vel M **[45]** et indagemur *om.* B | nimium] nimis M **[46]** suis (fateor) peccatillis… foras extrudis] talia tantaque foras extrudis? suis (fateor) peccatillis non plane carentem B **[47]** missas] missam M | exaggerationes] exaggerationem M | quod nobis obiicis *om.* W **[48]** Nemtze] Nemcze B | züs] zür W | magÿar] magiar B | massen] maszen B | gez ssutin] ges zusing W | massen gez ssutin massla] maszen güs snig masla B | hadenyüs üolm] hadengrus ejolm WB **[49]** quando] cum B | tutemet] tute MB | et *om.* B **[50]** Notum... terrarum] Notum hoc est toti terrarum orbi M; Notum est hoc toti terrarum orbi B | quos et *om.* W | sumptus] sumtus B **[51]** fortes praestantesque… quam multi *om.* B | Ad paupertatem... extremam] paupertatem ad extremam M | publica] redacti sunt *add.* M; sunt redacti *add.* B

---

[43] *a cuius... recessurum – Cf. Pro 17,13. „qui reddit mala pro bonis, non recedet malum de domo eius" | probat nunc exitus acta – Cf. Ovid. Her. II. 85.; Erasm. Adag. 1. 5. 17.; Boc. Epist. LI. 12.; Boc. Hung. I. Ἀποστροφή (Poet. 408.) 46.* **[45]** *quis iustius induit arma – Lucan. Phars. I. 126. | Nimium... amittitur – Erasm. Adag. Praef.* **[47]** *malo nodo... cuneum – Cf. II. 78.; Erasm. Adag. 1. 2. 5.; Boc. Olc. I. 26.*

NÉMET: Azt viszont nem tagadhatod, hogy a te Magyarországod egy olyan gyalázatos bűnben fetreng, aminél egyáltalán és egyértelműen nincs nagyobb, rútabb, ocsmányabb és átkozottabb: a hálátlanságban, amit még a pogányok is hevesen átkoznak, és ami Salamon súlyos kijelentése szerint olyan bűn, hogy aki elköveti, soha *nem távozik el a gonosz annak házától*.[48] Íme: a végeredmény most igazolja a tettet.[49] 43

MAGYAR: Szelídebben, kérlek. Nem vádaskodásokkal, hanem illedelmes érvekkel vágyom tárgyalni. Ne úgy vitázz velem, mint a kanászoddal vagy lovászoddal, hanem udvariasan, neheztelés és borgőzös acsarkodás nélkül. || Ne veszekedve, hanem társalogva keressük és kutassuk, hogy megtudhassuk: *kinek volt több joga ölteni páncélt*.[50] A túlságos perlekedés közben elvész az igazság.[51] Ne kóstolgassuk egymást tovább. 44 45

NÉMET: Hát akkor miért okádsz[52] ilyen súlyos dolgokat a hazám ellen, mégha az – elismerem – egynémely kicsiny bűnöktől nem is mentes? 46

MAGYAR: Jó lenne, ha nem túloznád el a vétkeket. De mivel nem hagyod abba, a kemény göcsörtbe kemény éket fogok verni.[53] Még kérdezed, miért lobbantam haragra? Nem tudom szó nélkül hagyni, hogy azt a bűnt veted szemünkre, ami minden bűnöknek anyja. 47

TÖRÖK: Ne der Nemtze züs magÿar egrei Nemczei kür massen gez ssutin massla hadenyüs üolm az.[54] 48

NÉMET: Nem azért álltam meg, hogy gyötörjelek, hanem, hogy kérdezzelek, és nem követek el veled szemben jogtalanságot, amikor honfitársaidat hálátlannak nevezem. Nem fogom csak azért, hogy erről te magad is meggyőződj, az elejétől felsorolni, menynyi jótéteményben részesült Németországtól a te Magyarországod akár most is, amióta ez a török háború már tizenhárom éve tart. || Az egész világ tudja, micsoda hatalmas megpróbáltatásokat viseltünk el, mennyi pénzt költöttünk, és hogy mi mindent megtettünk, hogy titeket megmentsünk és épségben megtartsunk, továbbá biztosítsuk Németország határait. Mennyi bátor és kiváló férfi hagyta ott a fogát Pannónia mezein! || Mennyien szegényedtek el teljesen, és jutottak koldusbotra, mint Codrus, miközben ugyanott az államért harcoltak! Vannak, akik közelről, s vannak, akik távolról tették a dolgukat: emez jobbjával, amaz erszényével.[55] Hát ezekért, ezekért maradt el a hála, úgy régen, mint most! Már hogyne lenne jogos hálátlannak tartanom titeket? 49 50 51

52 || Iam enim iustum et gloriosum vobis est benefactores vestros exturbare, proscribere, exscindere, captivos ducere, plusquam inhumaniter tractare, testibus vel ipsis Turcis.

53 **ITAL.** Imo Mezentio et Phalaridi, si haec spectarent, non probarentur, quibus Christiani iam vos Christianos afficitis tormentis et cruciatibus. Quin et Cato, gentilis ille poeta diceret, puto:

54 *Teutonas ut servos tu ceperis, Hungare, bello:*
Germani ut fuerint, homines tamen esse memento.

55 **HUNG.** Dixistisne uterque?
GERM. Dictum puta.

56 **HUNG.** Nae tu commemoratione ista beneficiorum fabulae Aesopicae fidem facis: quando vultur omnia per deserta loca volitans quaecunque petere vidit lupum famelicum, sequebatur, videnque illum ex captata praeda nil secum communicare, tibi, inquit vultur, semper fidum me hactenus praestiti socium, et quocunque te contulisti,
57 te non deserui. || Cur igitur laboris mei praemium meae non constituis sodalitati? Cui lupus: non me, sed praedam es comitatus meam. Nonne, Germanice philosophe, respondeam idem? propter quod enim unumquodque tale est, illud magis tale est.
58 || Non Hungariae, sed Germaniae bono fuit (dictante communi experientia) Germanos in Hungaria praestolatos fuisse hostem: non asseruit, sed imminuit, imo perdidit
59 nostra miles caesareus. || Quod voracitas, bibacitas et pergraecatio Germanica non potuit iliis et gula corrumpere, ferro et igne consumsit. Ex ingluvie, crapula, scortationibus et mutuis vulneribus decies in Hungaria plures occubuerunt Germani, quam in hostili conflictu. Hoc et experientia docet quotidiana, et ipsi melioris genii Ger-
60 mani, tam theologi, quam historici, caeterique non eunt inficias. || Ex quorum agmine Pauli Melissi, Serenissimo Palatinatus Duci et Electori Imperiali a bibliotheca et professoris academiae Haidelbergensis epigramma quondam ad Carolum Utenhovium ex castris Germanicis missum tibi recitabo:

---

[53] afficitis tormentis et cruciatibus] tormentis et cruciatibus afficitis B **[56]** ista beneficiorum] tua exemplorum B | fabulae… facis] fidem facis fabulae Aesopicae B | vidit] videt M | sequebatur *om.* MW | me hactenus] hactenus me M | te *om.* W **[57]** mei *om.* M | meae *om.* WB | sectatus *super verbum* comitatus B | respondeam idem] idem respondeam B | propter... unumquodque] propter quodque enim unum M; propter unumquodque B **[58]** fuisse hostem] hostem fuisse MB | imo perdidit *om.* B **[59]** et[3] *om.* W | consumsit] comsumpsit M | et[5]] ut WB **[60]** agmine] numero WB | Imperiali] *om.* WB | academiae *om.* W | et professoris academiae Haidelbergensis *om.* B | Haidelbergensis] Haidelberg W | quondam ad Carolum] ad Carolum quondam B

---

[53] *Mezentio – Cf. Boc. Hist. 57.; Boc. Olc. II. 1, 30.* | *Phalaridi – Cf. Boc. Olc. II. 25.* **[56]** *lupum famelicum – Cf. Boc. Olc. I. 104.* **[57]** *propter quod... tale est – Cf. Arist. Post. I. 2.*

|| Persze ti jogosan cselekedtek és dicsőségetekre válik, hogy jótevőiteket elkergetitek, üldözitek, irtjátok, fogságba hurcoljátok, s több mint embertelenül bántok velük – ezt akár a törökök is tanúsítják! 52

OLASZ: Még Mezentius[56] és Phalaris[57] sem helyeselné, ha látná, miféle kínzásokkal és gyötrelmekkel nyomorgatjátok keresztény létetekre a kereszténveket. Sőt úgy vélem, hogy Cato, a pogány költő is ezt mondaná: 53

Hogyha, magyar, teutónt ejtettél foglyul a harcban, 54
Emlékezz: teutón volt bár, ám ember az így is.

MAGYAR: Befejeztetétek? 55

NÉMET: Tekintsd úgy.

MAGYAR: A jótetemények emlegetésével bizony beigazolod az aesopusi mesét, 56
amelyben a héja mindenfelé repülve a pusztában követte az éhes farkast,[58] bármerre látta menni, s látván, hogy amaz semmit sem akar megosztani vele az elkapott zsákmányból, ezt mondta: mindeddig hűséges társadnak mutatkoztam, és bárhova mentél, el nem maradtam mellőled. || Miért nem adod hát meg munkám jutalmát 57
nekem, a pajtásodnak? Mire a farkas: nem engem követtél, hanem a zsákmányomat. Bizony, te német bölcselő, hát nem ugyanezt felelném? Az a dolog, ami miatt bármi valamilyen tulajdonságot nyer, még inkább bír eme tulajdonsággal.[59] || Nem Ma- 58
gyarország, hanem Németország járt jól azzal (s ezt az általános tapasztalat mondatja velem), hogy a németek Magyarországon várták be az ellenséget. A császári katonaság nem megoltalmazta, hanem megapasztotta, sőt elpusztította azt, ami a miénk. || Amit a falánk, iszákos és görög módra tobzódó németek nem tudtak a torkukkal 59
és a bendőjükkel elpusztítani, azt tűzzel-vassal emésztették el.[60] A zabálástól, részegeskedéstől, paráználkodástól és az egymáson ejtett sebektől tízszer annyi német halt meg Magyarországon, mint amennyi az ellenséggel való összecsapásban. Ezt nemcsak naponta megtapasztalhatjuk, hanem a jobb természettel megáldott németek sem tagadják, legyenek akár teológusok, akár történészek vagy más egyebek. || Ezek 60
sorából idézem neked Paulus Melissusnak, a fényességes pfalzi herceg és birodalmi választó könyvtárosának és a heidelbergi egyetem professzorának az epigrammáját, amelyet hajdan Karl von Utenhovénak küldött a német táborból:

61 *Carole, forte rogas, bello quid agatur in isto,*
Dum contra Turcas Teutones arma gerunt?
Pugna cadis tanta est, tanta est certatio poclis,
Quis sit, ut ignores, inferiore loco.
Cominus inter se tam fervida praelia miscent,
Quisque nisi laesum non caput inde refert.
Maxima pars Bacchi lethalibus occidit armis
saucia: pars aegri morbida membra trahunt.
Desidia reliqui torpent, segnique veterno:
Castra tamen Thracum tam metus acer habet:
Eminus ut cyathis saltem si iretur in hostes,
Illico terga fugae Thracia turba daret.

62 Hem tibi tuos Germanos; quorum in hypotyposi iam contemplare pugnas, et si verum non est, pugnos mihi in hac maxilla relinquito: patiar. Praeterea Thrasones ve-
63 stri ducunt secum integras familias, *et fruges consumere natos.* || Inter centum scriptos ducentas reperias lixas, calones, netrices et lotrices, hoc est, meretrices, prostibula virgis publice ad mediastinum caesa, vel quibus igni fuit aquaque prorsus interdi-
64 ctum, quosque clarissimus Lipsius *purgamenta Germaniae* non iniuste vocitat. || Isti, tanquam mures et cicadae Aegyptiacae absorbent, depopulantur, et vastant omnia. Vide mihi e contra meos Hungaros: ubinam reperies vel unicam ancillulam in ca-
65 stris circumductari? || Frigus et aestum perferre: famem et sitim pati: duriter cubare: bellicum est apud Hungaricam gentem. Labores fugere: frigere in calore: calere in frigore: vorare, potare, cum Baccho pariter spurcae litare Veneri: apud Germanicam.
66 **GERM.** Non est miser, qui convicium audit, sed qui facit. Quamvis admodum hyperbolice congeras omnia, Germanisque non paucis haec obiici possint, nullas tu tamen virtutes meae nationi proprias his ademeris.
67 **HUNG.** Taidum hic mos est: virgines esse volunt. Ad alterum, quod improperabas, venio. Sumptus (ais) per vos administrati fruge caruerunt, et inaniter factos esse quidni doleatis?

[61] 7: Bacchi] Bachi M | 9: segnique] turpique WB | 11: saltem] tantum WB **[62]** Germanos] Germanis W | hypotyposi] hypotiposi WB | contemplare] contemplari M | fruges consumere natos *erronee iteravit* B **[63]** scriptos] scriptas B | lotrices] lotricos W | fuit *om.* W | fuit aquaque] aquave fuit B | iniuste] immerito WB **[64]** mures et *om.* B | cicadae] cycadae B | unicam] unam WB **[65]** Baccho] Bacho M | pariter] *om.* WB **[66]** convicium] convitium B | nationi] genti B **[67]** quidni] quid non M

[61] *Carole, forte rogas... turba daret – Vide* Posthius-Schede 1573. *[15]–[16].* **[62]** *Thrasones – Cf. Boc. Sal. Praef. 11.* | *fruges consumere natos – Cf. Hor. Ep. I. 2. 27. fruges consumere nati.* **[63]** *purgamenta Germaniae – Cf.* Lipsius 1594. f. 97v. *purgamenta urbium suarum*

Azt kérded, Károly, mi folyik most háboru közben, 61
melyet az oszmánnal vív teuton seregünk?
Hordók harca, borospoharak küzdelme olyan bősz,
Rejtély, hogy ki veszít, és ki leend, aki győz.
Német némettel hevesen harcol, és a végén
mind véres fejjel távozik el, ki tusáz.
Legtöbbjük Bacchus pusztító fegyvere által
hullik; más részük ténfereg így, betegen.
Az, ki maradt, tesped, hortyog, lomhán heverészik:
mégis retteg a thrák[61] *néptől a hadseregünk,*
bár, ha boroskancsót hajigálván rontana rájuk
– jobb híján –, rögtön futna a thrák sokaság.[62]

Íme, a te németjeid; az ő előadásukban szemléld a csatákat, s ha nem lenne igaz, nyu- 62
godtan verd ki az öklöddel néhány fogam;[63] elviselem. Ezenkívül a ti Thrasóitok[64] egész családokat hoznak magukkal, amelyek *csak azért élnek, hogy a termést habzsolják.*[65] || Száz katona között találsz kétszáz markotányost, szolgát, rongyszedőnőt és 63
mosónőt, azaz szajhát, a mellén nyilvánosan megvesszőzött lotyót, vagy olyat, akit tűztől és víztől eltiltottak, s akiket a kiváló Lipsius jogosan nevez *Németország hulladékának.*[66] || Ezek aztán, mint az egerek és ama egyiptomi sáskák, elnyelnek, fel- 64
dúlnak és elpusztítanak mindent. Nézd meg a kedvemért az én magyarjaimat! Hol találsz akár egyetlen szolgálólányt a táborban kézről kézre járni? || Hideget és for- 65
róságot elviselni, éhséget és szomjúságot tűrni, kemény fekhelyen aludni – a magyaroknál ez a háború. A munkától menekülni, a hőségben hűsölni, a hidegben melegedni, zabálni, vedelni, Bacchus mellett a tisztátalan Venusnak áldozni[67] – a németeknél meg ez.

NÉMET: Nem az a nyomorult, aki hallja a gyalázkodást, hanem az, aki mondja. 66
Habár felnagyítva összehordtál itt mindenfélét, s nem kevés németnek szemére lehet vetni ezeket, mindezzel nem ragadtál el egyetlen erényt sem, amivel nemzetem bír.

MAGYAR: *Szajha Thais*[68] *vágya: szűzlány lenne megint.* Most rátérek a másik do- 67
logra, amit felhánytorgattál. Azt mondod, hogy az általatok küldött pénzek nem hoztak gyümölcsöt, s hiába költöttetek ránk. Miért is ne bánkódnátok emiatt?

68 || Hoc autem culpa non est nostra, sed caesaris, alio pecuniam ad bellum Hungaricum destinatam amandare soliti, nempe in Belgium contra Christianos. Ideo Sacri Romani Imperii principes et electores non modo gravissimam habent querimoniam, sed eo ipso suam pristinam in faciendis ad Turcicum bellum sumtibus intermittent
69 liberalitatem. || Quod Serenissimum Principem, Electorem Palatinum, item Christianum II. ducem Saxoniae et alterum electorem ducem Brandenburgensem aperte fecisse, caesari dubio procul magnum adferet cordolium.

70 **GERM.** Non ego tecum de moribus militiae nostrae, sed de causa domestici huius belli placide conferre contendo.

HUNG. Cur igitur parergis talibus uteris? Prodeamus itaque, quod res est, examinaturi.

71 **ITAL.** Eamus nunc domum, forsitan cras melior erit planeta. Visne redeat in aciem meus hic amicus, aut si meam vis experiri Bellonam, cras ego tecum in arenam descendam.

HUNG. Socius modo tuus prius domi suam bilem exspuat.

ITAL. Cras iracundiam suam domi relinquet. Vale.

72 **HUNG.** Megh hidgie azt kegielmed, hogy az nemetnek megh füzetem a hó penzt.

TURC. Bizoni elhittem azt. Vala ha benda inna naram oilol dugna gidi Nemcze nin hali. Cogi di Nemcze giezni ko.

73 **HUNG.** Nehéz az horgasbol egyenest czinalni. De nincz mit tenni. Megh etted az húsat de bizony az levet is megh kel innod. Meg lőn immar, noha nehezen.

---

[68] ad[2]] contra M | sumtibus] sumptibus M **[69]** Serenissimum... item *om.* M | Christianum II. *om.* WB | alterum electorem *om.* WB | ducem *om.* B | adferet] adfert M **[70]** tecum *om.* WB | contendo] volui W **[71]** meus hic amicus] hic meus amicus WB | prius domi] domi prius M | suam *om.* WB **[72]** hidgie] higie M | füzetem] fizetem M | hó] ho W | elhittem] el hittem M; elhitem W | Vala ha... giezni ko *om.* WB **[73]** Nehéz] Nehez M | egyenest] egyenezt W; egienest B | nincz] nintz B | etted] ettet B | bizony] bizoni WB | Meg] Megh WB

---

[73] *nehéz... czinalni* – Decius Baronius 1598. *2. 10. 1. 7.* | *Megh etted... megh kel innod* – Decius Baronius 1598. *2. 10. 1. 1.* | *Meg lőn... nehezen* – Decius Baronius 1598. *2. 9. 5. 8.*

|| Ám ez nem a mi vétkünk, hanem a császáré, aki a magyar háborúra szánt pénzt máshova szokta küldeni, tudniillik Belgiumba, keresztények ellen.[69] Emiatt a Szent Római Birodalom fejedelmei és választói nemcsak igen súlyosan neheztelnek, hanem éppen ezért fel is fognak hagyni bőkezűségükkel, amelyet a török háború pénzelésekor régtől fogva tanúsítottak. || Így tett nyilvánosan a fényességes fejedelem, a pfalzi választó, továbbá II. Keresztély, Szászország hercege, és a másik választó, a brandenburgi herceg, ami bizonyára nagy szívfájdalmat fog okozni a császárnak. 68 69

NÉMET: Nem katonáink erkölcseiről, hanem e belháború okáról kívánok veled barátságosan vitatkozni. 70

MAGYAR: Hát akkor miért köntörfalazol annyit? Gyerünk, vizsgáljuk meg a dolgot.

OLASZ: Menjünk most már haza. Holnap talán jobb lesz a bolygók állása. Ha akarod, holnap újra csatasorba áll a barátom, vagy ha velem akarsz megmérkőzni, holnap én lépek porondra ellened. 71

MAGYAR: Jó, csak a társad előbb adja ki otthon a mérgét.

OLASZ: Holnap otthon hagyja a haragját. Isten veled.

MAGYAR: Megh hidgie azt kegielmed, hogy az nemetnek megh füzetem a hó penzt.[70] 72

TÖRÖK: Bizoni el hittem azt. Vala ha benda inna naram oilol dugna gidi Nemcze nin hali. Cogi di Nemcze giezni ko.[71]

MAGYAR: Nehéz az horgasbol egyenest czinalni.[72] De nincz mit tenni. Megh etted az húsat de bizony az levet is megh kel innod.[73] Meg lőn immar, noha nehezen.[74] 73

DIALOGUS II.

Italus, Hung. German. Turca, Polonus collocutores.

1 **ITAL.** Bonum mane precor Dominationi Vestrae.
HUNG. Reprecor totidem. Sed adhucne succenset mihi socius tuus?
2 **ITAL.** Non profecto. Nam edormivit hesternam indignationem. Sed recordarisne conclusionis nostrae vespertinae?
HUNG. Optime.
3 **ITAL.** Inprimis itaque quaero, quid praebuit occasionem huic suscitato tumultui, nunc in tota christianitate, forsitan etiam apud ipsosmet antipodas non incognito.
4 **HUNG.** Dicam uno verbo: flammam istam diu sub cineribus latitantem elicuit *violenta templi Cassoviensis ademtio.*
5 **ITAL.** Cassoviensibus est templum iure, non autem violenter ablatum. Dicitur enim legitimam iuris actionem in comitiis regni generalibus anno praeterito 1604. Posonii habitis per status et ordines institutam, lataque sententia demum idem templum
6 Agriensi capitulo rite adiudicatum fuisse. || Non igitur hominibus ullam hic esse factam iniuriam video. Nonne etiam caesaris, tamquam regis Hungariae, templum est proprium. A regibus venit, ad regem illud redeat. Proinde causam non habuissent
7 istam rebellionem suscitandi. || Verum enimvero, sicut canes ad corium semel degustatum, et ut socii Ulyssis ad suam Loton, sic isti iam et antea omni deposito pudore nullam existimant esse infamiam fidem regi suo datam violare, et tam turpiter notam infidelitatis incurrere.
8 **HUNG.** Isthoc est merum, crassum, spissum, grossum, et quovis larido pinguius mendacium: Cassovienses templo de legitima eaque publica comitiorum cognitione

[2] recordarisne] recordaris W **[3]** ipsosmet] ipsos B **[4]** diu sub cineribus] sub cineribus diu M | ademtio] ademptio M **[5]** regni *om.* B | rite *om.* B **[6]** esse… video] hic video factam iniuriam B | regis] rex M | regem] reges M | istam rebellionem] rebellionem istam M **[7]** corium semel degustatum] semel degustatum corium B | ut] sicut B | et[2] *om.* WB | esse *om.* W | tam... incurrere] notam criminis laesae maiestatis tam turpiter incurrere MB **[8]** merum *om.* B | grossum *om.* W

[7] *canes ad corium semel degustatum – cf. Erasm. Adag. 2. 4. 22.* | *socii Ulyssis ad suam Loton – Cf. Homer. Od. IX. 82–104.; Boc. Sal. Praef. 12.*

II. DIALÓGUS

Szereplők: olasz, magyar, német, török, lengyel

OLASZ: Jó reggelt kívánok uraságodnak. 1
MAGYAR: Viszont kívánom. Neheztel még rám a társad?
OLASZ: Egyáltalán nem. Kialuldta a tegnapi fortyogását. De emlékszel-e, hol hagytuk abba este? 2
MAGYAR: Nagyon jól emlékszem.
OLASZ: A fő kérdésem tehát az, hogy mi adott alkalmat e zavargás fellángolására, amelyről már tud az egész kereszténység, sőt, talán még az ellenlábasok[75] is? 3
MAGYAR: Egy szóval megmondom: a tüzet, amely régóta parázslott a hamu alatt, *a kassai templom erőszakos elvétele* idézte elő.[76] 4
OLASZ: A kassaiaktól jogosan és nem erőszakkal vették el a templomot. Azt mondják ugyanis, hogy a tavalyi 1604. évi pozsonyi országgyűlésen törvényes eljárást indítottak a karok és rendek, s miután döntöttek, a templomot végül szabályosan az egri káptalannak ítélték oda. || Úgy vélem tehát, hogy itt semmi jogtalanság nem történt az emberekkel szemben. Egyébként is: a templom a császárnak, mint Magyarország királyának a tulajdona, nem igaz? A királyoktól eredt, a királyhoz térjen vissza. Ezért nem is volt okuk azoknak e lázongást felszítani. || Csakhogy úgy vannak ezek, mint a kutyák az egyszer már megízlelt konccal,[77] vagy mint Ulysses társai a lótuszukkal:[78] már korábban is sutba dobtak minden tisztességet, s egyáltalán nem tartják gyalázatnak, hogy megszegik a királyuknak tett hűségesküt, és hogy ocsmány módon a felségsértés bűnébe esnek. 5 6 7
MAGYAR: Az, hogy a kassaiakat törvényes és nyilvános országgyűlési vizsgálat alapján fosztották meg a templomuktól, egy színtiszta, vaskos, ordas, durva, és bár- 8

9 privatos esse; noli hoc, amabo, credere. || Nam demandata fuerat haec templi occupatio adhuc anno 1603., cum sequenti demum anno, et in ipsius anni principio, nimirum 7. Ianuarii die rei huius facta fuerit executio, quam comitia Posoniensia subsecuta, in quibus etiam non de templo quondam occupando, sed de iam occupato, de civitatis illius abrogato ministerio, deque interdictione sacrorum omnium deque tyrannide Barbiani, contra iura nostra Hungarica plusquam furenter omnia pro suo
10 libitu conficiente rogationes, supplicationes et protestationes institutae sunt. || Quae quidem fabula de invehendo nimirum papismo in patriam nostram et consilia per
11 aliquot annos agitata tunc tandem se conspicienda praebuerunt. || Denique sicut in aliis, potestas in regno Hungariae omnium pertinet ad regem nostrum; *ad singulos*
12 *autem proprietas;* ita quoque aedificiorum in civitatibus publicorum. || Quemadmodum enim, teste Seneca, *sub optimo rege omnia rex imperio possidet, singuli dominio;*
13 *omnia sunt in imperio caesaris, in patrimonio propria.* || Si igitur templum est civitatis proprium, cur id, quod maius est omnibus templis, caesar per Belgiosam miseram civitatem ad aliam suscipiendam fidem compellere et confessioni ipsorum imo con-
14 scientiis contrariam et repugnantem obtrudere voluit religionem? || immemor constitutionum principum et imperatorum Distinct. 97. *quod nec imperatori, nec ulli laico liceat decernere in rebus ecclesiasticis.*

15 **ITAL.** Catholici fuerunt reges, qui templa tam magnifica et egregia in gratiam et honorem catholicae religionis exstruxerunt. Suo igitur et regio iure caesar legitimus antecessorum successor usus religionem et aedes sacras disponendi retinuit facultatem.
16 Et sic *ius patronatus* ad eundem spectare dignoscitur. || Gratias vos potius regi vestro agere deberetis, quod hucusque vobis plura, quam se deceat, sit largitus. Intemperanter in religionem vestram nihil est actum; nostis, quod ex paterna indulgentia permi-
17 serit Augustanae vos esse fidei. || Sed quia nunc perspicit illa vos non contentos, plures etiam haereses invehere, nil quam dissensiones odiaque mera vobis importantes,
18 ad unitatem igitur fidei paulatim vos revocare studuit. || Licet singulis nobilium utut haud opulentorum, quam amplectitur, et opinione sua rectam esse indicat, subditis et rusticis, vel nolentibus obtrudere religionem; suae vero Maiestati, tanto principi, monarchae, post Deum in terris regi regum, et domino dominorum, soli vos ad quasvis

[9] ipsius] ejusdem B | anni] *om.* MB | principio] initio B | die] *om.* WB | fuerit] fuit W; sit B | non de templo] de templo non B | de[3]] deque B | illius *om.* B | deque[2]] de B | pro suo libitu *om.* B | et[2] *om.* B **[10]** nimirum *om.* B | tunc *om.* B **[11]** potestas] potestatis B | civitatibus] civitate B **[13]** est civitatis] civitatis est M | Belgiosam] Belioiosam M | suscipiendam *om.* WB **[14]** 97.] 19. MW **[15]** magnifica et egregia] egregia et magnifica MB | gratiam et *om.* B **[16]** vos[1]] vero B | sit largitus] largitus sit W | est actum] actum est M | hucusque vobis… nostis quod *om.* B **[17]** odiaque] et odia M | paulatim vos] vos paulatim B | revocare] reducere B **[18]** principi *om.* WB | quasvis] quasvas M

[12] *sub optimo… dominio – Seneca De beneficiis VII. 5.* | *omnia… propria – Cf. Seneca De beneficiis VII. 6.* **[14]** *quod nec… ecclesiasticis – Vide* Decretum 1605. *447.*

mely szalonnánál kövérebb hazugság; el ne hidd, kérlek. || A templom elfoglalását 9
ugyanis már 1603-ban elrendelték, mivel a következő évben, sőt az év elején, január 7-én hajtották végre a dolgot. Ez *után* következett a pozsonyi országgyűlés, amelyen kérések, könyörgések és tiltakozások születtek – de ott sem a templom majdani elfoglalása, hanem a már elfoglalt templom miatt, a város lelkipásztori szolgálatának megszüntetése miatt, minden szentség betiltása[79] miatt, és Barbiano zsarnoksága miatt, aki a magyar jogszabályainkkal szembemenve, eszeveszett dühöngéssel emészt el mindent, ahogy kedve tartja. || A pápizmus hazánkba való behozataláról szóló 10
mendemonda és a már néhány éve készülő tervek ekkor végre feltárultak előttünk. || Végül: miként más királyságokban, a Magyar Királyságban is királyunkat illeti 11
meg a hatalom mindenek felett, *de az egyes embereké a tulajdonjog,* így a városokban lévő középületeké is. || Mert amiképpen – Seneca tanúsága szerint – *a jó király alatt* 12
mindent a király birtokol hatalmánál fogva, az egyes emberek pedig tulajdonjoguknál fogva;[80] azonképpen a császár *hatalma* alatt van minden, de az *atyai örökségébe* csak az tartozik, ami a sajátja.[81] || Ha tehát a templom a város tulajdona, miért akarta azt a 13
császár, ami túltesz minden templomon, azaz miért akarta Belgiojoso segítségével a szerencsétlen várost más hit elfogadására kényszeríteni, vagyis az ő hitvallásukkal és lelkiismeretükkel ellentétes vallást rájuk erőltetni? || Megfeledkezett a fejedelmek és 14
császárok határozatairól (97. distinctio),[82] miszerint *se a császárnak, se egyetlen laikusnak ne lehessen dönteni egyházi ügyekben.* [83]

OLASZ: Katolikusok voltak azok a királyok, akik felépítették e nagyszerű és kivá- 15
ló templomokat, a katolikus vallás érdekében, és annak tiszteletére. A császár tehát, mint elődeinek törvényes utóda, a saját királyi jogával élt, amikor megtartotta a vallás és a templomok feletti rendelkezés hatalmát. Így világos, hogy a kegyúri jog őt illeti. || Inkább köszönetet kellene mondanotok a királyotoknak, amiért mindeddig többet 16
kedvezett nektek annál, mint illene neki. Semmi túlkapás nem történt a vallásotokkal szemben; mint tudjátok, atyai jóindulatából megengedte nektek, hogy ágostai hitvallásúak legyetek. || De mivel most már látja, hogy nem elégedvén meg ezzel, 17
további eretnekségeket hurcoltok be, amelyek csak viszályokat és merő gyűlölködést hoznak nektek, arra törekedett, hogy lassanként visszavezessen titeket a hit egységére. || Minden nemesnek, még a kevésbé vagyonosoknak is meg van engedve azt a 18
vallást ráerőltetnie szolgáira és parasztjaira – akár akaratuk ellenére is –, amelyet ő elfogadott és saját véleménye alapján helyesnek tart: csupán őfelségének, e hatalmas fejedelemnek, egyeduralkodónak, a földön Isten után a királyok királyának, és az urak urának tennétek kötelezővé, hogy szemet hunyjon mindenféle eretnekség felett?

19 connivendi haereses adferatis necessitudinem? || Nec inoboedientiam tantum testari? sed insuper coniurare, seditiones excitare, caesareos aperto marte prosequi? capere? trucidare? arces ad deditionem adigere? Pulcra sane spectacula.

20 **HUNG.** Quae de regibus commemoras catholicis, eos ad catholicae fidei propagationem et usum aedificia sacrarum aedium publica destinasse, ea talia sunt, ut refutatione prolixa non indigeant. Non enim nego, templa praeterea sicut sumtibus
21 regum, ita caeterorum ad pietatis exercitia quondam exstructa fuisse. || Si vero velis inde concludere, nonnisi ad catholicam, qualis ea nunc est, fidem, esse condita, non absimile fuerit argumentum, si concludas, Moisen non debuisse vitulum aureum Aaronis destruere, quoniam is bona intentione, ad memorandum grataque mente recolendum, quod populus Israeliticus ex Aegyptiaca servitute virtute divina in liber-
22 tatem esset vindicatus, idolum istud erigi curaverit. || Sane ius patronatus summum summo quoque magistratui relinquemus, modo is quoque religionem veram in scriptis propheticis et apostolicis graphice comprehensam, non fuco et opinionibus hu-
23 manis contaminatam propaget, et ad cultus idolatricos neminem adigat. || Tua deinde collatio supremi magistratus cum infimo nulla est. Differt enim limitata et absoluta dominatio. Caesar ut caesar, rex ut rex legibus est astrictus, ut iisdem contraria non faciat. Licet etiam vel infimae plebeculae suo non parere magistratui impia iubenti.
24 || Nostri denique belli causas nunc mediocriter intellexisti, ut non habeas seditionis, coniurationis et rebellionis crimen nobis impingendi. Coniuravimus, non nego, sed ut vim iniustam propulsemus, libertatemque tueamur patriam. Concedis? *Caesari,*
25 *quae caesaris sunt, et Deo, quae Dei sunt, danda esse.* || Dato igitur a nobis, quae Dei sunt, caesari, diffitearisne deos nos habere alienos? Nonne plus oboediendum Deo, quam hominibus, iuxta gravissimam Apostoli sententiam?

26 **ITAL.** Nostri theologi probant ex sacris literis, propterea tot annis in hoc bello Turcico finibus Hungarorum Romanoque Imperio parum adiectum fuisse, quod contra tot et tantas Suae Sanctitatis obsecrationes et Ecclesiae Catholicae admonitiones frigide principes egerint in haeresibus explodendis, promittuntque futurum, ut ubicunque terrarum florente vicissim Romana religione Sua Maiestas Caesarea successus longe sit habitura secundiores.

| necessitudinem] necessitatem B **[19]** tantum] tantam W | pulcra] pulchra B **[20]** regibus] reliquis MWB : *corr. a nobis* | praeterea] propterea M | sicut] sunt B | sumtibus] sumptibus M | quondam exstructa] extructa quondam B **[21]** aureum *om.* B | Israeliticus] Israel WB **[22]** graphice *om.* B **[23]** astrictus] adstrictus B | iubenti] suadenti M **[24]** seditionis, coniurationis et *om.* B | libertatemque] libertatem M | caesaris sunt] sunt caesaris MB | et^2 *om.* B **[25]** diffitearisne] nonne putes B | deos... alienos] iam nos habere alienos deos M **[26]** hoc bello] bello hoc MB | Hungarorum] Hungariae MB | fuisse] esse MB | Ecclesiae Catholicae] Catholicae Ecclesiae B | ubicunque] ubique MB

[24] *Caesari... danda esse – cf. Mt 22,21.* **[25]** *deos nos habere alienos – Ex 20,3.* | *nonne... hominibus – Act 5,29.*

|| S nemcsak engedetlenséget tanúsítottok, még ráadásul összeesküdtök, felkelést szítottok, a császáriakat nyílt háborúban üldözitek? Raboltok, gyilkoltok, várakat késztettek megadásra? Szép látvány, mondhatom. 19

MAGYAR: Amit a katolikus királyokról mondasz, miszerint ők a katolikus hit terjesztésésére és használatára szánták a templomok középületeit: ezek olyan állítások, amelyek nem szorulnak bővebb cáfolatra. Nem tagadom, hogy a templomok egyébként hajdan a királyok költségén és a többi ember áitatosságának gyakorlása végett épültek. || De ha ebből azt akarod bebizonyítani, hogy csupán a katolikus hit számára emelték őket, ahogy az a mai állapotában leledzik, az éppen olyan okfejtés lenne, mintha arra jutnál, hogy Mózesnek nem lett volna szabad lerontania Áron aranyborjúját, mivel amaz jó szándékkal állíttatta azt a bálványt, hogy általa megemlékezzen és hálás szívvel felidézze Izrael népének megszabadulását az egyiptomi szolgaságból Isten ereje által. || A főkegyúri jogot természetesen ráhagyjuk a legfőbb tisztviselőre, feltéve, ha ő is az igaz vallást terjeszti, amely a prófétai és apostoli írásokba pontos ecsetvonásokkal bele van foglalva – és nem azt, amely mindenféle cicomával és emberi vélekedéssel van beszennyezve –, továbbá ha senkit sem kényszerít bálványimádó szertartásokra. || Az pedig, hogy a legfőbb tisztviselőt a legalacsonyabbal összeveted, nem ér semmit. Különbség van ugyanis a korlátozott és a korlátlan uralkodás között. A császár császárként, és a király királyként meg van kötve a törvények által, hogy azokkal ellenkezőt ne tehessen. Még a nép leghitványabb tagjainak is szabadságában áll, hogy ne engedelmeskedjenek a tisztviselőjüknek, ha az valami istentelen dolgot parancsol. || Végül: a háborúnk okait most már félig-meddig megértetted, ezért nincs ahhoz [jogod], hogy a nyakunkba varrd a felkelés, összeesküvés és lázadás bűnét. Összeesküdtünk, nem tagadom, de azért, hogy a jogtalan erőszakot elhárítsuk,[84] s a honi szabadságot védelmezzük. Azt elismered tán, hogy *a császárnak azt kell megadni, ami a császáré, s Istennek, ami az Istené?*[85] || Ha mi a császárnak adjuk azt, ami az Istené, akkor idegen isteneink lesznek,[86] ezt nem tagadhatod! Nemde *inkább kell engedni Istennek, mint embereknek,*[87] az apostol nagy tekintélyű kijelentése szerint? 20 21 22 23 24 25

OLASZ: Teológusaink azt állítják a szent iratok alapján, hogy e török háborúban azért gyarapodott olyan kevés területtel annyi éven keresztül a magyarok országa és a Szent Római Birodalom, mivel Őszentsége megannyi heves könyörgése és a katolikus egyház számos intése ellenére a fejedelmek lagymatagon jártak el az eretnekségek kiűzésében; emellett azt ígérik,[88] hogy amennyiben viszont mindenütt a római vallás fog virágozni, akkor ő császári felsége messze nagyobb sikereket fog elérni. 26

27 **HUNG.** Quid (Daemon) est, quod vos papicolae caesari de Turca tam certam victoriam non pudeat polliceri? Anceps est Martis alea. Cornu illud parvum non acquiescit (Deo sic volente), iam a decem illis aliis tria avulsa esse novimus. Alioquin beatos ipsos Turcas, et o sanctum Dei populum, si genus id hominum ex fortuna et prospero
28 successu considerare velis. || Cur ergo potius Mahometismum amplexus Romanam tuam religionem longe valere non iubes? Ast hoc quasi tintinnabulo vos caesaris aures pulsare non desistitis; haereticos (ipsi vos tales) prius e medio tollendos: quam mox aurea Saturni saecula ventura promittitis. Ut nec nomen Turcarum amplius sit deinde superfuturum, scilicet!

29 **TURC.** Ne soiler gidi Frenck mussor manitphi? Eger ben seni ianiüs bussa gidi Franck goreidün ne ilerdem ben sanga.

30 **HUNG.** Megh is jöttem en onnan, a hova te akars menni. Nem aluszom addig, migh meg nem czelekedem.

31 **ITAL.** Sed omissis caeteris, quaero, nonne civitates liberae peculium sunt ipsius regis, et ea ratione a caeteris regnicolis aliquantum separatae? Quod et singularia i-
32 psarum iura et politicae testantur constitutiones. || Hinc etiam fit, ut praeter constitutiones regni, quantum velit, caesar iisdem imperet ac irroget annuae, ceu vocant, taxae. Ut non sit dubium, quicquid nobilitas ad malevolos suos ogganniat conatus, integrum esse tam potentissimo principi suo iure uti.

33 **HUNG.** Nugas agis; lex et natio nobilibus (lege decreta et libertates civitatum liberarum) aequiparantur. In eligendo praeterea rege non minus illarum va-
34 lent et audiuntur suffragia, quam caeterorum. || Communis ergo cum caeteris libertas. Excepto, quod intra moenia statuta quaedam habeant civilia, et certam forensium actionum normam, quam ab omnibus regibus iuramento solenni, una cum aliis generalibus regni privilegiis conservandam, confir-
35 mandam quondam ipsis promissum fuisse novimus. || Infiteri quoque non potes, aeque praeter civitates eandem nobilitati motam fuisse Camarinam. Sorex enim verbo se suo prodidit. Tuo te conficiam gladio. Legas articuli verba:

---

[28] quam mox... promittitis *om.* M | sit deinde] deinde sit MB **[29]** soiler] solier W | mussor] maszor W | ianiüs bussa] jalmus bulsa WB | Franck] Frenk WB | goreidün] gercidün W; görcidun B **[30]** Megh is] megis M | jöttem] iottem M | en *om.* WB | hova] hová M | akars] akarz M | addig] addigh WB | migh meg] mig megh M | czelekedem] czeleködöm M; czelekeödem B **[31]** ipsarum] ipsorum WB | politicae] publicae B **[32]** imperet ac irroget] irroget et imperet MB | nobilitas ad malevolos suos] malevolos ad suos nobilitas B | ogganniat] ogganiat M **[33]** lex et natio] *malim* lege et natione | illarum] illorum WB **[34]** confirmandam *om.* M | promissum] permissum B

---

[27] *cornu illud... avulsa esse – Cf. Dn 7,7–8.* | *beatos... – Cf. Mt 5,3–12.* **[28]** *aurea Saturni saecula – Cf. Boc. Rel. 54.* **[30]** *Megh is... menni –* Decius Baronius 1598. *3. 5. 4. 3.* **[33]** *lex et natio... aequiparantur – Cf. Tripartitum III. 9.* (Werbőczy 1990. *493.)* **[35]** *motam fuisse Camarinam – Cf. Verg. Aen. III. 700–701, Servius ad Verg. Aen. III. 701., Erasm. Adag. 1. 1. 64.; cf. etiam Boc. Olc. I. 22.* | *sorex... prodidit – Cf. Erasm. Adag. 1. 3. 65.* | *Tuo... gladio – Cf. III. 20.; Terent. Ad. 958.; Erasm. Adag. 1. 1. 51.; Boc. Olc. II. 44.*

MAGYAR: Az ördögbe! Hát nem szégyelltek biztos győzelmet ígérni a pápaimádó[89] császárnak a török felett? A hadiszerencse forgandó. Ama kicsiny szarv nem nyugszik (Isten akaratából); tudjuk, hogy ama tíz másikból[90] három ki lett szakítva.[91] Egyébként meg boldogok azok a törökök,[92] sőt, Istennek szent népe ők, már ha azt az emberfajtát a szerencse és a sikerek szerint akarod megítélni. || Miért nem leszel inkább mohamedán, s intesz örökre búcsút római vallásodnak? Nem szűntök meg ezt csilingelni a császár fülébe: előbb el kell pusztítani az eretnekeket (ti magatok vagytok azok!), s akkor – ígéritek – azonnal beköszönt a szaturnuszi aranykor![93] A töröknek persze még a neve sem fog fennmaradni! 27 28

TÖRÖK: Ne soiler gidi Frenck mussor manitphi? Eger ben seni ianiüs bussa gidi Franck goreidün ne ilerdem ben sanga.[94] 29

MAGYAR: Megh is jöttem en onnan, a hova te akars menni.[95] Nem aluszom addig, migh meg nem czelekedem.[96] 30

OLASZ: Most a többit mellőzve, nemde a szabad királyi városok magának a királynak a birtokai, kérdem én, s e tekintetben bizonyos mértékig elkülönülnek a többi országlakostól? Ezt tanúsítják egyedi jogszabályaik és községi határozataik is. || Ezért van az is, hogy az ország határozatain kívül a császár akkora éves adót vagy más néven taksát ró ki rájuk, illetve rendel el, amekkorát akar. Úgyhogy semmi kétség: bármit is csaholjon a nemesség gonosz szándékai szerint, e hatalmas fejedelem szabadon élhet a jogával. 31 32

MAGYAR: Bolondot beszélsz; törvényük és nemzetük egyenlő a nemesekével (olvasd csak el a törvényeket és a szabad királyi városok kiváltságait!).[97] Emellett a király választásakor az ő szavazatuk nem kevésbé számít, illetve talál meghallgatásra, mint a többieké. || Közös szabadságuk van tehát a többiekkel; kivéve, hogy falaikon belül rendelkeznek néhány városi határozattal, illetve bizonyos kereskedelmi szabályzattal. Úgy tudjuk, hogy hajdan minden király ünnepélyes esküvel megígérte nekik, hogy e szabályzatot az ország általános kiváltságaival együtt megőrzi és megerősíti. || Azt sem tagadhatod, hogy a városok mellett a nemesség számára is ugyanúgy megbolygatták egyazon Camarinát.[98] Elárulta magát a cickány a hangjával![99] Saját kardoddal terítelek le.[100] Olvasd csak a törvénycikk szavait: 33 34 35

36 || *Cum autem sua Sac. Caes. Regiaque Maiestas instar divorum quondam progenitorum et praedecessorum suorum tam imperatorum Romanorum, quam vero regum etiam Hungariae felicium recordationum, sacrosanctam catholicam Romanam fidem et religionem sincere profiteatur, illam quoque in regnis et provinciis suis ac praesertim in hoc suo Hungariae*
37 *regno etc. ubique florere et dilatare cupiat.* || *Idcirco veteres articulos* (ut sunt inter alios: *Lutherani comburantur, et bona ipsorum confiscentur, de regno exstirpentur, libere capian-*
38 *tur) ratificat et confirmat.* || Quam in exsequendo negotio provinciam, cum hactenus neminem offendere potueritis (Basta enim et Gonzaga, quibus eae partes non minus, quam huic emissario fuerant iniunctae, picem hanc tangere non ausi sunt, ut qui pro ingenio praeviderint, quid ex horum scarabaeorum irritatione mali domui Austriacae
39 impenderet), sicario cuidam Mediolanensi clam et de compacto tradidistis; || rati fore (qui et de Germania, Bohemia et caeteris orthodoxae Christianae religionis regnis et provinciis agitastis consilia nobis non incognita) nunc longe belli huius tempestate fractos et enervatos Hungaros nullo se posse movere loco, si novo Martis genere con-
40 cutiantur. || Ferrum igitur, quod in igne fuit, iam cudi posse, satis hilariter opinati estis. Accessit occasio propter tumulandam caesaris matrem anno 1603. defunctam, cum sicut alibi sic exsequias ad ipsum Acherontem ducentes more vestro celebrare animum vestrum induxeratis in civitatum liberarum templis, ut sic saltem in iisdem
41 primum potuissetis figere pedem. || Si recusarent aperire templa civitates, in promptu fuit causa, cur mordicus apud ipsum urgeretis caesarem: mater haec caesaris, filia caesaris, nurus caesaris, heroina. Sic vos ea dolum commenti. Nam ita solertes estis,
42 et ea est disciplina Iesuitarum, ut opportuno tempore festiviter ancillari sciant. || Sicut rusticus infulatus, non extrema tanti fax incendii, Stephanus Szuhay, episcopus Agriensis capituli [!], castris impurae Veneris, et Martis insani longe aptior, quam praefecturae Camerae Posoniensis et pedo sacerdotali, tam a multis annis ne semel quidem domi contrectato, Troilum in hoc certamine non industrium egit, datis caesari verbis et purpuratis auro expugnatis, Helenam talem consecutus.

[36] sua *om.* M | sincere] syncere M | dilatare] dilatari B **[37]** de *om.* B | exstirpentur] extirpentur M **[38]** neminem offendere potueritis] offenderetis neminem B | Gonzaga] Gonsaga W | eae partes… emissario] quibus non minus quam huic sicario partes eae B | tangere non ausi sunt] attingere non sunt ausi B | scarabaeorum] scarabeorum M | et caeteris] caeterisque B **[39]** Christianae *om.* B | et provinciis *om.* WB | belli huius] huius belli M | et enervatos *om.* WB | movere loco] elabi modo B **[40]** vestrum *om.* B | iisdem] iis M | in iisdem primum] primum in iisdem B | figere] ponere M **[41]** solertes] solentes WB | ea[2]] haec B | opportuno] oportuno M **[42]** sicut] sicuti M | Szuhay] Zuhai WB | Scepusiensis] *super verbo add.* Posoniensis W | ne] nec M | quidem *om.* M | domi] *add.* suae M | non[2]] *om.* B

[37] *Lutherani… capiantur – Cf. 1523: LIV., 1525: IV. Vide* CJH *1000–1526. 824., 828.* | *Cum autem… ratificat et confirmat – Cf. 1604: XXII. §§. 7–8. Vide* CJH *1526–1608. 956.* **[42]** *Helenam talem – Cf. Erasm. Adag. 1. 3. 69.*

|| *Minthogy pedig ő szent császári és királyi felsége hajdani őseihez és elődeihez, a boldog* 36
emlékezetű római császárokhoz és magyar királyokhoz hasonlóan őszintén vallja a szentsé-
ges római katolikus hitet és vallást, azt az ő királyságaiban és tartományaiban, s különösen
e Magyar Királyságában stb. mindenütt felvirágoztatni és elterjeszteni óhajtja, || *ezért a* 37
régi törvénycikkeket (többek között: *a lutheránusokat égessék meg, javaikat kobozzák el,*
az országból irtsák ki és szabadon fogják el őket)[101] *jóváhagyja és megerősíti.*[102] || A végre- 38
hajtás feladatát – minthogy eddig senkinek sem tudtatok ártani (Basta és Gonzaga ugyanis, akikre ugyanúgy kiróttátok e szerepet, mint erre az ügynökre,[103] nem mertek e méhkasba belenyúlni, mert volt annyi eszük, hogy belássák, mekkora veszedelem fenyegeti az ausztriai házat e skarabeusok piszkálása miatt) – titokban és közös megegyezéssel egy milánói orgyilkosra[104] bíztátok; || azt gondoltátok ugyanis (mert 39
tudjuk jól: Németországgal, Csehországgal és a többi igaz keresztény hitű országgal és tartománnyal kapcsolatban is terveket forraltatok), hogy a magyarok, akik e háború viharaiban teljesen megtörtek és elgyengültek, moccanni sem tudnak majd, ha ez az újfajta háború megrázza őket. || Nagy vidáman azt gondoltátok, hogy addig 40
kell ütni a vasat, amíg meleg. Ehhez járult az alkalom, amelyet a császár 1603-ban elhunyt anyjának temetése kínált. Fejetekbe vettétek ugyanis, hogy amiként máshol, úgy a szabad királyi városok templomaiban is megünneplitek a magatok módján az Acheronba vezető temetési menetet,[105] hogy ezáltal legalább fél lábbal már bennük[106] lehessetek. || Ha pedig a városok nem voltak hajlandók megnyitni a templomokat, 41
már meg is volt az indíték ahhoz, hogy a császár előtt foggal-körömmel küzdve hajtogassátok: ő egy császár anyja, császár leánya, császár menye, úrnő![107] Így használtátok fel őt kelepcétekhez. Mert olyan ravaszak vagytok, s olyan a jezsuiták tudománya, hogy alkalmas időben a legkedvesebb szolgák tudnak lenni. || Mint az a süveges 42
paraszt,[108] a tűzvész egyik fő okozója, Szuhay István, az egri káptalan püspöke,[109] akihez messze jobban illik a tisztátalan Venus és az örjöngő Mars tábora, mint a pozsonyi kamarai elnökség és a pásztorbot (amihez hosszú évek óta hozzá sem ért otthonában), s aki a lomha Troilus szerepét játszotta ebben a küzdelemben, mivel rászedve a császárt, s arannyal megvásárolva a török vezíreket,[110] ezt a Helénát[111] kapta jutalmul.[112]

43 **ITAL.** De privilegiis et libertatibus Hungarorum quorumvis ego nullas tibi moveo lites. Habeant, oblectent se cum illis. Hoc ex te quaero: dic mihi, quis et quotus rex promisit (tantum abest, ut solenni iuramento tam indigne suam coram toto mundo maxime catholico coinquinasset regiam coronam et maiestatem) sectis et haeresibus a Romana catholica ecclesia damnatis locum se ullibi relicturum [†...†] †adstrinxis-
44 set? || Dato vero, non concesso, suo arbitratu vivere et credere Pannoniae gentem ad tempus, ut Moises divortia Iudaeis, propter duritiem illius obstinati populi, permi-
45 sisset: anne propterea non improbavit haereticos? || Donec iam oestro pietatis obnoxius et accedente graviore aetate maiorique zelo, quae in caelo sunt, quaerente et ad provehendos ecclesiae catholicae conatus pientissimos ipsa re suum erga catholicos amorem et studium in iis ornandis publice longe et late declararet: ipsum officii admonentibus pietatis antistitibus, Pontifice Romano, Dei et Petri in terris vicario, cardinalibus et episcopis sanctissimis unice nunc a tot annis omnem moventibus lapidem, ut patronis haereticorum potioribus in Germania demortuis Hungariaque, aut non multum adeo obstare valentibus, invicemque dissidiis graviter distractis, in locum schismaticorum igni, ferro et quovis modo e medio tollendorum
46 viri catholici substituantur, ad sanctae Romanae ecclesiae propagationem. || Usque adeo, ut si saperetis, magnas insuper regi vestro gratias agere non intermitteretis, quod acceptam et gratam animis haereticis fidem tanto temporis intervallo clementer indulserit; tantum abest, ut pro benefactis rectam ad salutem viam exhibentibus indignari, fremere, hostes rebelles fieri et correptis armis aperto Marte tam san-
47 ctam et laudabilem curam a vobis amoliri et exturbare iuste possitis. || Addo, quod cum Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis mater ob sua erga catholicos demerita ad supremos divos referenda iam debitum naturae se persoluturam videret, ad instantiam piorum aliquot hominum, quod et spontanea et innata dictabat pietas, filio caesari, pro officio materno, testamenti quasi loco pietatis suae studium in dilatanda catholica religione, sicut in aliis locis, ita potissimum in Hungaria, sedulo demandarit, ut pro suis exsequiis maiori cum reverentia celebrandis templum Cas-
48 soviense capitularibus Agriensibus insinuaretur. || Quod revera pietatis ultimum officium caesar nullatenus matri carissimae denegare potuisset. Quid autem factum?

[43] et libertatibus *om.* WB | ego *om.* B | relicturum] *add.* esse B | [†...†] *lacunam hic esse e verbo sequenti coniectare possis* | †adstrinxisset] *textum hic corruptum esse verisimile est* **[45]** maiorique] maioreque B | quaerente *om.* MW | et[2] *del.* B | catholicae *om.* WB | conatus pientissimos] pientissimos conatus M | re suum] †reguum B | demortuis Hungariaque] Hungariaque demortuis M; et Hungaria demortuis B | aut] vel certe B | multum adeo] adeo multum M; adeo *om.* B | igni ferro] ferro igne B **[46]** saperetis] superetis M | ut[2] *add. a nobis* **[47]** sacrae *om.* M | Regiaeque *om.* WB | spontanea et *om.* WB | demandarit] commendaverit M **[48]** carissimae] charissimae WB | denegare potuisset] potuisset denegare B

[43] *habeant... cum illis – Cf. Boc. Rel. 45.* **[45]** *oestro pietatis – Cf. Boc. Rel. 26.* | *omnem moventibus lapidem – Cf. Boc. Olc. II. 38.*

OLASZ: Nem vitázom veled a magyarok különféle kiváltságairól és szabadságairól. 43
Bírják azokat és legyenek velük boldogok.[113] A következőt kérdem tőled: mondd el nekem, melyik, illetve hanyadik király ígérte meg (ünnepélyes esküvel semmiképpen sem szennyezte volna be ilyen méltatlan módon koronáját és királyi felségét az egész világ, s különösen a katolikus világ előtt), hogy a római katolikus egyház által elítélt szektáknak és eretnekségeknek bárhol is teret is fog engedni? (Melyik) kötelezte magát rá?[114] || Megadta ugyan – de nem megengedte –, hogy Pannónia népe ideiglenesen 44
saját kénye szerint éljen és higgyen, amiként Mózes is megengedte a zsidók tévelygéseit, ama makacs nép keményszívűsége miatt: de ebből tán az következik, hogy nem kárhoztatta az eretnekeket? || Végül pedig ájtatos lelkesedésének engedve[115] – amikor 45
már idősebb volt, és nagyobb buzgósággal kereste, amelyek az égben vannak – továbbá a katolikus egyház jámbor törekvései előmozdítása végett valóban nyilvánosan és széltében-hosszában kimutatta a katolikusok iránti szeretetét és azok gazdagítására irányuló igyekezetét. A főpapok ugyanis, továbbá a római pápa, Isten és Péter földi helytartója, a szentséges bíborosok és püspökök figyelmeztették a jámborság feladatára, s hosszú évek óta minden követ megmozgattak[116] egyedül azért, hogy – mivel az eretnekek nagyhatalmú pártfogói Németországban és Magyarországon már kihaltak, vagy pedig már nem tudtak annyira ellenállni, és súlyos belső viszályok osztották meg őket – a szakadárok helyére (akiket tűzzel-vassal vagy bármi módon el kell pusztítani) katolikus férfiak kerüljenek, a szent római egyház terjesztése végett.[117] || Sőt, ha 46
egy kis eszetek lenne, nem mulasztanátok el nagy hálát adni a királyotoknak, amiért oly hosszú időn át kegyesen megengedte az eretnekek által elfogadott és nekik kedves hitet. A legkevésbé sem lenne szabad e jótétemények miatt – amelyek megmutatják nektek az üdvösséghez vezető igaz utat – méltatlankodnotok, morognotok, lázadó ellenséggé válnotok, és fegyvert ragadván nyílt háborúban elutasítani és elűzni magatoktól e szentséges és dicséretes gondoskodást. || Hozzáteszem, hogy a szent császári 47
és királyi felség édesanyja (akit a katolikusok körül szerzett érdemei miatt a halhatatlan istenek közé[118] kellene emelni), érezvén, hogy rövidesen leteszi földi terhét, néhány jámbor ember kérésére – amit természetes és veleszületett ájtatossága is diktált – s anyai szolgálatáért cserébe mintegy végakarat gyanánt buzgón rábízta fiára saját jámbor igyekezetét a katolikus vallás elterjesztésében – más helyeken is, de legfőképpen Magyarországon –, hogy saját temetésének nagyobb tisztelettel való megünneplése végett a kassai templom az egri káptalan tagjainak jusson. || Ezt az utolsó jámbor 48
szolgálatot semmiképpen sem tagadhatta meg drága édesanyjától. Erre mi történt?

49 || Nil Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis locumtenentis curato mandato, nil instructione data pensi habita †<nil oboedientiae> praestitum,† imo risu sardonico a plerisque omnia fuerunt excepta.

50 **HUNG.** Potior Hungariae pars religionis est orthodoxae, et fuit quoque talis, cum
51 anno 1572. in regem Hungariae Rudolphus eligeretur et confirmaretur. || Non tum certe silentio praeteritum est religionis negotium, et sub unica voce *libertatis,* ut sub genere species, nisi ligneum et plumbeum alicui fuisset cerebrum, intelligi potuit, ea lege coronam homini extero et alterius religionis imponi, ne extra officium regio
52 praetextu quidpiam innovaretur, contra nimirum universi populi voluntatem. || Limitata est regis nostri potentia, cancellis quasi certis clausa, potissimum in constitu-
53 tionibus publicis absolutam regis sanctionem non admittentibus. || Tu si gnarus esses iurium ac decretorum nostrorum paternorum, quae omnia sancte et inviolabiliter se conservaturum tribus supra sacrosanctum evangelii codicem depositis digitis et verbis ideo conceptis rex noster iurare solet; convictus veritate fatereris, rem hic factam
54 esse, quae regio verbo fidem deroget. || Hungari sunt gens libera. Caesar ut exarchus et magnus dux Austriae suis †lageniportis rusticis Austriacis dominetur, quomodo
55 velit, et vel ad orcum eos deducat. Nihil haec ad nos. || Nos huic iugo ut colla praebeamus, non habemus, mansuri firmo pede, et constituri de Apostoli praecepto in illa, quam nobis Christus salvator comparavit, libertate, per inferorum portas nun-
56 quam invalidanda. *Libera religio est, libera iura petit.* Iustus fide sua vivet. || Valete cum vestro caelo, nobis tantum relinquite nostrum. Nemo pro alio Stygias descendet ad undas. Quisque est faber suae fortunae. Si quis perit, culpa sua perit. Nec tecum amplius verbum ideo commutavero.

57 **ITAL.** Tu videris. Non ratione, nec argumentis, verum obloquiis me saltem inferiorem facis. Ne Dominus G. κωφὸν, ut in fabulis consuevit, agat πρόσωπον, ego sermonem hunc demetam.

---

[49] Regiaeque *om.* B | <nil oboedientiae> *add. a nobis* **[50]** regem] regno M | et confirmaretur *om.* B **[51]** tum] tunc M | ligneum et *om.* B | imponi] imposita B **[52]** est regis] principis est M **[53]** et inviolabiliter *om.* WB | evangelii] evangeliorum M **[54]** Austriacis] *om.* B | et vel ad orcum eos] et eos vel ad orcum B | eos deducat] deducat ipsos M **[55]** ut colla] colla ut B; *pro* colla M cervices | nobis *om.* WB | nunquam] non WB **[56]** vestro caelo] coelo vestro B | relinquite] sinite M | ad] in M | culpa sua] sua culpa M | *om.* B | verbum ideo] ideo verbum M **[57]** saltem inferiorem facis] tantum facis inferiorem B | demetam] demittam M

[49] *risu sardonico – cf. Erasm. Adag. 3. 5. 1.* **[55]** *per inferorum... invalidanda – cf. Mt 16,18.* | *iustus... vivet – Hab 2,4.*

|| Semmit sem törődtek ő császári és királyi felsége helytartójának rendeletével, sem- 49
mibe vették az adott utasítást, és <semmi engedelmességet nem> tanúsítottak,[119] sőt
a legtöbben mindezt gúnyos nevetéssel[120] fogadták.
MAGYAR: Magyarország nagyobb része igazhitű,[121] és az volt 1572-ben is, ami- 50
kor Rudolfot királlyá választották és megerősítették. || Nem mellőzték el ekkor a 51
vallásügyet: egyetlen szó, a *szabadság* alatt (mint a *nem* alatt a *fajt*) azt lehetett érte-
ni – már ha valaki nem teljesen fafejű, avagy nehézfejű –, hogy a koronát olyan fel-
tétellel helyezik egy külföldi és más vallású ember fejére, hogy hivatalának hatályán
kívül ne újítson meg semmit a királyi címre való hivatkozással, az egész nép akarata
ellenére. || Királyunk hatalmának megvannak a határai, mintegy korlátok közé van 52
zárva, amelyek különösen a közös határozatokban nem engedik a király akadályta-
lan rendelkezését. || Ha járatos lennél elődeink jogaiban és törvényeiben – amelyek- 53
re királyunk, három ujját a szentséges evangéliumra helyezve, az erre az alkalomra
megfogalmazott szavakkal fel szokott esküdni, hogy azokat egytől egyig szentül és
sérthetetlenül megőrzi –, akkor az igazság előtt meghajolva elismernéd: olyasmi tör-
tént itt, ami kétségbe vonja a király szavának hitelét. || A magyar szabad nemzet. 54
A császár, mint Ausztria *elöljáró*ja és főhercege uralkodjon az ő palackokat cipelő[122]
osztrák parasztjai felett, ahogy akar; felőlem akár a pokolba is leviheti őket. Ez nem
tartozik ránk. || Nincs rá okunk, hogy ebbe az igába hajtsuk a fejünket; szilárd lább- 55
bal megmaradunk és megállunk az apostol tanítása szerint abban a szabadságban,
amelyet a megváltó Krisztus készített nekünk, s amelyen a pokol kapui sem vehetnek
soha erőt.[123] A vallás szabad, szabad jogokat kér. Az igaz az ő hite által él.[124] || Le- 56
gyetek boldogok a ti országotokkal, csak nekünk hagyjátok meg a miénket. Senki se
fog másért leszaladni a styxi habokhoz.[125] Ki-ki a maga szerencséjének kovácsa. Ha
bárki elpusztul, saját bűnéből pusztul el. Ezért erről nem váltok szót veled többet.
OLASZ: Ahogy jónak látod. Nem belátással, s nem érvekkel, hanem csak gyalázkodással akarsz fölém kerekedni. De már el is vágom beszédem fonalát, nehogy a 57
német úr a *néma szereplőt* játssza itt, mint a színdarabokban szokás.

58 **GERM.** *Non nostrum inter vos tantas componere lites.* Quid enim de re ignota, vel pa-
59 rum nota iudicet idiota? Militiae dedi operam, et in aulis vixi. || Quantum tamen in theologia profeci et confessionis nostrae viros doctos de hoc negotio disserentes audivi, possum affirmare, meam esse sententiam, aliunde, ut dixi, comparatam: vos dominos Hungaros non recta ingredi via, nec ordinarium usurpare processum, quod omni posita fronte, positaque fide, legitime a vobis electo regi ad tertium atque trigesimum annum feliciter gubernanti non dubitetis turpissime rebellare.

HUNG. Cur ita?

60 **GERM.** Ea enim est gentium omnium, vel ethnicorum et nominis Christiani summorum hostium maiorumque vestrorum mos et institutum, laudabile plurimum: nemini videlicet bellum inferre, nisi antea denunciatum et indictum. Consiliis enim omnium prius longisque disceptationibus agenda et pacis remedia undiquaque sunt
61 advehenda. || Si vero pax (quae licet iniustissima iustissimo quoque bello secundum oratorem anteferri debet) nullo possit haberi modo, reique componendae desperatio subsequatur, tum demum permissum fuisset (si modo et hoc vobis in tali casu permissum fuisset)

aere ciere viros Martemque accendere cantu.

Acerba quaedam devoranda erant ad tempus.

62 **POLON.** Non certe abdicandus rex. Sed videbit Dominatio Vestra id eventurum nostris vicinis, quod ranis olim Aesopicis, ciconiam pro trunco nactis.

63 **HUNGA.** Nil nos contra fidem Christianam, nihil contra maiorum deliquimus consuetudinem. Bellum intulimus nemini, NEMINI (bene nota), sed bellum repulimus, et repulsuros esse, non per faecialem, sed ipsimet nostris linguis aperte et manifeste denunciavimus, caesarique et caesarianis toties oblatis scriptis et protestationibus *de repellenda*
64 *vi,* quid exspectandum a nobis esset, satis dilucide docuimus. || Producantur et relegantur acta comitiorum Posoniensium anni superioris. Si rationibus quibusvis aliis malum hoc declinare potuissemus, nunquam in hanc arenam nos descendisse tu vel alii questi fuissent.

[59] negotio *om.* WB | esse sententiam] sententiam esse | ut dixi *om.* WB | non recta] recta non M | positaque] et B | regi] rege M **[60]** nisi] non M **[61]** iustissimo… debet] iustissimo bello anteferenda WB | cantu] campis WB **[62]** id] idem B | nostris vicinis] vicinis nostris B | olim *om.* WB | ciconiam] cyconiam WB **[63]** nil nos] nihil B | deliquimus] fecimus M | sed bellum repulimus *om.* B | faecialem] foecialem M **[64]** superioris] praeteriti M | numquam… fuissent] numquam nos in hanc arenam descendissemus W; numquam nos in hanc descendissemus arenam B

[58] *non nostrum... lites – Verg. Ecl. III. 108.* **[61]** *quae licet... anteferri debet – Cf. Cic. Ep. VI. 6. 5.* | *aere ciere... cantu – Verg. Aen. VI. 165.; Boc. Hung. I. 'Lector benevole' 4.*

NÉMET: *Köztetek ily versengést én eldönteni félnék.*[126] Milyen ítéletet is hozhatna egy 58
hozzá nem értő egy ismeretlen vagy kevéssé ismert dologban? Katonáskodtam, és udvarokban éltem. || Ám amennyi jártasságra szert tettem a teológiában és amennyire 59
hallottam a mi hitvallásunkon lévő tudósokat erről értekezni, ki tudom jelenteni: az a (mint említettem: máshonnan vett) véleményem, hogy ti, magyar urak nem a helyes úton jártok, és nem is a szokásos eljárást követitek azzal, hogy minden szemérmet félretéve, minden hűséget odahagyva nem haboztok ocsmány módon fellázadni az általatok törvényesen megválasztott király ellen, aki már harmincharmadik éve szerencsésen kormányoz.

MAGYAR: Miért is nem?

NÉMET: Azért, mert minden népnek, még a pogányoknak és a keresztény név leg- 60
nagyobb ellenségeinek, illetve a ti őseiteknek is az volt a szokása és hagyománya (amely igen dicséretes szokás), hogy csak akkor indítanak bárki ellen háborút, ha előtte megüzenték és kihirdették. Előbb ugyanis mindenkit tanácsba kell hívni és hosszan meg kell vitatni a dolgot, s a békét hozó gyógyírt meg kell szerezni még a föld alól is. || Ha pedig a béke (amelyet, legyen bár a legigazságtalanabb, előnyben 61
kell részesíteni még a legigazságosabb háborúval szemben is[127] a szónok szerint[128]) semmiképpen sem érhető el, és ezért elszáll az ügy elrendezésének a reménye – ekkor, de csak ekkor lett volna megengedett (már ha egyáltalán ez is megengedett lett volna nektek e helyzetben)

érccel s énekkel buzdítani férfit a harcra.[129]

Egy ideig le kellett volna nyelnetek a keserűséget.

LENGYEL: De legalábbis nem lett volna szabad a királyt megtagadni. De meglássa 62
uraságod, az fog történni a szomszédainkkal, mint hajdan az aiszóposzi békákkal, akik fatörzs helyett gólyát kaptak.

MAGYAR: Semmit nem vétkeztünk a keresztény hit és atyáink szokásai ellen. 63
Nem indítottunk háborút senki, de *senki* ellen – jegyzed meg jól –, hanem háborút vertünk vissza; s hogy így fogunk tenni, azt nem követ útján, hanem személyesen jelentettük ki a saját nyelvünkkel, nyíltan és érthetően; továbbá az *erőszak visszaveréséről*[130] szóló számtalan irat és tiltakozás benyújtásával elég világosan értésére adtuk a császárnak és a császáriaknak, hogy mire számíthatnak tőlünk. || Vegyék csak elő és olvassák el újra a tavalyi pozsonyi országgyűlés irata- 64
it! Ha bármi más eszközzel módunkban állt volna elkerülni e bajt, egy percig sem lett volna nektek vagy másoknak oka a panaszra, hogy a küzdőtérre léptünk.

65 || Nam ex ore purpuratorum caesareorum nos ad ravim usque tunc audiisse tibi persuadeas, *obstinatam istam caesaris esse voluntatem. Quid ergo prosit inane triturare stramen? Neque per caesarem stare, ut aliter fiat. Caesarem mentem et articulum semel emissum et pu-*
66 *blicatum non immutaturum et extremam Fortunae aleam potius esse subiturum.* || Adsunt etiam archetypi literarum caesaris et archiducis Matthaie reciproce scriptitatarum: unde liquet, quid ad instantiam hominum profligatissimorum, irrequietorum Iesuitarum et ipsius Antichristi satellitum reipublicae nostrae Hungaricae monstri aluerint.

67 **GERMAN.** Erras adhuc toto, ut aiunt, coelo, scripturam nesciens, et veritatem confundens libertatemque evangelicam. Christianum est iugum tyrannorum perferre
68 et animas in patientia possidere. Iam vos Rhamnusia prae foribus exspectat. || Tumultus, seditiones et rebelliones quocunque tempore et ubicunque susceptae gravissimam semper incurrerunt indignationem divinam, scelerumque talium gravissimum vindicem habuerunt. Seditio rusticana tempore laudatissimi caesaris Caroli V.
69 quantis cladibus affecerit autores suos, tibi constare puto. || Quid annos ante paucos rebellione sua consecuti sunt Austriaci pagani? Rotam et laqueum. Quamdiu gessit imperium rusticitas vestra sub auspiciis quondam Georgii Zekel, similiter, ut nunc,
70 omnia confundens et sacra prophanis commiscens? || Ubi quoque iam posteritas illa egregia Karatczonia? ubi refractarius Bebek? *An nescis, longas caesaris esse manus?* Non accisae sunt huic volucri pennae, ut, quo velit, volare nequeat. Huic et Austriacae do-
71 mui *imperium sine fine dedit* arbiter omnium imperiorum. || *Germanos rerum dominos, gentemque potentem* nondum tu bene nosti. Non ea viduitas ibi, quae in eremo tua Hungarica. In vola manus omnium Hungarorum nomina conscribere nisi velim, dii sane me perduint.

72 **HUNG.** Et eradicent cum omnibus, qui nobis mala cupiunt.
TRANS. Amen.

73 **HUNG.** Itane, mi homo, chorda adhuc oberras eadem et instanter oggannis, Hungaros nunc iniuste regi suo rebellare?

---

[65] nos ad ravim usque tunc] ad ravim usque nos B | audiisse] audivisse M | istam caesaris esse] caesaris esse istam M | neque] nec B **[66]** hominum profligatissimorum] progligatissimorum hominum M | satellitum] *add.* in MW : *del. a nobis* | reipublicae nostrae Hungaricae] republica nostra Hungarica W; in rempublicam nostram Hungaricam B **[67]** ut] quod WB | et[1] *om.* WB | confundens libertatemque] libertatemque confundens M; et libertatem confundens B **[70]** quoque *om.* B | Karatczonia] Karatzonia M; Karaczonia B | Bebek] Bebeck M **[71]** quae] ut WB | perduint] perdant B **[73]** chorda] corda M | regi suo] suo regi M

---

[66] *Antichristi satellitum – cf. Appendix IV. 13.* **[67]** *toto... caelo – cf. Erasm. Adag. 1. 1. 49.* | *Rhamnusia – Cf. Boc. Sir. III. 12. (Poet. 46.) 53.* **[70]** *An nescis... manus – Cf. Ovid. Heroid. XVII. 166.* | *imperium... dedit – Cf. Verg. Aen. I. 279.* **[71]** *Germanos... potentem – Cf. Verg. Aen. I. 282.* **[73]** *chorda... eadem – Cf. Hor. Ars Poet. 356.; Erasm. Adag. 1. 5. 9.; Boc. Hung. IV. 'Lector benevole' 1.*

|| Hidd el: annyit hallottuk a császári udvaroncok szájából, hogy belerekedtek: *a csá-* 65
szárnak ez a szilárd akarata. Mi haszna az üres szócséplésnek? Nem is a császártól függ, hogy másképpen legyen. A császár nem fogja megváltoztatni a saját szándékát és törvénycikkét, amelyet egyszer kinyilvánított, illetve kibocsátott: inkább fogja a végsőkig kísérteni a forgandó szerencsét. || Kéznél vannak továbbá a császár és Mátyás főherceg egymás- 66
nak írogatott eredeti levelei. Ezekből kiderül, hogy ama végtelenül elvetemült embereknek, a nyughatatlan jezsuitáknak, az Antikrisztus csatlósainak[131] a kérésére miféle szörnyűséget forraltak magyar államunk ellen.

NÉMET: Még mindig oltári nagy tévedésben vagy,[132] ahogy mondani szokták: nem 67
ismered az Írást, és összekevered az evangéliumi igazságot, illetve szabadságot. A keresztények kötelessége, hogy elviseljék a zsarnokok igáját, s hogy béketűrő szívvel legyenek. A bosszúálló Nemesis[133] már ott vár titeket az ajtó előtt! || A zavargás, felkelés 68
és lázadás, bárhol és bármikor követték el, mindig kiváltotta az ég súlyos felháborodását, s mindig akadt, aki az ilyen bűnöket súlyosan megtorolja. Gondolom, ismert előtted, hogy a dicsőséges V. Károly császár idejében kitört parasztlázadás micsoda pusztulást hozott elindítóira.[134] || Hát az ausztriai parasztok mit nyertek néhány évvel 69
ezelőtti lázadásukkal? Kereket és kötelet.[135] Meddig tartotta kezében a hatalmat a ti parasztságotok a néhai Székely György vezetésével, aki – csakúgy, mint most – mindent felforgatott, és semmi sem volt szent előtte?[136] || Hol van már ama kiváló Kará- 70
csony maradéka, hol van az ellenszegülő Bebek?[137] *Császárnak – tudd meg – messze elér a keze!*[138] Nem vagdosták le a tollait e madárnak,[139] hogy ne tudna oda repülni, ahova csak akar. Neki és az ausztriai háznak *vég nélkül uralmat*[140] adott az, aki ítél minden uralom felett. || Nem ismered te eléggé a *németeket, az erős népet, s a világ urait még!*[141] 71
Nincs ott annyi özvegy, mint a te magyar pusztaságodban. Ha nem akarom az összes magyar nevét a tenyeremen összeírni,[142] akkor pusztítsanak el az istenek.

MAGYAR: És irtsanak is ki mindenki mással együtt, aki nekünk rosszat kíván. 72

ERDÉLYI: Ámen!

MAGYAR: Szóval még mindig ugyanannál a húrnál hibázol,[143] jóember, és kitartóan arról csaholsz, hogy a magyarok most jogtalanul lázadnak királyuk ellen? 73

74 **GERMAN.** Sic mea fert sententia, nefas etiam istud mox excepturam esse Nemesin, iustissimam ultricem tam immanis et inauditi sceleris, quod non tam in caesarem, quam ipsum exercetis Romanum imperium.

75 **HUNG.** Ausculta igitur, quonam operculo patellam ego hanc tegere velim. Vir non modo bellicus es et iuris bellici consultus, verum etiam theologiae non expers et po-
76 liticus bonus; quamvis ius nos non violare divinum, antea demonstratum est. || Nunc requiritur, ut fusius aliquanto tibi demonstrem, licet et hoc in synopsi (quis enim indignitates et iniruias omnes a nobis devoratas hodie queat recensere), quae civiliter adegerint gentem Hungaricam, ut ad capessenda haec arma nolens volens procurre-
77 ret. || Ast quoniam latranti stomacho quoque satisfaciendum est, nec verbis venter pascitur; ego vero hac hora me Troilo convivam rogatus promiserim, differenda puto, quae supersunt, ad crastinum diem. Interea veniam abs te peto, si quid acerbius a me prolatum aculeos tibi movit, ut idem faceres.

78 **GERM.** Subscribo. Nil vero moveor. Malo nodo fuit malus cuneus.
HUNG. Ita pol est. *Fantom fant,* dicimus nos Hungari.

79 **GERMAN.** Eins umbs andere, Keines umb sonst, nos Germani: sed eas et bene comedas.
HUNG. Nec tu male bibas.

80 **ITAL.** Valete, et, si vultis venire mecum ad unam bonam salatam, veniatis oro.
HUNG. Qui prior est tempore, potior est iure. Praeoccupavit haec alius. Rogo Dominationes Vestras, si vacabit, nos denuo mane conveniant, ut placide porro conferamus.

81 **POL.** Admodum iam Hungaro tetigisti vivum ulcus. Habet, quod per noctem concoquat. Non est religio, sed rebellio, quare tantos illi suscitaverunt tumultus. Nos equidem Poloni de longe tantum, quasi de specula, quid fiat, auscultamus, non facile bellum suscitare sueti, nec falcem in alienam immittere solemus messem.

---

[74] iustissimam] iustitia M | ipsum] ipsam B | Romanum imperium] imperium Romanum M **[75]** quonam] quo B | ego hanc] hanc ego M | antea] *om.* B **[76]** demonstrem *om.* WB | licet *om.* B | et iniurias] iniuriasque B | ad capessenda… volens] nolens volens ad haec capessenda arma B **[77]** stomacho quoque satisfaciendum est] quoque satisfaciendum est stomacho B | nec… pascitur *om.* WB | hac hora *om.* W | me Troilo] Troilo me W | Troilo convivam] convivam Troilo B | rogatus *om.* WB | prolatum] dictum B **[78]** fuit malus cuneus] malus cuneus fuit W; malus fuit cuneus B | Fantom] Famtom W; fanten B **[79]** Eins] Einß M | andere] ander M | Keines] nichts M | comedas] commedas M **[80]** ITAL. *om.* B | venire mecum] mecum venire M | est[1] *om.* W | potior] prior W | haec] hoc M | Dominationes Vestras] Dominationis vestrae M | et si vultis… conferamus *om.* B **[81]** quid fiat, auscultamus] adspicimus, quid fiat W; quid fiat, adspicimus B | alienam] aliam W

---

[78] *malo... cuneus – Cf. I. 47.; Erasm. Adag. I. 2. 5; Boc. Olc. I. 26.* | *fantom fant* – Decius Baronius 1598. *1. 1. 8. 4.* **[81]** *tetigisti vivum ulcus – Erasm. Adag. 1. 6. 79.* | *nec falcem... messem – cf. Erasm. Adag. 2. 2. 82.*

NÉMET: Az a véleményem, hogy ez az istentelenség is Nemesis elé fog majd kerülni, aki igazságos módon bosszút áll ezért az iszonyatos és hallatlan bűnért, amelyet ti nem is annyira a császár, mint a Római Birodalom[144] ellen követtek el. 74

MAGYAR: Hát akkor hallgasd meg, miképpen szeretnék fátylat borítani az ügyre. Nemcsak hogy hadviselt és háborús jogban jártas ember vagy, hanem még a teológia sem ismeretlen előtted, s a közügyekben is jól eligazodsz – igaz, előbb már bizonyítást nyert, hogy nem sértjük meg az isteni törvényt. || Most arra lenne szükség, hogy valamivel bővebben bemutassam neked, bár csak vázlatosan (ki tudná ugyanis ma felsorolni az összes méltatlanságot és jogsértést, amit le kellett nyelnünk?), hogy mik késztették törvényes módon arra a magyar nemzetet, hogy akarva-nem akarva e háborúság megindításához folyamodjék. || Ám a korgó gyomort is ki kell elégíteni, s a hasat nem lehet jóllakatni szavakkal, én viszont ebben az órában Troilushoz ígérkeztem el vendégségbe. Ezért úgy vélem, el kell halasztanunk holnapra, ami még hátravan. Addig is elnézésedet kérem, ha valamit nyersebben adtam elő, s ez arra ingerelt téged, hogy ugyanezt tedd. 75 76 77

NÉMET: Elfogadom. De nem hoztál ki a sodromból. Kemény göcsörtbe kemény ék kellett.[145] 78

MAGYAR: Istenemre, így van! *Fántom fánt,*[146] ahogy mi, magyarok mondjuk.

NÉMET: Eins umbs andere, Keines umb sonst,[147] mondjuk mi, németek. De menj hát, és jó étvágyat. 79

MAGYAR: Essen neked is jól az ivás![148]

OLASZ: Isten veletek, s ha van kedvetek velem tartani egy jó salátára, kérem, gyertek! 80

MAGYAR: Azé az elsőbbség, aki gyorsabb. Megelőztek téged.[149] Kérem uraságotokat, hogy ha ráérnek, reggel újra keressenek fel, hogy békésen tovább beszélgessünk.

LENGYEL: Most aztán jól az elevenébe találtál[150] a magyarnak. Lesz min rágódnia az éjszaka. Nem a vallás, hanem a lázadás[151] miatt keltettek ekkora felfordulást. Mi, lengyelek csak messziről, mintegy őrtoronyból figyeljük, mi történik; nem szokásunk egyhamar háborút szítani, s más dolgába sem szoktuk beleütni az orrunkat.[152] 81

82 || Ne tamen, per Divi Stanislai manes, limites nostros vicinius attingant, ut fecerunt,
83 tredecim aggressi oppida in Scepusio, quae nostrae subiacent ditioni; || per Deum, parati sumus insurgere et Botzkoricos hos praedones nil foedere cum Turca curato sic pugnis et ferro reprimere, ut quantum vis Polona valeat, sentiant et in naso suo experiantur sordes illae hominum et canum stercora.

84 **GERMA.** Nil dubitat, sum certus, Maiestas Sua Caesarea una cum Austriaca Domo de dominorum Polonorum erga se Sacrumque Romanum Imperium bona affectione propter arctam illam cum Austriaca domo coniunctionem et necessitudinem.

85 || Christiani sumus; cum Christianis, non cum abiuratissimis Christianae nationis hostibus commercia nobis habenda fuerint. Vide, vide autem, quam nostri illi cum obviis Turcis humaniter se †excipiant!

86 **POL.** Turcae vero non detrahunt pileos.

GERM. Mos est canum Turcicorum rasum verticem nunquam ostentare, neque si praesens ipsis sit imperator Turcicus. Tantum se inflectunt et manum dextram in sinum reponunt.

POLO. Auferat illos diabolus, nos hac introeamus.

---

[82] limites nostros vicinius attingant] vicinius attingant limites nostros B; *pro* attingant M tangant | nostrae subiacent ditioni] nostrae sunt ditionis MB **[83]** Botzkoricos] Boczkoricos M **[84]** Maiestas Sua] Sua Maiestas B | necessitudinem] *add.* P. B **[85]** obviis Turcis] Turcis obviis B **[86]** POL. *om.* B | ipsis *om.* WB | imperator] *add.* ipse WB | auferat] aufferat M

|| De azért, Szent Sztaniszláv szellemére mondom, ne jöjjenek határaink közelébe, 82
mint akkor, amikor megtámadták a birtokunkban lévő tizenhárom várost a Szepesség-
ben![153] || Mert Isten a tanúm, készek vagyunk fölkelni, s ezeket a bocskoros[154] 83
rablókat öklünkkel és fegyvereinkkel visszaverni, s egy cseppet sem fogunk törődni
a törökkel kötött szövetséggel![155] Akkor majd megtudja, és a saját orrán[156] is megta-
pasztalja ez a kutyagané söpredék, mire képes a lengyelek ereje!

NÉMET: Biztos vagyok benne, hogy ő császári felsége az ausztriai házzal egyetem- 84
ben egy cseppet sem kételkedik a lengyel urak iránta és a Szent Római Birodalom
iránti jóindalatában, az ausztriai házzal való szoros összeköttetés és rokonság miatt.
|| Keresztények vagyunk; keresztényekkel kell ezért érintkeznünk, nem pedig a ke- 85
resztény nemzet átkozott ellenségeivel. De nézd csak meg, hogy a mi magyarjaink
milyen udvariasan viselkednek,[157] ha egy török az útjukba kerül!

LENGYEL: A török viszont soha nem veszi le a fejfedőjét. 86

NÉMET: E török kutyáknál az a szokás, hogy a borotvált fejüket soha nem mutat-
ják meg, még a török szultán előtt sem. Csak meghajolnak, és jobbjukat a keblükre
teszik.

LENGYEL: Az ördög vigye őket! Térjünk be ide![158]

DIALOGUS III.

Collocutores
Hung. Germ. Ital. Polon. Trans. Turca.

1 **HUNG.** Ut valemus? Bonum mane.

2 **GERM.** Certe modum excessi. Totus tremo. Succubui victus ab heroe, Tokainone dicam vel Mesesmalino? Quae enim in Germaniam ex Hungaria advehuntur vina, promiscue Tokaina vocantur. Vinciri sum posthac paratior, quam ita vinci. Sentio tumultuantes et quasi concurrentes exercitus in cerebro sensibus omnibus invicem sibi rebellantibus.

3 **HUNG.** Volenti non fit iniuria. Sed rebibas, et erit medicina.
GERM. Nolo, nolo.

4 **ITAL.** Salvete.
HUNG. Bondio signior. Comesta vostra Signoria de corpo?
ITAL. Ottimamente.
GERM. Perge, perge.

5 **HUNG.** Tantum est, quod sciebam, cum enim Viennae puer scholam frequentarem Iesuiticam, quendam habui familiarem, qui callebat Italice.

6 **POLON.** Nisi ibi. Vos enim Hungari Romam et Italiam fugitis, ut Diabolus sanctam crucem, et peregrinationes longinquas non instituitis, sicut nos Poloni, qui Germaniam, Galliam, Italiam peragrantes linguas earundem nationum ediscere solemus.

7 **HUNG.** Nihil haec ad propositum. Nos Hungari simiae non sumus Germanorum aut Italorum, sicut vos Poloni.

8 **GERM.** Redeamus ad hesterna. Omne promissum cadit in debitum iuxta iurisconsultos. Ad quaestionem et obiectionem responde, nec nimis Asiatice: simplex et brevis est veritatis oratio.

9 **HUNG.** Non longum faciam, sed Lacon ero. Noveris ante omnia, principem et legem nostrum se relative prorsus habere. Non minus ipsum, quam nos decet, *patriae*

In titulo Collocutores… Turca] Hung. … Turca collocutores B **[2]** Mesesmalino] Mesesino W | in Germaniam ex Hungaria] ex Hungaria ad nos B | advehuntur] vehuntur M | Tokaina] Tokaiana M | et quasi] quasi et M | invicem sibi] sibi invicem B **[4]** vostra] vestra WB | Ottimamente] Otti mamente MW **[5]** sciebam] scribam M **[6]** ut] sicut B | sicut] uti M; quemadmodum B | nationum *om.* B | ediscere solemus] discimus B **[7]** Hungari] Hungariae W **[8]** Ad quaestionem… responde] Responde ad quaestionem WB **[9]** legem] regem WB

---

[8] *simplex... oratio – Cf. Sen. Ep. 49. 12.* **[9]** *patriae legibus obtemperare – Cf. Nepos De viris illust. 3. 20. 1.*

III. DIALÓGUS

Szereplők:
magyar, német, olasz, lengyel, erdélyi, török

MAGYAR: Hogy vagyunk? Jó reggelt! 1

NÉMET: Bizony elvetettem a sulykot. Egész testemben remegek. Leterített, legyőzött egy vitéz, Tokajinak hívjam-e, vagy Mézesmálinak?[159] A Magyarországról Németországba szállított borokat ugyanis különbség nélkül tokajinak hívják. Inkább kötözzenek meg eztán, hogysem így legyőzzenek.[160] Úgy érzem, mintha hadseregek zajonganának és csapnának össze a fejemben, miközben minden érzékem harcot vív egymással. 2

MAGYAR: Ha szándékosan tetted, nem történt jogtalanság. Igyál megint: kutyaharapást szőrével! 3

NÉMET: Jaj, csak azt ne!

OLASZ: Legyetek üdvözölve! 4

MAGYAR: Bondio signior. Comesta vostra Signoria de corpo?

OLASZ: Ottimamente.[161]

NÉMET: Gyerünk, folytasd!

MAGYAR: Csak ennyi volt a tudományom. Amikor ugyanis gyermekkoromban a bécsi jezsuita iskolába jártam, volt egy barátom, aki tudott olaszul. 5

LENGYEL: Máshol nem is történhetett volna. Ti, magyarok kerülitek Rómát és Itáliát, mint az ördög a szent keresztet; nem vállalkoztok hosszú tanulmányutakra, ahogy mi, lengyelek, akik Németországba, Franciaországba, Itáliába utazván meg szoktuk tanulni az ottaniak nyelvét. 6

MAGYAR: Ez nem tartozik a tárgyhoz. Mi magyarok nem majmoljuk a németeket meg az olaszokat, ahogy ti, lengyelek. 7

NÉMET: Térjünk vissza a tegnapi dolgokhoz. Minden ígéret adóssággá válik a jogtudósok szerint. A kérdésre és az ellenvetésre válaszolj, s ne ázsiai terjengősséggel: az igazság beszéde egyszerű és rövid.[162] 8

MAGYAR: Nem leszek hosszú, sőt lakonikus leszek. Mindenekelőtt tudd meg, hogy a mi királyunk és törvényünk kölcsönösen hatalommal bírnak egymás felett. Tőle ugyanúgy elvárható, *hogy a haza törvényeinek engedelmeskedjen*,[163] mint tőlünk. 9

10 *legibus obtemperare*. || Quod nec ethnici sapientiores in suis improbaverunt magistratibus, immo subscribere nolentibus fasces non detulerunt, aut hoc violantibus obstiterunt, et eosdem exegerunt. Virtuti enim datur honos; subtrahitur e contra, cum li-
11 berum est admittere aut reiicere officia publica. || Remitto te ad decretum V. T. Quid liceat et quid non, te tua docent iura. De mihi ignotis non valde laboro, nec mihi sumo iudicium. Meae gentis quae sit libertas, ad unguem calleo. Caetera ne proferam, ecce legas ipse, quid hic scribatur.

GERMA. Quid libri?

12 **HUNG.** Tripartitum opus iuris Hungarici, in quo nos rex nisi conservet ad amussim, et contrarium statuat, non tenemur [†...†]. (Videsne hic): P. I. T. IX. *sine nota alicuius*
13 *infidelitatis liberam illi resistendi et contradicendi habent in perpetuum facultatem.* || Legas etiam P. 2. T. 3. *Princeps proprio motu et absolute, potissimum super rebus iuri divino* (oculos et aures aperi), *iuri divino et naturali praeiudicantibus et vetustae libertati totius Hungaricae gentis derogantibus constitutiones facere non potest, sed accersito interrogatoque populo.*

14 **ITAL.** Quid intelligis per populum?

HUNG. Tu legas titulo sequenti 4. *Nomine autem et appellatione populi hoc loco intellige solummodo dominos praelatos, barones et alios magnates atque quoslibet nobiles* (sub nobilibus liberas etiam intelligas civitates.)

15 **GERM.** Qualem igitur rex vester habet potestatem? Ergone ligatis manibus imperat?

HUNG. Rex noster alligatus est legibus iisque patriis. Quamdiu iuxta easdem dominatur, paremus; quam primum illarum excedat metam, non subiici-
16 mur. Haec est nostra reciprocatio. || Cessante relatione cessat etiam terminus: non hoc vos mihi denegaturos opinor. *Tractent fabrilia fabri.* Leges rex intelligat, et ad exemplum Numae praeconem audiat cottidie: *hoc age*. Comitiis nostris (con-
17 tra leges) a viginti duobus annis rex non interfuit. || Officia (contra leges) exteris et prorsus indignis immeritisque, nobis Hungaris exclusis, tradidit publica. In comitiis (contra leges) quod nos sanximus, ipse prorsus invalidavit et sua nobis obtrusit. Ius et iustitiam (contra leges) administravit nemini, nisi catholicus fuisset.

[10] sapientiores] sapientes B | fasces] faces W | virtuti] virenti WB **[11]** decretum] decreta M | et *om.* WB **[12]** videsne] vides WB | hic] *add.* hic M | P. I.] I.I. WB | IX.] X. B | alicuius infidelitatis] infidelitatis alicuius WB | habent in perpetuum] in perpetuum habeant WB **[13]** oculos… divino *om.* B | praeiudicantibus… gentis *om.* WB **[14]** intelligis per populum] per populum intelligis B | titulo sequenti] T. sequentem M | etiam intelligas] intellige WB **[15]** alligatus est legibus] legibus alligatus est M **[16]** cessat etiam] etiam cessat W; etiam *om.* B | mihi *om.* WB | praeconem audiat cottidie] audiat cotidie praeconem WB **[17]** immeritisque *om.* WB | in comitiis… obtrusit *om.* WB | iustitiam] iusticiam W

[12] *sine nota... facultatem – Vide* Werbőczy 1990. *74.; cf. Boc. Olc. I. 59.* **[13]** *princeps proprio... interrogatoque populo – Vide* Werbőczy 1990. *286.* **[14]** *nomine autem... quoslibet nobiles – Vide* Werbőczy 1990. *287.* **[16]** *Tractent fabrilia fabri – Cf. Hor. Ep. II. 1. 116.; Boc. Hist. 36.; Cf. Boc. Castr. 'De alio quodam papa' (Poet. 188.) 1.; Boc. Poet. 1091. 1.* | *hoc age – Cf. Plut. Numa 14.*

|| Ezt még a bölcsebb pogányok sem rosszallották saját tisztviselőiknél, sőt, amelyik nem értett ezzel[164] egyet, annak nem adták át a vesszőnyalábot,[165] amelyik pedig megsértette azokat, annak ellenálltak és elűzték. Az erénynek jár a tisztség; de vissza is lehet venni azt, mivel szabadon lehet elfogadni vagy visszautasítani a közhivatalokat. || Nézd meg *Werbőczy Tripartitumának* határozatát.[166] Te a saját jogszabályaidból tudod meg, hogy mit szabad és mit nem. Én nem ismerem őket, ezért nem nagyon törődöm velük, s nem is mondok ítéletet róluk. Azt viszont pontosam tudom, hogy nemzetemnek milyen szabadsága van. Hogy mást ne mondjak, íme olvasd magad, amit itt írnak. 10 11

NÉMET: Miféle könyv ez?

MAGYAR: A *Magyar jog hármaskönyve:* ha a király ebben[167] minket nem őriz meg teljesen, és ellenkezőt határoz, nem tartozunk [engedelmeskedni].[168] Olvasd csak az I. rész 9. címében: *akkor a hűtlenség vétke nélkül szabadon hatalmukban áll mindenkor neki[169] ellenállni és ellentmondani.[170]* || Olvasd a II. rész 3. címét is: *A király nem alkothat saját elhatározásából és korlátlanul határozatokat, főleg olyan ügyekben, amelyek az isteni* (nyisd ki szemed-füled)[171] *isteni és természetjoggal ellenkezőek, és sértik az egész nemzet ősi szabadságát: előtte össze kell hívnia és meg kell kérdeznie a népet.[172]* 12 13

OLASZ: Mit értesz nép alatt? 14

MAGYAR: Olvasd el a következő 4. címben: *A „nép" szó avagy elnevezés alatt e helyütt csak a főpap urak, bárók és egyéb főurak, illetve bármely nemes értendő[173]* (nemesek alatt a szabad királyi városok is értendőek).[174]

NÉMET: Miféle hatalma van akkor a királyotoknak? Ezek szerint meg van kötve a kezе a kormányzásban? 15

MAGYAR: Királyunkat kötik a törvények, mégpedig a honi törvények. Ameddig azok szerint uralkodik, engedelmeskedünk; amint áthágja azokat, már nem vagyunk neki alávetve. Ez a mi kölcsönös viszonyunk vele. || Ha megszűnik a viszonosság, megszűnik a korlát is: gondolom, ezt nem tagadjátok. *A kovács végezze a dolgát.[175]* A király értse meg a törvényeket, s Numa példáján minden nap hallja a kikiáltó szavát: *Ezt tedd![176]* A király (a törvényekkel ellentétben) nem jelent meg az országgyűléseinken huszonkét éven át.[177] || A közhivatalokat (a törvényekkel ellentétben) külhoni és teljesen méltatlan, érdemtelen embereknek adta, míg minket, magyarokat kizárt belőlük.[178] Az országgyűlésen (a törvényekkel ellentétben) érvénytelenítette, amit mi szentesítettünk, és a sajátjait erőltette ránk. Jogot és igazságot (a törvényekkel ellentétben) csak katolikusnak szolgáltatott. 16 17

18 || Causa non audita (contra leges) regnicolas facultatibus et possessionibus privavit. Pragae delitescens neminem admisit (contra leges), neminem contra vim, iniurias, praedationes, spoliationes militum suorum defendit.

19 **GERM.** Multa sunt in imperiis et regnis iniusta, non tamen ideo resistendum fuisset summo omnium et legitime creato magistratui. Sed hic et vos verum facitis, quod poeta dicit:

Quemque suae rapiunt sceleratae in proelia causae.

20 **HUNG.** Mirum est, festucam te in fratris tui oculo perspicere, trabem autem tuam non intueri. Si nos damnas eo nomine, quod pro patria libertate, proque religione tutanda sarta tectaque opponamus nos caesareis, quamvis bellum hoc non ipsi nos, ut
21 audisti, suscitaverimus, te nimirum tuosque *gladio proprio iugulabo.* || Cur enim non vocas *perduelles* sive *rebelles* Germanos, qui Carolo V. bellum intulerunt? Ecce lege Schleidanum lib. 17. pag. 531. „Superiori (inquiunt protestantes in renunciatoriis ad caesarem literis) mense per epistolam nos apud te purgavimus, Carole caesar, de iis,
22 quorum incusamur: || ac licet aequum erat, ut aut bellicum apparatum intermitteres, aut saltem belli causam explicares, et nobis invicem auditis pro more imperii proque data fide abs te per iusiurandum ageres; tamen quia nihilominus pergis, *coacti sumus et ipsi venire ad arma, vim istam iniustam* tuaque persona indignam depellendi cau-
23 sa. || Quod enim evangelii doctrinam simul et imperii libertatem petas, variis tuis actionibus demonstrari potest. Scis enim ipse, cuiusmodi consilia multis nunc annis cum *Antichristo Romano* et cum exteris regibus tractaris, ut eos vel tibi coniungeres,
24 vel in nos excitares." || Etc. Haec Schleidanus. Quam tibi do instantiam, sique mihi ad hoc responderis, ego quoque tuae satisfaciam quaestioni. Nunc saltem hoc dico: *De similibus idem est iudicium.*

25 **GERM.** Caesar autem horum nihil scire vult, quae vel per Barbianum Cassoviae et in Hungaria superiori, vel per alios in inferiore sunt gesta Pannonia.

---

[19] et vos *om.* B **[20]** tuam *om.* M | tutanda] tuenda M | sarta tectaque *om.* WB | nos[2] *om.* WB **[21]** sive] et W | perduelles sive rebelles] rebelles et perduelles B | superiori] superiore B | nos *om.* MWB : *add. a nobis sec.* Sleidanus 1576. *p. 530.* | incusamur] incusabamur B **[22]** intermitteres] dimitteres WB | causam] causas WB | et ipsi *om.* WB | persona] *add.* prorsus B **[23]** cuiusmodi consilia… excitares *om.* B **[24]** ego quoque] et ego B | saltem hoc] tantum B **[25]** et in Hungaria superiori] in superiori B | in[2] *om.* M | inferiore] inferiori MB

---

[19] *quemque… causae – Cf. Lucan. Phars. II. 251. ubi vero „sceleratae"* **[20]** *festucam… intueri – Cf. Mt 7,3.; Lc 6,41.* | *gladio proprio iugulabo – Cf. II. 35.; Terent. Ad. 958.; Erasm. Adag. 1. 1. 51.; Boc. Olc. II. 44.* **[21]** *superiori… in nos excitares – Vide* Sleidanus 1576. *530–531.; cf. Boc. Olc. V. 2., ubi Csonka erronee asserit Bocatium ea, quae scripserit, non ex Sleidano, sed ex Hortensio hausisse. Cf.* Sleidanus 1576. *518.*

|| Kivizsgálás nélkül fosztott meg (a törvényekkel ellentétben) országlakosokat vagyonuktól és birtokaiktól. Prágában rejtőzködve senkit sem engedett magához (a törvényekkel ellentétben),[179] senkit sem védett meg katonáinak erőszakosságától, jogtalanságaitól, rablásaitól és fosztogatásaitól. 18

NÉMET: Sok jogtalanság van a birodalmakban és királyságokban, de ettől még nem lett volna szabad szembeszegülni a törvényesen választott leghatalmasabb tisztviselővel. De most ti is valóban azt teszitek, amit a költő mond: 19

Mind, aki harcot vív, bünös érdeke vitte tusázni.[180]

MAGYAR: Csodálnivaló, hogy a felebarátod szemében észreveszed a szálkát, de a saját gerendádat nem látod.[181] Ha te minket azon a címen vádolsz, hogy a honi szabadságért, és a vallás épségben való megőrzéséért szembeszállunk a császáriakkal – habár ezt a háborút, mint hallhattad, nem mi lobbantottuk lángra –, akkor saját kardoddal terítelek le téged, meg a tieidet.[182] || Miért nem hívod ellenségnek avagy lázadóknak a németeket, akik V. Károly ellen háborút indítottak? Olvasd csak Sleidanust (17. könyv, 531. oldal)! „Az elmúlt hónapban (mondják a tiltakozók a császárnak írt nyilvános levelükben), levélben tisztáztuk magunkat előtted a minket ért vádak alól, Károly császár; || s bár méltányos lenne, hogy a hadi készületeket félbeszakítsd, vagy legalább a háború okát megmagyarázd, és minket kölcsönösen meghallgatván a birodalom szokása és esküvel adott ígéreted szerint cselekedj, te azonban mindent folytatsz úgy, ahogy eddig, amiért *mi is kénytelenek voltunk fegyvert fogni, hogy* viszszaverjük *ezt a jogtalan* és személyedhez méltatlan *támadást.* || Különböző tetteidből ugyanis bizonyítani lehet, hogy az evangélium tanítására és a birodalom szabadságára törsz. Magad is tudod, hogy idestova sok éve miféle tanácskozásokat folytattál a római Antikrisztussal és külhoni királyokkal, hogy szövetségeseddé tedd őket, vagy pedig ellenünk ingereld."[183] || Stb. Ezt írja Sleidanus. Ezt az ellenvetést teszem neked,[184] s ha megválaszolsz rá, én is eleget teszek a te kérdésednek. Most csak annyit mondok: *hasonlókról ugyanaz az ítélet.* 20 21 22 23 24

NÉMET: A császár azonban semmit sem akar tudni[185] arról, amit Barbiano művelt Kassán és Felső-Magyarországon, vagy amit mások Alsó-Magyarországon. 25

26 **HUNG.** Nega et non fecisti. Unde igitur (malum!) diplomata et literae manu et sigillo caesaris confirmatae? Ubi rerum adsunt testimonia, ibi non opus est verbis. Ita circumveniunt atque decipiunt emissarii principes imperii, quicquid hoc est, in
27 nos derivando et culpam ab aliis prorsus amoliendo. || Tu lege commentum simile in iisdem, quas modo vidisti, literis protestantium: „Datis literis ad diversos principes atque civitates, callide simulabas, quasi non religionis, sed contumaces quosdam
28 coercendi causa bellum parares." Etc. Ecce vivum exemplar! || Pariles iam dimissiculantur per Germaniam literae et sicut per alios, ita per Rotwitzium Silesium nobilem, non ita pridem apostatam factum (qui Silesiorum cum Petzianis sub Barbiano militantium dux fuit et per absentiam delitescentiamque suam illos in miserrimam passus est ire ducique lanienam) id passim affabre nunc agitatur.

29 **GERM.** Pro me faciunt, quae tu ex historia Schleidani adfers. Vides enim, quid scribatur: *Coacti sumus et ipsi venire ad arma*. Non ad ideo suscipienda arma, sed ut pariter cum generali belli duce, qui tunc Barbianus fuit, contra Turcas moveretis, caesar anno
30 praeterito vos adigebat. || Dicite, si veritas in vobis est, annon praeter †generalium diaetae, ut vocatis, constitutiones,† de insurrectione ursionem paulo ante rebellionis vestrae flagitium in publicum erumpens, centum quoque boves ad tormenta contra
31 Turcicum exercitum et castra hostilia devehenda imperaverit? || Interim vos hac arrepta occasione ne aliud agere videremini, conventum in Gall Szőcz oppido non indixeritis, et ibi demum coniuratione facta modo per hunc, modo per illum, quicunque videbatur idoneus internuncius, haidonum antesignanos non sollicitaveritis, ut praelium cum Germanis tentarent, et quacunque ratione possent, in caesareos impetu fa-
32 cto, sceleratam vestram inchoarent militare militiam? || Hic primas obtinet Botskaius, vester princeps. Non semel is antea fuit insimulatus clandestinae cum Turca collusionis. Venenatum hunc serpentem cum illo vos iam diu fovistis et aluistis in sinu.

[26] ibi *om.* M | atque] et WB | prorsus *om.* B | amoliendo] abalienando W **[28]** literae *om.* B | Rotwitzium] Rotuicium M | Silesium nobilem… factum] apostatam Silesium nobilem B | Petzianis] Peczianis M; Petczianis B | militantium] militantibus M | miserrimam] miseram WB | ducique *om.* B **[29]** tu *om.* B **[30]** insurrectione] *add.* paulo W | in publicum *om.* W | flagitium in publicum erumpens] erumpens flagitium B | Turcicum exercitum] Turcam hostem W; Turcicum hostem B | et castra hostilia *om.* WB **[31]** interim] utrum M | arrepta occasione] occasione arrepta B | Gall Szőcz] Galsőcz W; Galsőtz B | non[1] *om.* WB | illum] alium WB | internuncius *om.* B | haidonum antesignanos] antesignanos haidonum B | in caesareos impetu facto] impetu in caesareos facto B **[32]** Botskaius] Boczkaius M | vester princeps] princeps vester B | cum illo vos] vos cum illo M | et aluistis *om.* B

[26] *diplomata… confirmatae – Cf. Boc. Olc. I. 54.* | *quicquid… amoliendo – Cf. Boc. Hist. 58.* **[27]** *datis literis… parares – Vide* Sleidanus 1576. *531.; cf. etiam Boc. Olc. V. 2.*

MAGYAR: Tagadd le, s nem is tetted meg. Az ördögbe is, akkor honnan valók a 26
császár kézjegyével és pecsétjével megerősített okiratok és levelek?[186] Ahol bizonyítékok vannak, ott nincs szükség szavakra. Így környékezik meg és csapják be az ügynökök a birodalom fejedelmeit: bármi legyen az, ránk hárítják, másokat meg teljesen tisztára mosnak a bűn alól.[187] || Hasonló hazugságról olvashatsz a tiltakozók előbb 27
látott ugyanazon levelében: „Levelet írtál a különféle fejedelmeknek és városoknak, melyben ravaszul azt a látszatot keltetted, mintha nem a vallás miatt, hanem néhány konok ember megfegyelmezése végett készülnél háborúra."[188] Stb. Íme az élő példa! || Hasonló leveleket küldözgetnek most Németország-szerte, és másokkal együtt 28
ezen ügyködik mindenfelé mesteri módon Rotwitz, egy sziléziai nemes, aki nem olyan rég elhagyta hitét (s aki a Petz katonáival együtt Barbiano alatt szolgáló sziléziaiak vezére volt, s távollétével, illetve rejtőzködésével hagyta, hogy amazok odamenjenek, illetve odavezessék őket arra a nyomorult vágóhídra).[189]

NÉMET: Amit Sleidanus históriájából idéztél, az mellettem szól. Láthatod, azt írja: 29
mi is kénytelenek voltunk fegyvert fogni. A császár tavaly igyekezett titeket rábírni, hogy fegyvert fogjatok; de nem ám ezért, hanem hogy a fővezérrel együtt – aki akkor Barbiano volt – a török ellen vonuljatok. || Mondjátok csak meg, ha van benne- 30
tek igazság: az általános országgyűlési határozatok [és] a felkelés sürgetése mellett,[190] nem sokkal gyalázatos lázadásotok kitörése előtt nemde száz marhát is rendelt, ágyúk szállítására a török hadsereg és az ellenséges tábor ellen?[191] || Ti ezalatt kapva 31
az alkalmon nemde gyűlést hirdettetek Gálszécs mezővárosba – nehogy úgy tűnjék, hogy mást csináltok –, és ott végül összeesküvést szőve hol egyik, hol másik ember útján – aki csak alkalmasnak látszott követnek – nemde felbujtottátok a hajdúk vezetőit, hogy bocsátkozzanak csatába a németekkel, azaz amilyen módon csak tudnak, támadjanak a császáriakra, s ezzel megkezdjék szolgálatukat bűnös seregetekben?[192] || Bocskai, a fejedelmetek játssza itt a főszerepet. Korábban nem egyszer megvá- 32
dolták azzal, hogy titokban összejátszik a törökkel. Ezt a mérges kígyót már régóta

33 || Nec enim fidem res meretur, imo prorsus ἀδύνατον esset Turcam, simul ac Petzianos et Barbianos trucidassent haidones, cum Botskaio, et qui nunc ipsius adhaerent partibus, tam cito coalescere potuisse. *Credat Iudaeus Apella, non ego.* Mutuam
34 oportet iam antehac traditam fuisse operam. || Affirmat quoque comes Belgiosius, se cum armatis minime prodire voluisse contra Botskaium, nisi ex illius quatuor servis exploratum habuisset, ipsum a Caesarea Sua Maiestate ad Turcam (quamvis adhuc occultaret) defectionem parasse.

35 **HUNG.** Ad primum tibi respondeo. Per mandatum, astute ac dolose commento sic excogitato, nostrum caesar explorare voluit animum, facturine, quae imperaverat, essemus necne? Quo tamen ipso nostram tunc petiit libertatem. De regni enim antiqua consuetudine, quibus incumbat vectura tormentorum, satis manifestum est.
36 || Cur autem conventum in eodem loco celebrantes nobis et reipublicae non consuluissemus? Nostra enim res propter ardentem proximi parietem tunc agebatur. Pirata Barbianus Tybisci Bodrogique fluentis eadem intentabat, quae Cassoviensibus.
37 || Utinam tunc sturionibus Tokaiensibus vivus cum suis donatus fuisset! Cum haidonibus nec nos, nec Princeps noster Serenissimus ante cum Barbianis factum
38 conflictum quidpiam eo nomine commercii habuit. Multo minus cum alteris. || Vim et iniuriam nobis facitis notoriam: Barbianus (ut qui semel est malus, semper talis esse persumitur), subordinans falsos testes, de quibus gloriatur, tanquam sicarios,
39 quis ipse sit, de se depinxit. Homo falsimoniis et mendaciis refertissimus. || Crede mihi, si vento fuisset usus meliore, non erubuisset *scelus felix* simulatione et falsitate se consecutum esse caeasari perscribere; sicut fecit in adducendis Cassoviam equitibus limitaneis, quos aeque maiori ex parte, sicut Cassovienses, mendaciter decepit.
40 || Literae 8. Ian. Anno 1604. postridie ab erepto Cassoviensibus templo exaratae ad caesarem bestiam convincent. Quid enim hoc? Io sparsar rumor che voleva andar avisitarli glli fronterii.

41 **GERM.** Si Botskaius innocens fuisset, quare neque caesarem, neque Suam Serenitatem archiducem Matthiam appellavit?

---

[33] Petzianos] Peczianos M; Petczianos B | et Barbianos *om.* W | Botskaio] Boczkaio M; Botzkaio B | tam cito *om.* B | antehac] ante hanc M **[34]** Belgiosius] Beliolius M | Botskaium] Boczkaium M; Botzkaium B | illius] illis W | illius quatuor] quatuor illius B | Sua *om.* B **[35]** quae] quod B | necne *om.* B **[36]** enim] *add.* tunc B | tunc *om.* MB | Bodrogique] Bodrocique M | intentabat] intentaverat B **[37]** cum suis *om.* W | Serenissimus *om.* B **[38]** Barbianus] Barbelianus WB *quod et in* M *ubi corr. in* Barbianus | de se *om.* WB **[40]** postridie *om.* B; pridie W: *quod et in* M *ubi corr. in* postridie | Io] Jo M **[41]** Botskaius] Boczkaius M; Botzkaius B | quare] cur B

---

[33] *credat... ego – Hor. Sat. I. 5. 100–101.; cf. etiam Boc. Rel. 11.; Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 285.* **[36]** *ardentem proximi parietem – Cf. Verg. Aen. II. 311–312., Hor. Epist. I. 18. 84; Erasm. Adag. 3. 6. 71.; Boc. Epist. XXXIV. 2.; Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 667.* **[39]** *scelus felix – Cf. Sen. Herc. Fur. 251.*

melengetitek és tápláljátok vele együtt a kebleteken. || Mert nem érdemel hitelt, sőt 33
teljes képtelenség, hogy a törökök olyan gyorsan egyesülni tudtak volna Bocskaival
és mostani párthíveivel – rögtön azután, hogy a hajdúk lemészárolták Petz és Barbi-
ano katonáit.[193] *Ha Apella zsidó ezt elhiszi – én nem!*[194] Bizonyos, hogy már korábban
is kölcsönösen segítették egymást.[195] || Belgiojoso gróf is azt állítja, hogy egyáltalán 34
nem akart volna fegyvereseivel Bocskai ellen vonulni, ha amannak négy szolgájától
nem jutott volna tudomására, hogy amaz a császári felségtől a törökhöz való átpárto-
lásra készült, akárhogy is titkolta.

MAGYAR: Az elsőre ezt válaszolom neked. A rendelettel a császár – ravaszul és 35
családd módon gondolta ki ezt a tervet – ki akarta fürkészni a szándékainkat: vajon
megtesszük, amit parancsolt, vagy sem? Ezzel azonban éppen szabadságunkra tá-
madt. Az ország régi szokásai alapján ugyanis elég nyilvánvaló, kire hárul az ágyúk
szállítása.[196] || Továbbá miért ne gondoskodhattunk volna magunkról és országunk- 36
ról azzal, hogy a mondott helyen[197] gyűlést szervezünk? Veszélyben forogtunk, hi-
szen már a szomszéd ház égett.[198] Barbiano, a Tisza és Bodrog folyók kalóza ugyan-
arra törekedett, mint a kassaiak ellen. || Bárcsak élve vetették volna oda a tokaji tok- 37
halaknak a társaival együtt! A hajdúkkal ezen a címen sem mi, sem a fényességes
fejedelmünk nem állt semmilyen kapcsolatban a Barbianóval való összecsapás előtt;
még kevésbé másokkal. || Ti nyilvánvaló erőszakot és jogtalanságot követtek el el- 38
lenünk; Barbiano (mert aki egyszer gonosz, bizonyára mindig ilyen) hamis tanúkat
kerített – büszke rájuk – mint valami orgyilkosokat, s ezzel képet adott arról, mi-
lyen is ő. Ez az ember tele van hamisággal és hazugsággal. || Hidd el, ha jobb lett 39
volna neki a széljárás, nem szégyellte volna megírni a császárnak, hogy e *szerencsés*
bűntettet[199] színleléssel és csalással követte el – ahogy megtette ezt a végvári lovasok
Kassára hozatalakor, akiket nagyobbrészt ugyanúgy hazug módon rászedett, mint a
kassaiakat. || A császárhoz írt levele, amely 1604. január 8-án, a templomnak a kas- 40
saiaktól való elvétele utáni napon kelt, leleplezi ezt a szörnyeteget.[200] Mert hát mi ez?
Io sparsar rumor che voleva andar avisitarli glli fronterii.[201]

NÉMET: Amennyiben Bocskai ártatlan volt, miért nem fellebbezett a császárhoz, 41
vagy a fényességes Mátyás főherceghez?

42 **HUNG.** Quare autem hic Ischariot vel unicum famulum a Sua Serenitate principe nostro non passus est Pragam domini sui purgandi causa proficisci? Fronte nimirum
43 capillata est post haec occasio calva. || Perstrinxerant iam oculos et auri sacram famem suscitaverant tenebrioni Italo vasa utensilia aurea et argentea, quae princeps nil hostile ab hoc nebulone metuens suo convivae proposuerat.

44 **GERM.** Neque tamen adhuc in aula Caesareae Maiestatis vel scripto minimo suas eluere conatus est sordes.

45 **HUNG.** Non opus fuit. Causa enim ipsius privata statim ex occasu militis caesarei coepit esse publica. Tunc enim coactus est Turcam sibi reddere amicum, ut hostem viciniorem, ne duobus altercantibus tertius ipse factus fuisset haeres, et fatum pariter hostis, cum quo res erat, quam suum, non fieret idem, quod in Homerico mure et rana conspicitur, et ne HUNGAROTEUTOMACHIA desineret in BATRACHOMYOMACHIAM. *Nemo potest dominis pariter servire duobus.*

46 **GERM.** Et fiet hoc tandem, experiemini, sed sero nimis. Valde ignaros vos rerum esse oportet, qui naturam Turcicae gentis ab aliorum exemplis discere non possitis. Utinam
47 legeretis historias. || Sultanus quondam Mediae Persidis praefectus contra calipham imperatorem movens bellum Turcas in societatem adscivit, qui cum stipendia parta ab eo non possent impetrare, irritati, ceu putabant, iniuria, illum regno suo victum eiece-
48 runt. || Cum etiam deinde cis Bosphorum seditiones moverent Bulgari, Turci similiter ut belli socii per imperatorem Contantinopolitanum transducti sunt in Europam.
49 || Turcae diligenter omnia in peregrina terra explorantes, allecti illius amoenitate et fertilitate sedes principi suo ibidem parare coeperunt, donec tandem per Palaeologorum et Cantacuzenorum dissensiones expugnata Constantinopoli sunt ipsimet imperio
50 potiti ad hodiernum (proh dolor!) usque diem. || Perspicax enim est hostis Turca, et ad rem suam attentus. Ideo propheta dicit, *hoc parvum cornu oculatum esse.* Cuius vos prudentiam, vigilantiam et intensum potiundae Hungariae studium non animadvertitis.

[42] HUNG. Quare autem… proficisci *om.* WB | calva] *add.* H B **[43]** suscitaverant] excitaverant B | utensilia *om.* B | hostile] sibi *add.* B | nebulone] sibi *add.* B | suo *om.* B **[45]** et fatum… fieret idem] et ne fatum pariter suum, quam hostis fieret idem B | dominis pariter] pariter dominis M **[46]** vos rerum esse] rerum esse vos M; rerum vos esse B | legeretis] disceretis WB **[47]** quondam Mediae Persidis] Mediae Persidis quondam B **[48]** transducti] traducti M **[49]** peregrina terra] terra peregrina B | parare] ponere B | (proh dolor!) usque diem] usque diem (proh dolor!) W; usque (proh dolor!) diem B **[50]** oculatum] occulatum M | vigilantiam *om.* B | studium] *add.* vos B | animadvertitis] perspicitis B

[42] *hic Ischariot – Cf. Boc. Hex. 'Anthonio Schliffel' (Poet. 913.) 1.* | *fronte... calva – Dist. Catonis II. 26.; Erasm. Adag. 1. 7. 70., 4. 10. 39.* **[43]** *auri sacram famem – Cf. Verg. Aen. III. 57.* | *tenebrioni – Cf. Boc. Poet. 1115. 17.* **[45]** *duobus... haeres – Cf. Introd. 4., Boc. Hist. 37.* | *nemo... duobus – Vide etiam Boc. Mattc. Praef. 7.; cf. Mt 6,24.* **[50]** *hoc parvum... esse – Cf. Dn 7,8.*

MAGYAR: Hát miért nem engedte ez az Iskarióte Júdás,[202] hogy akár csak egyetlen szolga is Prágába utazhasson a mi fényességes fejedelmünktől, ura tisztázása végett? Homlokán ugyan van hajzata, de aztán kopasz az alkalom.[203] || Az arany- és ezüstedények, amelyeket a fejedelem – egy cseppet sem tartván ettől a gazembertől – asztalvendége elé tett, ekkorra már elkápráztatták a szemét ennek a sötét lelkű[204] olasznak, s felszították benne az átkozott aranyéhséget.[205] 42 43

NÉMET: Mégsem írt még csak egy sort sem, hogy a császári felség udvarában megpróbálja lemosni szennyes vétkeit. 44

MAGYAR: Nem volt rá szükség. Magánügye ugyanis a császári hadsereg pusztulásával rögtön közügy lett. Ekkor kényszerült a törökkel barátkozni, mint közelebbi ellenséggel, nehogy amannak[206] az ölébe hulljon minden, amíg ők ketten vitáznak,[207] és nehogy ellenfelével együtt ugyanarra a sorsra jusson, mint ami a homéroszi egérnél és békánál látható: vagyis hogy a *magyarnémetharc* ne váljon *békaegérharccá*.[208] *Nincs aki két úrnak képes szolgálni egyenlőn*.[209] 45

NÉMET: Márpedig az fog történni,[210] majd meglátjátok. De akkor már túl késő lesz. Alighanem igen kevéssé ismeritek a történelmet, ha mások példáin keresztül nem tudjátok megérteni a török nemzet természetét. Bár olvasnátok a históriákat! || A szultán, Középső Perzsia egykori helytartója háborút indított a kalifa uralkodó ellen, és szövetségesévé fogadta a törököket; azok pedig, miután a megszolgált zsoldot nem tudták tőle elnyerni, a vélt jogtalanságon feldühödve legyőzték és királyságából kiűzték őt.[211] || Amikor aztán a Boszporuszon innen fellázadtak a bolgárok, a törököket – ismét mint szövetségeseket – átvezette a konstantinápolyi császár Európába. || A törökök figyelmesen kikémleltek mindent az idegen földön, s miután elbűvölte őket annak szépsége és termékenysége, hozzáláttak, hogy fejedelmük számára ugyanott szállást készítsenek. Végül aztán a Palaiologoszok és Kantakuzénoszok viszálykodásainak köszönhetően bevették Konstantinápolyt és övék a hatalom egészen a mai napig (borzalom!). || Éles szemű ellenség ugyanis a török, s figyel a saját érdekeire. Ezért mondja a próféta: *E kicsiny szarv szemekkel van borítva*.[212] Ti pedig nem veszitek észre eszességüket, éberségüket és heves vágyukat Magyarország birtoklására. 46 47 48 49 50

51 || Isti vestri hospites vestri tandem erunt domini, aut vobis eiectis terram praeputiis replebunt Mahometicis, optimam hanc Hungariam, quam a Germanis et aliarum Christianarum nationum hominibus occupari praestaret, quam ab ethnicis istis bestiis, canibus impudentissimis, porcis immundissimis, et vineam Domini spurce et diabolice devastantibus, ipsius diaboli et furiarum infernalium liberis.

52 **HUNG.** Actum agis, et surdo canis hanc fabulam. Quicquid erit, praeter nostram erit culpam. Lupi sunt accusandi, non oves. Ut ut sint ethnici, Deum tamen esse credunt, coeli terraeque conditorem, exosi iniustitiam Turcae.

53 **GERM.** Quibus nimirum ephorus vester, oportet omnino, iam pridem fuerit addictus! Circumstantiae docent id omnes, et literis ipsius copiose demonstrari potest. Quid nigrum adeo contendis in album convertere? Notum est, quisnam sit Botskai.

54 **HUNG.** Virum Christianum et honestum esse constat. Educatus liberaliter suo sumtu, accrevit in aula caesarea. Caesari suo fidelis fuit, si quis alius. Caesari suo Transylvaniam comparavit. Sigismundo matrimonium conciliavit, paranymphus fuit. Nil intermisit, quod ad Austriacae Domus dignitatem ampliandam spectaret.

55 || De republica patriae nostrae perbene meritus est pacis et belli tempore. Sicut autem alias Deus officium suum fideliter facientibus adest, et aliquando tandem successus largitur secundos, ita iam quoque non sivit inultas iniurias, per caesareos immerito

56 prorsus illatas. || Deus ipsum servet et pro bono patriae nostrae afflictissimae publico nobis asserat salvum, incolumem, florentem, felicem et victorem.

57 **GERM.** Sine prius vicini hominem tantopere laudibus perstringant. Nondum omnium dierum sol occidit. Ego cum Davide, *vidi impium florentem et transivi, et ecce*

58 *non supererat amplius.* || Utrum is cum hoste Christianitatis apertissimo et abiuratissimo iam diu fecerit, et cum complicibus suis Mahometanis nomen suum dederit,

59 brevi DEUS et ipsum tempus revelabunt. || Nihil tam occulte geritur, quod oculus Domini non perspiciat. Atheos est, capitalis est, talis qui est, vel si angelus fuerit, frustra se Christianum praedicat, qui maioris Turcas facit, quam Christianos.

---

[51] terram *om.* M | replebunt] implebunt B | Christianarum] Chrystianarum W | et[2]] ac B **[52]** quicquid] quidquid M **[53]** fuerit] fuit WB: *quod et in* M *ubi corr. in* fuerit | copiose] aperte W | et literis… potest *om.* B | Botskai] Boczkay M; Botzkai B **[54]** sumtu] sumptu M | Transylvaniam] Transilvaniam B **[55]** officium suum fideliter] fideliter officium M | inultas] multas WB | prorsus *om.* B **[56]** nobis asserat] asserat nobis B | felicem *om.* B **[57]** tantopere] tantis WB | omnium dierum] dierum omnium M

---

[52] *actum agis – Cf. Plaut. Cist. 427.; Terent. Phorm. 419.; Ad. 232.; Erasm. Adag. 1. 4. 70.; Boc. Olc. II. 51.,V. 18.* | *surdo... fabulam – Erasm. Adag. 1. 4. 87.* **[57]** *nondum... occidit – Cf. Livius XXXIX. 26. 9.* | *vidi... amplius – Cf. Ps 37,35–36.*

|| Most a vendégeitek, de végül uraitok lesznek, vagy pedig elűznek titeket és moha- 51
medán tisztátalansággal árasztják el ezt a kiváló földet, Magyarországot, pedig jobb lenne, ha azt németek és más keresztény nemzetbéli emberek foglalnák el, mintsem azok a pogány vadállatok, szemérmetlen kutyák és mocskos disznók, akik az Úr szőlőjét utálatos és ördögi módon pusztítják, s magának az ördögnek és pokolbéli fúriáknak a gyermekei.

MAGYAR: Elment már ez a szekér![213] Süket fülekre talál, amit mondasz.[214] Bármi 52
is lesz, az nem a mi vétkünkből lesz. A farkasokat kell vádolni, nem a bárányokat. Bárha pogányok a törökök, mégis hisznek Istenben, az ég és föld teremtőjében, s gyűlölik az igazságtalanságot.

NÉMET: S a ti vezéretek minden bizonnyal már régóta tőlük függ! Minden körül- 53
mény erről árulkodik, és leveleiből is bőségesen bizonyítani lehet. Elég a szerecsenmosdatásból! Tudjuk jól, miféle ember Bocskai.

MAGYAR: Keresztény és tisztességes ember: ez köztudott. Illő módon, saját költ- 54
ségen kapott nevelést, és a császári udvarban nőtt fel. Ha valaki, hát ő hűséges volt császárához. Megszerezte császárának Erdélyt. Zsigmondnak házasságot szerzett, s vőfélye volt. Semmit sem mulasztott el, ami az Ausztriai ház dicsőségének gyarapodását szolgálta. || Kiváló érdemeket szerzett hazánk és országunk körül, békében 55
és háborúban egyaránt.[215] Miként azonban Isten segíti azokat, akik hűségesen végzik feladatukat, és olykor végül szerencsés kimenetelt ad, azonképpen nem hagyta bosszú nélkül a császáriak által teljesen méltatlanul elkövetett jogtalanságokat.[216] || Őrizze meg őt Isten, és ezer csapástól sújtott hazánk közös javára tartsa meg ép- 56
ségben és egészségben, jó erőben, szerencsésen és győztesen.

NÉMET: Hagyd, hogy előbb a szomszédok halmozzák el azt az embert dicséretek- 57
kel. Még nem jött el az utolsó napra az este![217] Én azt mondom Dáviddal együtt: *láttam a gonoszt elhatalmasodni, de elmúlt, és ímé nincsen![218]* || Rövidesen Isten és maga az 58
idő leleplezi majd, hogy az az ember már régóta egy követ fúj a kereszténység legnyilvánvalóbb, legelvetemültebb ellenségével, s hogy csatlósaival együtt a mohamedánok közé állt. || Semmit sem lehet akkora titokban csinálni, hogy az Úr szeme ne venné 59
észre. Istentelen ember, és veszedelmes ember; aki ilyen, lehet akár angyal is, hiába hirdeti kereszténynek magát, ha egyszer a törököt többre tartja, mint a keresztényt.

60 || Christianos Turcis dono dare! Christianos innoxios, nullis in armis repertos capere, constringere, Cadmo dare, carnifici tradere, cum Turcis societatem et fraternam contrahere amicitiam, cum Turcis edere, bibere, vorare, potare, Turcas amplec-
61 ti, osculari, et quid non? Certo certius Christianismi non sunt indicia. || Sed ὅμοιος ὁμοίῳ φίλος. Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ex se. Turcisat princeps vester. Qualis autem rex, talis etiam grex. Turcisatis igitur et vos.

62 **TURCA.** Baka baka néder Frenkle Nemcze bis denetor?

63 **GERM.** Ich wolt, daß euch verrhäterische Turkhische hundt schelmer der Donner auff einen Hauffen darnieder schlug, Ihr seidt undt bleibt Verrähter in ewigkeit, Wehr nicht beßer, alß klein undt groß wie die Hundt darnieder geschlagen. Undt wart nur Ihr sterkschelmer, es soll euch bekommen wie dem hundt das graß.

POLON. […]

64 **GERM.** Aveo nimirum scire, quid nebulo dicat iste Turcicus.

HUNG. Nihil ad te, quamvis vituperet Germanos.

ITAL. Hic autem quid tecum loquitur adeo infrendens dentibus?

65 **HUNG.** Quae splendida bilis homini dictat. Sed heus tu, cur iterum saucias, pungis, vulneras et principem nostrum, et gentem meam? Turcis nos aequiparas, et ex nobis Turcas facis, quod cum iisdem conversari necessum sit. Perperam admodum, quas
66 tu geris, alii aures asininas Midae cupis applicare. || Toties insuper convictus es, quo studio, quo fine Laidem istam inviti recipiamus. Pudeat te falsum contra conscien-
67 tiam dicere testimonium. || Nonne quondam sancti homines saeculari sunt usi prudentia? Abraham, Rebecca, Iacob, Iosue, †Aioth, Gedeon, Abigail, Iudith, Samuel,
68 Michol etc. || Serpentinam igitur prudentiam et clamantem Paulum (ego pharisaeus filius pharisaeorum) aemulamur, donec nos expedire possimus. *Felix qui potuit rerum cognoscere causas.*

---

[60] contrahere] inire B | edere bibere *om.* B **[61]** ὅμοιος ὁμοίῳ] ὅμιος ὁμίω MWB; *corr. a nobis* **[62]** néder] neder B | néder Frenkle] nédér Frenckle M | Nemcze] Nemtcze B | denetor] edentor B **[63]** daß] das B | verrhäterische Turkhische] Turkhische verrhäterische B | schlug] schlüge. Es B | undt] hundt W | wehr] Wer WB | nicht] nit WB | geschlagen] gehaueren [?] M | wart] wartet WB | nur] nuer B | bekommen] bekhommen W; gedemen [?] B | dem] den WB | [....] *desideratur in omnibus mss.* **[64]** tecum *om.* B | adeo infrendens dentibus] dentibus adeo infrendens WB **[65]** saucias pungis] pungis saucias MB | et[1] *om.* WB | gentem meam] meam gentem M | ex nobis Turcas] Turcas nos W; Turcas ex nobis B | sit] habeamus B | alii] aliis M | Midae *om.* B | cupis] vis B **[66]** quo fine *om.* B **[67]** nonne] *add.* et B | quondam sancti] sancti quondam MB | saeculari sunt usi prudentia] prudentia seculari fuerunt usi M; prudentia sunt usi saeculari B | †Aioth *om.* WB; *fortasse* Ruth | Abigail… Michol *om.* B | Michol *om.* W **[68]** clamantem Paulum] Paulum clamantem B | pharisaeus] pharisaeis M phariseus W | pharisaeorum] phariseorum W | nos] *add.* tandem B

---

[60] *Cadmo – Cf. Hor. Sat. I. 6. 39.; Boc. MilJ. 'Nobilis ac doctus…' (Poet. 1002.) 1.* **[61]** *ὅμοιος ὁμοίῳ φίλος – cf. Erasm. Adag. 1. 2. 21.* | *noscitur... ex se* – Decius Baronius 1598. *3. 10. 7. 7.* **[65]** *quae splendida... dictat – Cf. Hor. Sat. II. 3. 141.* | *aures... applicare – Cf. Erasm. Adag. 1. 3. 67.* **[68]** *ego... pharisaeorum – Cf. Act 23,6.* | *felix... causas – Verg. Georg. II. 490.*

|| Nem éppen keresztény emberre vall kereszténveket a töröknek ajándékozni, ártatlan, fegyvertelen kereszténveket Cadmusnak adni,[219] hóhérkézre juttani, a törökkel szövetséget, sőt testvéri barátságot kötni, a törökkel enni, inni, zabálni, vedelni, törököt ölelgetni és csókolgatni, meg minden egyebet csinálni![220] || De hát a hasonló a hasonlónak örül![221] *Társáról ismerszik meg, ki magába' nem ismert!*[222] Törökösködik a ti fejedelmetek, márpedig amilyen a király, olyan a nyája: tehát törökösködtök ti is.

TÖRÖK: Baka baka néder Frenkle Nemcze bis denetor?[223]

NÉMET: Ich wolt, daß euch verrhäterische Turkhische hundt schelmer der Donner auff einen Hauffen darnieder schlug. Ihr seidt undt bleibt Verrähter in ewigkeit, Wehr nicht beßer, alß klein undt groß wie die Hundt darnieder geschlagen. Undt wart nur Ihr sterkschelmer, es soll euch bekommen wie dem hundt das graß.[224]

LENGYEL: […][225]

NÉMET: Szeretném ugyanis tudni, mit mond ez a török szélhámos.

MAGYAR: Nem tartozik rád, ámbár a németeket szidja.

OLASZ: De miket beszél veled ilyen nagy fokcsikorgatással?

MAGYAR: Amit a fekete epe mondat az emberrel.[226] Hanem te,[227] miért sebzed, ütöd, sértegeted megint fejedelmemet és népemet? A törökkel teszel minket egyenlővé, s törököt csinálsz belőlünk, csak mert muszáj velük érintkezni. Nem helyes dolog, hogy másra akarod aggatni Midász szamárfüleit, amit te magad viselsz.[228] || Ezenfelül már többször bebizonyítottuk neked, hogy milyen szándékkal, s milyen célból fogadtuk be e Laiszt,[229] mégha nem is akartuk. Szégyelld magad, amiért lelkiismereted ellenére hamis tanúbizonyságot teszel. || Nemde régen a szent emberek világi bölcsességgel éltek? Ábrahám, Rebeka, Jákob, Józsué, †Aioth,[230] Gedeon, Abigél, Judit, Sámuel, Mikál[231] stb. || Tehát mindaddig a kígyók bölcsességével és a kiáltó Pállal versengünk (farizeus vagyok, farizeusok fia),[232] míg ki nem szabadulunk. *Mily' boldog, ki a dolgok okát ismerni tanulta!*[233]

69 **ITAL.** Sane felices et vos, si veram causam voluissetis cognoscere, quare Caesarea Maiestas sub colore vobis imponendae nostrae catholicae religionis alia meditans regno huic Hungariae probe voluit consultum. A proposito saltem aliquos deterrere cogitavit, qui propter Cassovienses tumultus excitare, quasi id ad eos pertineret,
70 studuerunt. || Longe horridiores, audio, Vladislaum regem, deinde Ferdinandum et Maximilianum II. sanctissimae memoriae contra haereticos condidisse articulos. Concedis autem illos vicissim temporis successu taciturnitate sepultos et oblivioni
71 traditos esse. || Caesarea Maiestas tanquam beneficiarius Pontificis Romani, fortassis invitus, in illius gratiam ideo graviter sollicitatus, instigatus, et officii faciendi vehe-
72 menter monitus, aliquid praestare debuit. || *Multa cadunt inter calicem supremaque labra.* Credidit, arbitror, caesar, spemque sibi fecerat, vos Hungaros aliquot centum millibus aureorum libertatem religionis pristinam redemturos esse. Deinde quomo-
73 do, per omnia te quaeso sacra, potestis religionem obvertere? || Nonne magnates et nobiles inter vestrae farinae factionem sunt plurimi nostrae catholicae religionis? Pariter illi vobiscum eosdem nunc ducunt remos. Quid caussae? Domum Austriacam
74 excutere et dignitate sua cupitis exuere. || Tandem ire nequis inficias, ex fructibus arborem, ex atrocitate plus quam impia, quam Botskai et ipsius clientes crudelissime erga Germanos aeque sicut et Italos et Valones exercent, cognosci, vestram fidem esse
75 merum atheismum et epicureismum. Quid Haidones? || Bipedum omnium, quos sol intuetur, nequissimi, flagitiosissimi, sceleratissimi tales tantique nebulones, quos ego

si mihi sint linguae centum, sint oraque centum

76 satis pro merito nunquam depingere valeam. || Pignore tecum ausim certare, vix unum inter centum reperiri, qui 10 Decalogi praecepta, qui vel *credo,* vel *Pater noster* calleat. De quibus congrue cum psalmista dicere possis: *Dixit impius in corde suo, non est* DEUS, quorum iuramentum est:

---

[69] Hungariae] Hungarico M | saltem aliquos deterrere] vos saltem absterrere B | ad eos pertineret] ad vos spectaret B **[70]** vicissim temporis successu] temporis successu vicissim B **[71]** sollicitatus] *add.* et B | officii] officiique B | monitus] admonitus B | debuit] *add.* Interea scis B **[72]** calicem] calices WB | fecerat] fecit WB | centum *om.* M | pristinam] pristinae M | redemturos] redempturos M | per omnia te quaeso sacra potestis] potestis per omnia te quaeso sacra B | religionem] religionis libertatem B **[73]** nostrae catholicae] catholicae nostrae B | nunc *om.* WB | caussae] causae B | excutere et *om.* B | dignitate sua cupitis] sua cupitis dignitate B | cupitis exuere] capitis exsuere M **[74]** Botskai] Boczkay M; Botzkai B | et[2] *om.* M | et[3] *om.* W | et Valones *om.* B | esse merum] merum esse B **[75]** nunquam] *add.* satis B **[76]** ausim certare] certare ausim B | vix unum inter centum] inter 100 vix unum B | 10 *om.* W | 10 Decalogi praecepta, qui vel credo, vel Pater noster] vel Pater noster, vel credo, vel Decalogi praecepta B | dicere possis] dixeris B

---

[72] *Multa cadunt... labra – Erasm. Adag. 1. 5. 1.* **[74]** *ex fructibus arborem – cf. Erasm. Adag. 1. 9. 39.* **[75]** *si mihi... centum – Cf. Verg. Aen. VI. 625.* **[76]** *Dixit... Deus – Cf. Ps 14,1., 53,1.*

OLASZ: Hát ti is nagyon boldogok lennétek, ha meg akartátok volna ismerni a va- 69
lódi okot, ami miatt a császári felség – katolikus vallásunk rátok erőltetésének színe alatt – mást forgatván a fejében őszintén segíteni kívánt a Magyar Királyságon. Csupán el akart rettenteni némelyeket a szándékuktól, akik a kassaiak miatt – mintha rájuk tartozna! – zavart igyekeztek kelteni.[234] || Úgy hallom, a szentséges emlékezetű 70
Ulászló,[235] majd Ferdinánd és II. Miksa király sokkal borzalmasabb törvénycikkeket hozott az eretnekek ellen. De azt te is elismered, hogy e cikkelyeket az idő múltával betemette a hallgatás, és feledésbe mentek. || A császári felség a római pápának 71
a kedvezményzettje – bár meglehet, hogy ez nincs az ínyére –, s ezért erősen sürgetik, unszolják az iránta való hálára, s nyomatékosan intik feladata elvégzésére: így elő kellett állnia valamivel. || *Sok dolog eshet meg, mig a serleg az ajkat eléri.*[236] Úgy vélem, 72
a császár azt hitte, és abban a reményben volt, hogy ti, magyarok néhány százezer arannyal megváltjátok majd a vallás régi szabadságát. Amellett meg hogy vagytok képesek, az összes szentekre kérdem, a vallással előhozakodni? || Nemde a tifélétek 73
között igen sok nemes és főúr van a mi katolikus hitünkön? Egy hajóban eveznek veletek. No és mi okból? Mert arra vágytok, hogy az Ausztriai Házat elűzzétek és méltóságától megfosszátok. || Végül pedig – kár is tagadnod – miként a gyümölcs 74
elárulja a fát,[237] úgy leplezik le a Bocskai és hívei által a németek, olaszok és vallonok ellen kegyetlen módon elkövetett istentelen vérengzések a ti hiteteket: merő istentagadás és epikureizmus az! És mit mondjak a hajdúkról? || Az összes halandó közül, 75
akiket a hátán hord a föld, a legalávalóbbak, leggyalázatosabbak, legbűnösebbek; akkora gazemberek, hogy

még hogyha száz nyelvem, s száz szájam bárha beszélne[238]

akkor sem tudnám soha úgy lefesteni őket, ahogy megérdemlik. || Fogadni mernék, 76
hogy alig találnánk egyet is száz közül, aki tudja a tízparancsolatot, a hiszekegyet vagy a miatyánkot. Róluk mondható el a zsoltáríróval egybehangzóan: *Azt mondja a gonosz az ő szívében: nincs Isten.*[239] Esküjük pedig ez:

77 *Pectore si fratris gladium, iuguloque parentis*
condere me iubeas, plenaeque in viscera partu
Coniugis, invita peragam tamen omnia dextra:
Si spoliare Deos, ignemque immittere templis.

78 Haec est fides, quam in sociis, agnatis, cognatis, mundanis et spiritualibus hominibus per universam Hungariam, tuam nempe patriam, declaraverunt; ut non immerito dicas:

79 *Quos non religio, sed saeva rebellio tangit,*
Contra caesareos Haidones arma gerunt.

80 **HUNG.** Perorastin' et satisne debacchatus es? Nae tu nodum in scyrpo et unguentum quaeris in lente. Noli, fatue, tempora Vladislai, Ferdinandi et Maximiliani II. cum
81 isthoc adeo nugaciter et pueriliter comparare. || Nam pro saeculi illius conditione potioribus numero Hungariae civibus tum adhuc ex poculo meretricis tuae Babilonicae bibentibus, et cognoscendae veritatis occasionem nondum habentibus, vel certe metu suppliciorum Evangelii doctrinam palam profiteri non audentibus, facti sunt illi arti-
82 culi *legitime,* quamvis *impie.* || Non enim Vladislaus, aut Ferdinandus *motu proprio,* hoc
83 est per se, citra consensum regnicolarum ullum unquam fecit articulum. || Is enim, qui anno 1525. *De comburendis Lutheranis et eorundem bonis confiscandis* communibus regnicolarum suffragiis fabrefactus est, multis tamen clam cum Pilato manus suas lavantibus, cum Simone Cyrenaeo non adsentientibus, cumque Nicodemo noctu cum
84 Luthero convenientibus: || donec nihilominus veritas Evangelica de die in diem corda piorum occuparet, et fides confessioque viri illius Dei et ultimi huius mundi prophetae D. Martini Lutheri absque formidine susciperetur, et in ecclesias publicas excurreret.
85 || Quo animadverso nec Ferdinandus, nec Maximilianus amplius ita mordicus pontificiam urserunt fidem, et Augustanae (ut vocant) confessionis participes tolerare coeperunt, contra sacramentarios tantum et anabaptistas editis tantum aliquot decretis.

[77] invita] invicta M **[78]** Hungariam tuam] tuam Hungariam B | nempe patriam *om.* B **[79]** religio] relligio MB | saeva] sacra M **[80]** satisne] satis WB | et[3] *om.* B | et pueriliter *om.* WB **[81]** tum *om.* WB | Babilonicae] Babylonicae MB | et cognoscendae… habentibus *om.* WB | palam *om.* B **[82]** per se *om.* B **[83]** et eorundem bonis confiscandis *om.* B **[83]** Pilato manus suas lavantibus, cum *om.* B | Cyrenaeo] Cyreneo B **[84]** et fides confessioque… susciperetur *om.* B | et in ecclesias publicas excurreret] et in publicas excurreret ecclesias B **[85]** fidem] religionem B | tantum *om.* B | tantum aliquot] quibusdam M | decretis] articulis B

[77] *Pectore si... immittere templis – Lucan. Phars. I. 376–379.* **[80]** *nodum in scyrpo – Cf. Erasm. Adag. 2. 4. 76.* | *unguentum... lente – Cf. ibid. 1. 7. 23.*

Hogyha parancsba adod: testvérem szúrjam a szívén, 77
vagy torkán az apám, vagy akár terhes feleségem
döfjem le: bár nem szivesen, végzem, mi a dolgom,
isteneket fosztok ki, a szentélyt lángba borítom.[240]

Ez hát a hit, amelyet társaikon, atyafiságukon, rokonaikon, világi és egyházi em- 78
bereken bemutattak szerte egész Magyarországon, vagyis a te hazádban. Ezért méltán lehet mondani:

Kit nem a vallás, ámde a lázongás tüze éget: 79
hajdú császárral így kel a háborúra.

MAGYAR: Befejezted? Kiőrjöngted magad? Te a kákán is csomót keresel, meg ola- 80
jat a lencsében.[241] Te ostoba, ne hasonlítsd össze esztelen és gyermeteg módon Ulászló,[242] Ferdinánd és II. Miksa korát a miénkkel! || Ama törvénycikkeket ugyanis a 81
kor körülményeinek megfelelően alkották meg, amikor Magyarország lakosai közül még nagyobb számban ittak a babiloni szajhától poharából, és még nem volt lehetőségük arra, hogy megismerjék az igazságot, vagy legalábbis a büntetéstől való félelmükben nem merték nyíltan vallani az evangélium tanítását; *törvényesen* alkották meg őket, mégha *istentelen módon* is. || Ulászló[243] vagy Ferdinánd ugyanis egyetlen 82
törvénycikket sem alkotott *saját kezdeményezésre,* vagyis saját magában, az országlakosok egyetértése nélkül. || Az 1525. évi törvénycikk *a lutheránusok megégetéséről* 83
és javaik elkobzásáról az országlakosok közös szavazatai alapján lett fabrikálva,[244] de úgy, hogy sokan Pilátushoz hasonlóan mosták a kezüket, cirénei Simonhoz hasonlóan nem jószántukból cselekedtek, és Nikodémushoz hasonlóan éjjelente találkoztak Lutherrel.[245] || Végül azonban az evangéliumi igazság egyik napról a másikra meg- 84
hódította a jámbor emberek szívét, s Isten emberének, e világ utolsó prófétájának, Luther Márton úrnak a hitvallását félelem nélkül el lehetett fogadni, s a templomokba is eljutott. || Ezt belátván sem Ferdinánd, sem Miksa nem erőltette többé olyan 85
konokul a pápista hitet, sőt kezdték elfogadni az úgymond ágostai hitvalláson lévőket, s csak a szakramentáriusok[246] és az anabaptisták ellen hoztak néhány törvényt.

86 || Quae prudens moderatio et moderata prudentia regibus optimis gentem Hungaricam adeo devinxit, ut huius filio Rodolpho, similem ab eodem sibi promittens accommodationem et benevolentiam, patre adhuc vivo regnum et coronam detule-
87 rint; || qui eandem parentis et avi sui exemplo ab anno 1572., quo scilicet est coronatus rex, usque ad praeteritum 1604. annum confessionem nobis indulsit, et fortassis porro fuisset permissurus, nisi quorundam insanis ursionibus cedens sibi contra-
88 rium persuaderet. || Quod aliud hinc caesarem autumas captasse, in medio relinquo. Quoniam autem *unius rei multi possunt esse fines* et *practica est multiplex,* facile consensero: famelicos Romanae bestiae, Cerberi tricipitis, apud quem

Coelum est venale Deusque

89 simul nos argento emungere voluisse. || Hoc egregie Cassoviae praestitit pessimus Barbianus, qui, sicut illi, cupiebat omnia, quae tangeret, in aurum et argentum com-
90 mutari. || Dato quoque ceu dicis, esse nobis intermixtos pontificios, eosque alicuius nominis, illos inferiores numero regulam noveris observare: *maior pars concludit.* Nobiscum ergo faciunt, quod patriae suae suasque libertates a caesareis hacte-
91 nus omnino labefactatas deprehenderint et senserint. || Quod extremum fidem et vitam haidonum incusas et nos omnes atheismi condemnas, magnam committis indignitatem. Quando et ubi vidisti *sacram militiam?* Cribra Germanos tuos; exa-
92 mina Valones: *Nulla fides pietasque viris.* || Imprudenter et impudenter quid effutias, nescis. De ignotis non iudicat ecclesia. Non omnes sancti, qui calcant limina templi. Quam et qualem orationem quilibet nostrum teneat, novit, qui renes et
93 corda quorumlibet scrutatur, DEUS καρδιογνώστης. || Quas horrendas criminationes, quas exsecrationes infernales, quas diabolicas blasphemias tui ex coinquinatissimo ore soleant eructare, tu videris. Ita nos *caedimus inque vicem praebemus crura vicissim.* Sub finem qui iure utitur suo, idque prosequitur, nemini facit iniuriam.

[86] moderatio *om.* WB | gentem Hungaricam adeo] ita gentem Hungaricam B | detulerint] obtulerint M **[87]** eandem] tamen WB | sui *om.* B | est coronatus] coronatus est B | rex *om.* B | annum *om.* B | fortassis] forsan M **[88]** hinc caesarem] caesarem hinc B | multi] multae WB | possunt esse] esse possunt B | fines] causae WB | nos argento] argento nos M **[89]** Cassoviae praestitit] praestitit Cassoviae M | illi] ille WB | et argentum *om.* B | commutari] mutare B **[90]** esse nobis intermixtos pontificios] intermixtos esse nobis pontificios B | ergo] tamen B | suae *om.* B | caesareis] caesarianis B | et senserint *om.* B **[91]** omnes *om.* B | Valones] Valonos W | viris] etc. B **[92]** imprudenter et impudenter] impudenter et imprudenter M | quorumlibet] hominum WB **[93]** quas diabolicas blasphemias *om.* B | idque prosequitur *om.* WB

[88] *coelum... Deusque – Baptista Mantuanus Calam. III. 122.* **[91]** *nulla... viris – Lucan. Phars. X. 407.; cf. Boc. Rel. 11.* **[92]** *qui... scrutatur – Cf. Ps 7,10.; Boc. Litc. IV. 17.* | *Deus* καρδιογνώστης *– Cf. Boc. Epist. LI. 12.* **[93]** *caedimus... vicissim – Cf. Persius Sat. IV. 42.; Boc. Epist. LI. 12.*

|| E bölcs mértékletesség és mértékletes bölcsesség annyira lekötelezte a magyar 86
nemzetet e királyok felé, hogy emennek fia, Rudolf számára még atyja életében felajánlották a királyságot és a koronát, hasonló engedékenységet és jóindulatot remélve tőle. || Ő pedig 1572-től kezdve, amikor is királlyá koronázták, egészen a tavalyi 87
1604. évig megengedte számunkra ugyanazt a hitvallást, és talán tovább is engedélyezte volna, ha némelyek esztelen sürgetésére nem határozta volna el az ellenkezőjét. || Nem tudom, hova tegyem azt az állításodat, miszerint e dologgal a császár más 88
után kapdosott. Minthogy azonban *egy dolognak sok célja lehet* és *a gyakorlat sokféle,* nem nehéz egyetértenem azzal, hogy a római bestiának, a háromfejű Cerberusnak[247] az éhenkórászai, akinél

eladó menny, és maga Isten,[248]

akartak minket is megfosztani az pénzünktől. || Ezt kiválóan bemutatta Kassán az 89
elvetemült Barbiano, aki, miként amazok, azt szerette volna, ha minden arannyá meg ezüstté válik, amihez csak hozzáér.[249] || Elismerem azt is, hogy vegyültek kö- 90
zibénk pápisták, ahogy mondod, és nem is akárkik, ám tudd meg: számban kevesebben lévén betartják a szabályt: *a nagyobbik rész dönt.* Velünk tartanak tehát, mert észrevették és megtapasztalták, hogy a császáriak mindeddig teljesen aláásták hazájuk szabadságjogait és a sajátjaikat is.[250] || Végül pedig nagy méltánytalanságot 91
követsz el azzal, hogy a hajdúk hűségét és életmódját kárhoztatod, s mindannyiunkat istentagadással vádolsz. Mikor és hol láttál te *szent katonaságot*?[251] Rostáld csak meg németjeiedet, vizsgáld meg a vallonokat: *nincs bennük becsület, jámborság.*[252] || Nem is tudod, miket locsogsz itt esztelenül és szemtelenül![253] A tudatlanokról 92
nem ítélkezik az egyház.[254] *Nem mind szentek, akik lépnek templom küszöbére.* Tudja az, aki a veséket és szíveket fürkészi,[255] a *szíveket vizsgáló* Isten,[256] milyen és miféle beszédeket mond bárki közülünk. || Az a te belátásodra van bízva, miféle borzasz- 93
tó vádaskodásokat, pokoli átkozódásokat, ördögi istenkáromlásokat szoktak a tieid mocskos szájukon kiöklendezni. *Hol mi ölünk, hol más íjának célja a lábunk.* [257] Végül: aki saját jogával él, és azt követi, senkivel szemben nem követ el jogtalanságot.

94 || Quid ergo rebelles nos toties cornicaris? Conscientia mille testes. Apage cum isto
95 scommate. Toties a me belli huius legitimi causas audivisti. || Christus et apostoli proscindebantur iisdem conviciis; seditiosos, rebelles et corruptores populi vocitatos et ideo ad supplicia pertractos accepisti. Dicant adversarii nostri, quid velint, dummodo non habeant, quod velint.

96 **ITALUS:** Sacratissima Caesarea Regiaque Maiestas instar divorum quondam progenitorum et praedecessorum suorum, tam imperatorum Romanorum, quam vero regum etiam Hungariae felicium recordationum sacrosanctam catholicam Roma-
97 nam fidem et religionem sincere profitetur; || illam igitur quoque in regnis et provinciis suis et praesertim in hoc Hungariae suo regno ad laudem et gloriam omnipotentis DEI ex tot falsis opinionibus et sectis erutam ubique florere et dilatare cupit, ac ex debito regiminis sui officio pro virili etiam tueri et defendere satagit.

98 **HUNG.** Quicquid in tempore non fit, male fit. Aristotelem legistin'? Iubet is cavere, ut nihil in ea republica mutetur, quae diu floruit in eodem statu, cum sine periculo eoque gravissimo mutari nequeat. Qui caesari rationes hasce suggesserunt, caesa-
99 ris profecto fideles non fuerunt. Ne sutor ultra crepidam. || Vixerunt etiam antea, qui magno zelo religionem propagaverunt pontificiam. Interea tamen viderunt, ut
100 operam darent, *ne quid detrimenti respublica Hungariae caperet.* || Nec enim praesules illi prudentissimi, Olahus, Abstemius, Gregoriantius, Listhius, Verantius, Radecius, Fejerkevius etc. cupiditatibus suis ita vehementer indulgendum putaverunt, ut perperam aliquid consulendo, quod finem haberet tantam infelicitatem, committerent;
101 || quod Martinus Pethe, Zuhay, Franciscus Forgacz, Nicol. Micatius, Georg. <Zalatnaky> episcopi, et carissima scorti Romani, Clementis VIII. proles Barbianus cum sibi adiunctis incircumspecte nimis aggressi sunt. Nunc *malum consilium consultoribus pessimum*.

---

[94] isto] *add.* tuo B | legitimi *om.* WB | audivisti] audiisti B **[95]** seditiosos] seditiosi W | rebelles *om.* B | pertractos] tractos M | nostri *om.* WB | velint] volunt B **[96]** Romanam fidem et *om.* WB **[97]** et[2]] ac B | Hungariae suo] suae Hungariae M | sui *om.* B **[98]** Quicquid] quidquid M | ut nihil] ne quid B | gravissimo] maximo B **[99]** etiam] et M | detrimenti respublica Hungariae] respublica Hungariae detrimenti M; *add.* hinc B **[100]** Gregoriantius] Gregoriantzius B | Radecius] *om.* B | Fejerkevius] Feierkeuius M | etc. *om.* B **[101]** Pethe] Pető WB | Zuhay] Zuhai WB | Forgacz] Forgatz WB | Nicol. *om.* WB | Georg. *om.* WB | <Zalatnaky> *spatium a scriptore copiae* M *hoc loco ideo relictum esse opinor, ut ibidem nomen illius Georgii familiare supplendum esse significaret, quod vero ipse ob aliquam causam perlegere non potuit. Nomen add. a nobis.* | carissima] charissima WB

---

[94] *conscientia mille testes – Erasm. Adag. 1. 10. 91.* **[98]** *ne... crepidam – Plin. Hist. Nat. XXXVI. 12.; Erasm. Adag. 1. 6. 16.; cf. Boc. Hung. IV. 'Belsiana responsio' (Boc. Poet. 584.) 1.* **[101]** *malum consilium consultoribus pessimum – cf. Erasm. Adag. 1. 2. 14.*

|| Hát akkor miért károgod folyvást, hogy lázadók vagyunk? A lelkiismeret felér ezer 94
tanúval.[258] Távozz tőlem ezzel a sértegetéssel. Rengetegszer hallottad már tőlem e
törvényes háború okait. || Krisztus és az apostolok ellen ugyanezekkel a vádakkal 95
vagdalkoztak: mint te is tudod, viszálykodóknak, lázadóknak, a nép megrontóinak
nevezték őket, és ezért halálbüntetést vontak rájuk. Mondjanak az ellenfeleink, amit
csak akarnak – csak ne kapják meg, amit akarnak.
OLASZ: A szent császári és királyi felség hajdani őseihez és elődeihez, a boldog 96
emlékezetű római császárokhoz és magyar királyokhoz hasonlóan őszintén vallja a
szentséges római katolikus hitet és vallást, || ezért azt az ő királyságaiban és tarto- 97
mányaiban, s különösen e Magyar Királyságában is a mindenható Isten dicséretére
és dicsőségére a számtalan hamis vélekedéstől és tantól megszabadítván mindenütt
felvirágoztatni és elterjeszteni óhajtja, s kormányzói tisztéből eredő kötelességének
megfelelően ereje szerint megőrizni és megvédeni igyekszik.[259]
MAGYAR: Ami nem időben történik, rosszul üt ki. Olvastad-e Arisztotelészt? Ő 98
óva int attól, hogy bármit is megváltoztassanak egy olyan államban, amely sokáig vi-
rágzott ugyanabban az állapotban, mivel a változtatás igen súlyos veszedelemmel jár.
Akik a császárnak ezeket a terveket sugalmazták, bizony nem voltak a császár hívei.
A cipész maradjon a kaptafánál.[260] || Éltek korábban is olyanok, akik nagy buzga- 99
lommal terjesztették a pápista vallást. Ám mindeközben gondjuk volt arra, *hogy a*
magyar állam ne szenvedjen semmi kárt. || Ama bölcs főpapok ugyanis, mint Oláh, 100
Abstemius, Gregorianczi, Listhi, Verancsics, Radéczy, Fejérkövy stb. úgy vélték,
nem szabad oly mértékben engedni vágyaiknak, hogy hibás tanácsot adva olyasmi
okozói legyenek, ami nagy szerencsétlenséggel végződik. || Éppen erre vállalkozott 101
– minden körültekintés nélkül – Pethe Márton, Szuhay, Forgách Ferenc, Migazzi
Miklós, <Zalatnaky> György[261] püspökök, meg a római szajhának, VIII. Kelemen-
nek a drága fiacskája, Barbiano a csatlósaival.[262] Most aztán *a rossz tanács az azt ta-*
nácsolók számára a legrosszabb.[263]

102 **ITAL.** Quin et vos longe consultius fecissetis, Caesareae si Maiestati morem ges-
103 sissetis, et pertinacia vestra tanta vobis ipsis damna non attraxissetis. || Catholicos admittere noluistis in nomine Sacrosanctae Trinitatis baptisatos; en cum quibus iam vobis est vivendum? Similes estis cervo fugienti venatorem hominem, et in bestiae crudelissimae leonis antrum se coniicienti.

104 **HUNG.** Canis aut lupus nos mordeat, aeque dolet. Sicut et, sive nos aculei sentium aut spinarum pungant, saucii sumus. Quae vestra est in evangelicos crudelitas, vi externa hoc est ferro et igne cogitis homines ad horrendos et impios vestros idolo-
105 rum cultus. || Turca cuivis libertatem religionis concedit. Graeci nobis documento sunt et alii, qui sub tutelam Domus Ottomanicae casibus in similibus necessario se dediderunt.

106 **GERM.** Non debuissetis, o boni Domini, societatem inire Turcicam. Recordamini, quomodo Huniades, Matthias Corvinus, et alii tam strenue, tam fortiter, tam alacriter cum ingenti totius Christianitatis commodo et gentis Hungaricae celebritate, laudibus et gloria per totum terrarum orbem dimanata contra pestilentissimum hunc hostem tanquam antemurale et scutum Germaniae ceterarumque Christianarum re-
107 gionum et provinciarum pugnantes virtutem suam testatam fecerunt. || O quomodo cecidisti Babylon? *Ille tuus pennas tam cito sumpsit amor?* Dedecus, dedecus commisistis indelebile saeculis omnibus. Ah, quam se gens Hungarica nunc adeo turpiter
108 et flagitiosissime prostituit! || Gravissime peccastis, et gravissimas olim Deo rationes reddituri coram tribunali filii Dei (cuius pretiosissimo sanguine redemptam ecclesiam vos cum latronibus istis gentilibus misere tractatis, spoliatis, defoedatis et san-
109 ctorum carnes bestiis terrae comedendas datis) statuemini. || Quonam abiit vestra pietas? quo conscientia? Quid Christo cum Beliale? Quid mundiciei cum sordibus diabolicis? Vae homini, per quem venit hoc scandalum.

110 **ITAL.** Vera commemoras. Non haec sunt signa verae fidei, se agglutinare vomicae generis humani, flagello Christiani nominis, stabulo impietatis, gymnasio crudelitatis, sacerrimo et avidissimo nostrum omnium sanguinis heluoni, cui

---

[102] Caesareae si Maiestati] si Maiestati Caesareae W; si Caesareae Maiestati B | ipsis *om.* WB **[103]** in nomine Sacrosanctae Trinitatis baptisatos] in Sacrosanctae Triados nomine baptizatos B | en] ecce B **[104]** aeque dolet… pungant *om.* WB | est[1] *om.* WB | igne] igni M | vestros] *om.* B **[105]** necessario *om.* WB **[106]** tam[2]] et B | tam alacriter *om.* WB | totius Christianitatis] Christianitatis totius M | gentis Hungaricae] Hungariae B | regionum et *om.* WB **[107]** ille tuus... amor *om.* B **[108]** defoedatis *om.* WB **[110]** heluoni] helluoni WB

---

[107] *o quomodo... Babylon – Cf. Is 14,12.* | *ille tuus... amor – Cf. Propert. II. 24b 6., ubi vero pro 'sumpsit' est 'vertit'* **[108]** *sanctorum... datis – Cf. Ps 79,2.* **[109]** *quid Christo cum Beliale – Cf. 1 Cor 6,15.* | *vae homini... scandalum – Cf. Mt 18,7.* **[110]** *vomicae generis humani – Cf. Boc. Sal. Praef. 11.*

OLASZ: Hát még ti milyen okosan tettétek volna, ha engedelmeskedtek a császári 102
felségnek, s éktelen makacsságotokkal nem vontok ekkora bajt a fejetekre. || Nem 103
akartátok beengedni a katolikusokat, akiket a Szentháromság nevében kereszteltek meg – és tessék, most kikkel kell együtt élnetek? Hasonlóak vagytok a szarvashoz, aki a vadász elől menekül és a vérengző fenevad, az oroszlán barlangjába veti magát.
MAGYAR: Akár kutya, akár farkas harap meg minket, egyformán fáj. Úgyanígy: 104
akár csipkebokor akár tövis hegye szúr belénk, megsebez minket. Ez a ti kegyetlenségetek az evangélikusokkal szemben: külső erőszakkal, vagyis tűzzel-vassal kényszerítitek az embereket szörnyűséges és istentelen bálványimádásotokra. || A török bár- 105
kinek megengedi a vallásszabadságot. Tanúsítják ezt számunkra a görögök és mások, akik hasonló esetekben kényszerűségből az Oszmán ház oltalma alá adták magukat.
NÉMET: Hej, jó urak, nem lett volna szabad szövetségre lépnetek a törökkel. Emlé- 106
kezzetek, miképpen tett bizonyságot vitézségéről Hunyadi János, Corvin Mátyás és mások, amikor hatalmas igyekezettel, bátorsággal és buzgósággal, az egész kereszténység busás hasznára, és a magyar nemzet egész földkerekséget bejáró hírnevére, dicséretére és dicsőségére harcot vívtak e legveszedelmesebb ellenség ellen, mintegy bástyájaként és pajzsaként Németországnak és a többi keresztény területnek és tartománynak![264] || Miképpen zuhantál le, Babilon?[265] *Vágyad ilyen gyorsan szárnyaival* 107
tovaszállt?[266] Gyalázat, örök időkre lemoshatatlan gyalázat, amit elkövettetek. Jaj, milyen ocsmány és gyalázatos módon bocsátja most áruba magát a magyar nemzet! || Igen súlyos a vétketek, és igen súlyos számadásban lesz részetek Istennel, amikor 108
majd Isten fiának ítélőszéke elé kerültök – mert azokkal a pogány rablókkal nyomorultul meghurcoljátok, kifosztjátok, bemocskoljátok az ő drága vérén megváltott egyházat, és a szentek húsát a föld vadjainak adjátok eledelül![267] || Hová tűnt jám- 109
borságotok, hová tűnt lelkiismeretetek? Mi dolga Krisztusnak Beliállal?[268] Mi dolga a tisztaságnak az ördögi fertelmességgel? Jaj annak az embernek, aki által ez a botránkozás esik![269]
OLASZ: Igazat beszélsz. Nem vall igaz hitre az, ha valaki ragaszkodik az emberi faj 110
fekélyéhez,[270] a keresztény név ostorához, az istentelenség tanyájához, a kegyetlenség iskolájához, mindannyiunk vérének átkozott, mohó kiontójához, akinek

111 *Unus sanguis in oculis, in animo, in nigro vultu,*
Oratione, cogitatione; sanguinem
edens, bibens, quando esurit, satur quando est,
Vigilansque dormiensque somnians sanguinem.

112 Turcae, Turcae, inquam, Christianos se commiscere. Quam vero pacti observantiam inde vobis pollicemini? Turcae *fides dictis promissisque nulla, nisi quatenus expediat,*
113 quod Iustinus de Parthis commemorat. || Satius fuisset (ut Christianorum non est malum pro malo reddere et magistratum vel δύσκολον aversari, nisi potestati velint et ordinationi divinae contra professionem suam resistere) aliquandiu, praesertim hac tempestate se fascibus et voluntati regis legitimi submittere, et si quam (ut opinamini)
114 rex faceret iniuriam, peccatis hoc vestris adscribere. || Suo enim tempore bona causa triumphasset. Cuius exemplum obvium est in Hieremia, per quem DEUS Iudaeos exhortatus est, ut Babyloniae regem admitterent, nisi gladio, fame et peste perire mallent: addita promissione de miseria ipsorum in felicitatem commutanda. *Omnes, qui comedunt te, devorabuntur.*

115 **HUNG.** Propemodum clamoribus mihi aures obtunditis. Quid exaggeratis Turcicam gentem? Quid nostrum factum? Non factum sed facti causas examinate. Sapientibus, credo, sat dictum esse. Christus infans non fuit in culpa, ut tot chyliades
116 infantum Bethlehemiticorum trucidarentur. || Ut in gratiam caesaris conscientias nostras laedamus et evangelii doctrinam abnegemus, fieri potest nullo modo. Praeceptum nobis est aliud: *fugite Idola.* Rursus doctrinam novimus: *Plus est Deo, quam hominibus* (Rodolpho II.) *oboediendum*. Neque alia ratione nos et patriae salutem tueri possumus.

117 **POLON.** Meam etiam et Polonorum sententiam esse noveris, admodum hoc improbari, quod socios belli Turcas habeatis. Sumus et nos cum Turcis confoederati, non tamen gerentes bellum illorum opera volumus uti, quia Christiani sumus.

118 **HUNG.** Credo, sed neque fuit necessum. Quod quis facere potest per pauciora, non opus est, ut faciat per plura. Cum uno vobis belligerandum fuit hoste. Caetera pacata.

---

[113] legitimi] legitime WB **[114]** Iudaeos *om.* WB | exhortatus] hortatus WB | comedunt] commedunt M **[115]** Turcicam gentem] gentem Turcicam B **[116]** potest nullo modo] nullo potest modo B | Rodolpho] Rudolpho B | oboediendum] obediendum M **[118]** credo *om.* B | necessum] opus B

---

[112] *fides dictis... expediat – Cf. Iustinus Ep. XLI. 3. 10.; Boc. Rel. 11.; Boc. Musp. Epist. 6.; Boc. Mattc. I.(Poet. 1020.) 194.* **[114]** *suo enim... triumphasset – Cf. Boc. Hist. 55.; Boc. Epist. LI. 8.* | *in Hieremia... perire mallent – Cf. Ir 27,13., 42,22.* | *omnes... devorabuntur – Ir 30,16.* **[115]** *sapientibus... dictum esse – Cf. Plaut. Pers. 721.; Terent. Phorm. 541.; Boc. Hist. 40.* **[116]** *fugite Idola – Cf. 1 Cor 10,14.* | *plus est... oboediendum – Cf. Act 5,29.*

Egyformán vér van a szemében, lelkében, fekete ábrázatán 111
Beszédében, gondolatában; vért
eszik, iszik, akár éhes, akár jóllakott,
Ébren és alvás közben is a vérről álmodik.[271]

Törökök közé, ismétlem, törökök közé keveredtek keresztények! De mit gondoltok, 112
mennyire lehet bízni abban, hogy betartják az egyezséget? A törökök *szavukhoz és ígéretükhöz csak addig maradnak hűségesek, ameddig nekik megfelel,*[272] ahogy Iustinus írja a parthusokról.[273] || Kereszténynek nem illik a rosszat rosszal viszonozni, vagy 113
elutasítani a tisztviselőt, ha mégoly nemszeretem is, amennyiben nem akarnak dacolni hitvallásuk ellenére Isten hatalmával és rendelésével: ezért jobb lett volna valameddig, különösen e viharos időben, meghajolni a törvényes király hatalma és akarata előtt, és ha a király (vélekedésetek szerint) valami jogtalanságot követett el, azt a saját vétkeiteknek tulajdonítani. || A jó ügy a maga idejében diadalmaskodott vol- 114
na.[274] Nyilvánvaló példa van erre Jeremiásnál, akin keresztül Isten biztatta a zsidókat, hogy engedjék be a babiloni királyt, ha nem akarnak kard, éhség és döghalál miatt elpusztulni;[275] de egyben megígérte, hogy nyomorúságukat boldogsággá változtatja. *Mindazok, akik benyelnek téged, elnyeletnek.*[276]

MAGYAR: Mindjárt megsüketülök az óbégatásotoktól. Miért nagyítjátok fel ekko- 115
rára a török nemzetet, és azt, amit tettünk? Ne a tettet, hanem a tett okait vizsgáljátok. Aki bölcs, annak szerintem ennyi is elég.[277] A csecsemő Krisztus nem volt vétkes azért, amiért oly sok ezer betlehemi csecsemőt lemészároltak. || Semmi módon 116
nem történhet meg, hogy a császár kedvéért a lelkiismeretünk ellenére cselekedjünk, s hogy az evangélium tanítását megtagadjuk. Más van előírva számunkra: *kerüljétek a bálványokat!*[278] Másfelől ismerjük a tanítást: *Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek*[279] (azaz II. Rudolfnak!). Más módon nem tudjuk megőrizni magunkat és hazánk üdvét.

LENGYEL: Tudd meg: az én véleményem – és egyben a lengyeleké – szerint igen 117
helytelen dolog, hogy a háborúban a törökkel szövetkeztek. Mi is szövetségben állunk a törökkel, mégsem akarjuk igénybe venni a segítségüket, amikor háborút viselünk – mivelhogy keresztények vagyunk.[280]

MAGYAR: Bizonyára, de nem is volt rá szükségetek. Ha valaki képes vala- 118
mit elvégezni kevesebb eszközzel, nem szükséges, hogy azt több eszközzel tegye. Nektek egy ellenséggel kellett háborúznotok,[281] másokkal békében voltatok.

119 || *Nos hostibus undique cinctos* vides, non Maximiliano, ordinis Teutonici magistro, non Carolo Sudermanno, sed potentissimis totius mundi caesaribus duobus, imperatore Turcico et Romano; nec huic, nec illi nos pares viribus.

120 **GERM.** Exemplo caret vestra societas, exemplo!

HUNG. Exemplo? Consule Biblia, sat habebis exemplorum. Lege Gen. 21. vide-
121 bis cum Abimelecho percussisse foedus Abrahamum. || Reperies Iosuae 9. societatem cum Gabaonitis constituisse Iosuam; Davidem cum rege Tyri (sicut legere est 2. Reg. 5.), Salamonem cum Pharaone 3. Reg. 3. Iudam Maccabeum cum Romanis 1. Maccab. 8. Simonem sacerdotem cum Spartanis et Romanis 1. Macab. 14. Ioseph.
122 L. 12. cap. 17. || Christum etiam cum Iosepho et Maria ex populo Dei ad Aegyptios propter Herodem profugisse et 14 annos ibidem inter gentiles homines vixisse; prophetas etiam id fecisse legimus. Franciscus I. rex Galliae similiter socium adhibuit in expeditione bellica Turcam.

123 **GERMA:** Legas autem explicationes illorum locorum, et superinde censuras antiquitatis et ecclesiae; videbis, quam feliciter saepe cesserit foedus inter pios et impios
124 factum. || Ioannis vestri quondam regis cum Solimanno confoederatio, quam vobis cladem et perniciem patriae vestrae Hungariae, quam Austriae, totique Christianitati intulerit calamitatem, non est, ut ego tibi repetam. Quam tunc Budensibus,
125 quam Quinque Ecclesiensibus aliisque praestitit hostis fidem? || Ecce calet adhuc vestrum foedus. Quid interea fit? Quas occupare potest arces, vobis eripit, Lippa
126 et Genova docent. Rudera in confiniis restaurat. || Non minus vestratium et principi vestro subiectorum bona diripiuntur, armenta abiguntur, liberi capiuntur, abducuntur, quam antea, quando hostes huius essetis. Et cur faciat, in promptu causa
127 est. Novit enim tandem vos pristinum repetituros esse dominum. || Nulla unquam rebellio longum duravit. Redibitis brevi post ad obsequium, et reimponetur vobis iugum. Creta quondam Venetis rebellaverat, sed iterum paulo post fecit iisdem dedi-
128 tionem. || Carolo V. Saxoniae dux Ioan. Fridericus aperto se opponens Marte caesus et profligatus in victoris delatus est manus. Transylvanos olim et Siculos Matthias absque magno negotio, cum idem sceleris occeptassent, ad fidem et officium reduxit.

---

[119] non[2]] *add.* cum WB | totius mundi caesaribus duobus] duobus imperatoribus totius mundi W; duobus totius mundi imperatoribus B | imperatore Turcico et Romano *om.* WB | nos[2] *om.* WB | pares viribus] viribus pares B **[121]** legere] leger B | 8. Simonem... Macab. *om.* M | Ioseph... 17. *om.* B **[122]** rex Galliae] Galliae rex WB **[123]** superinde] super inde M | factum] *add.* GERMA: M **[124]** quondam *om.* B | Hungariae *om.* B | ut *om.* M **[125]** Lippa] Lipa M | restaurat] restaurata M **[126]** abducuntur *om.* B | huius] eius B | causa] caussa M | vos pristinum] pristinum vos B | esse *om.* B | dominum] dominium M **[127]** redibitis] redibis M | vobis] urbis M | iisdem] eiisdem M; *om.* B **[128]** Marte] bello M | caesus] casus W | profligatus] victus M | olim *om.* M | Matthias] *add.* olim M | cum] dum B

---

[125] *quas occupare... docent – Cf. Boc. Hist. 37.*

|| Minket, mint láthatod, *mindenfelől ellenség vesz körül,* s nem Miksa, a Német Lo- 119
vagrend nagymestere, vagy Carolus Sudermann,[282] hanem az egész világ két leghatalmasabb császára, a török és a római imperátor – erőnk egyikével sem ér fel.
NÉMET: Példátlan a ti szövetkezésetek, példátlan! 120
MAGYAR: Példátlan? Fordulj a Bibliához, s elég példát fogsz találni. Olvasd el a Teremtés könyvének 21. fejezetét, s látni fogod, hogy Ábrahám Abimélekkel kötött szövetséget. || Józsué könyvének 9. fejezetében azt találod majd, hogy Józsué szö- 121
vetségre lépett Gibeon lakosaival; Dávid Türosz királyával (Királyok II. könyve[283] 5. fej.), Salamon a fáraóval (Királyok III. könyve[284] 3. fejezet), Makkabeus Júdás a rómaiakkal (Makkabeusok I. könyve 8. fejezet), Simon főpap a spártaiakkal és a rómaiakkal (Makkabeusok I. könyve 14. fej., Josephus Flavius XII. könyv 17. fej.[285]).
|| Még Krisztus is az egyiptomiakhoz menekült Isten népétől Józseffel és Máriával 122
Heródes miatt, és ott élt 14 évig a pogányok között, s a próféták is ezt tették,[286] amint olvashatjuk. I. Ferenc francia királynak, amikor hadjáratot vezetett, hasonlóképpen szövetségese volt a török.
NÉMET: Olvasd el viszont e helyek magyarázatait, a régi szerzők és az egyház vé- 123
ményét, s látni fogod, vajon milyen szerencsével járt többször is az istenfélők és az istentelenek közötti szövetség. || Felesleges neked felidéznem, mekkora pusztulást ho- 124
zott számotokra, mekkora veszedelmet magyar hazátokra, s mekkora csapást Ausztriára és az egész kereszténységre a néhai János királyotok szövetkezése Szulejmánnal. Hogyan tartotta be a szavát az ellenség a budaiaknak, pécsieknek és másoknak?
|| Íme, a ti szövetségeteken még meg sem száradt a tinta. És mi történik? Elragad- 125
ja tőletek azokat a várakat, amiket el tud foglalni. Lippa és Jenő a tanúság erre.[287] A végeken helyreállítja a romokat.[288] || Nem kevésbé fosztogatja honfitársaitoknak és 126
a fejedelem alattvalóinak a javait, hajtja el barmait, fogja el és hurcolja el gyermekeit, mint korábban, amikor ellenségei voltatok. S hogy miért teszi? Egyszerű oka van annak. Tudja, hogy végül vissza fogtok térni régi uratokhoz. || Soha egyetlen lázadás 127
sem tartott sokáig. Visszatértek ti rövidesen az engedelmességre, és újra rátok kerül a járom. Kréta hajdan fellázadt a velenceiek ellen, de kevéssel utána újból megadta magát nekik.[289] || A szász herceg, János Frigyes nyílt háborúban szállt szembe V. Ká- 128
rollyal, de legyőzetvén és megveretvén a győztes kezére jutott.[290] Hajdan az erdélyiek és a székelyek éppen csak hozzákezdtek ugyanezen bűnös cselekedethez, amikor Mátyás minden nehézség nélkül visszavezette őket a hűségre és engedelmességre.[291]

129 || Non est, ut scrophipascis vestris haidonibus, perditissimo hominum generi (quibus hactenus permissu divino latrcocinia quaedam successerunt) adeo multum tribuatis.
130 || Repraesentant hi bellatores vestri asinum illum, qui fugientem leonem ob galli gallinacei cantum se metui putans insecutus est longius, donec vox galli non amplius
131 audiretur, et leo subsistens asinum crudeliter in partes discerptum devoraret. || Solent enim interdum imbecilliores per occasionem adoriri territos inimicos; sed ubi contra eosdem improvide et elate se gerunt, a confirmatis facile celeriterque vicissim
132 opprimuntur. || Sub finem anni praeteriti circa primam Adventus Dominicam plenis buccis Blasius Lippai (quem ipsi vos foede ad coenam fallaciter Cassoviae invitatum trucidastis, et eum clam noctu terrae demandastis) ut et alter Blasius Nemeti (qui caeso exercitu per Germanos ex horreo, ubi in strue straminum profugus ex acie se occultaverat, vivus in Domini Comitis Bastae manus pervenit, et supplicio commerito est affectus) primarii nempe tum duces flagitiosissimorum nebulonum glorioscule iactitabant, se profesto Nativitatis Christi Pragae cum caesare pransuros esse.
133 || *Egregiam vero laudem et spolia inde tulerunt!* Idem fatum et par Nemesis exspectat reliquos factiosos, qui per vos instigati Caesaream Maiestatem hoc domestico nunc implicuerunt bello.
134 **HUNG.** Quam princeps iustus, et quam aequi servantissimus tempore Ioannis regis fuerit Solimannus, lege Paulum Iovium et alios historicos Germanos pariter quam Italos, Gallos et similes. Non quae Ioannis regis, sed quae Ferdinan-
135 di fuerunt ditionis, ille infestavit, et ubi potuit, occupavit. || Item Turca Lipam ab aliis occupatam nobis restituit. Aedificare et propugnacula sua consolidare in solo suo cuilibet est integrum. Si quid Budensibus et Quinqueeclesiensibus acci-
136 dit, non praeter iustam accidit causam. || Si a societate Turcica quid alicui fit detrimenti, cogitandum est, nullam esse commoditatem, quae sua quoque incommoda secum non adferat. Quae fiunt, ducibus et bassis Turcicis non constant. Alio-
137 quin autores punirentur. || Seditiosos magistratuique legitimo iustoque pioque rebellantes divinitus omnibus temporibus punitos esse, te quoque tacente novimus. Nil ad nos exemplum Candiae. De landgravio Saxone, constantiae et pietatis exemplo nobis gratulamur. Caeteros rebelles non excusamus. Asinos nos vocas?

[129] ut] tu M | latrocinia quaedam] quaedam latrocinia B | adeo multum] tantum B **[130]** vestri *om.* W | amplius *om.* B **[131]** imbecilliores] imbecilles M **[132]** Cassoviae invitatum] vocatum Cassoviae B | eum *om.* MB | profugus ex acie] ex acie profugus B | glorioscule] gloriosule M; gloriuscule B | profesto] pro festo MB | Christi *om.* B **[133]** par] eadem WB | implicuerunt] implicaverunt B | hoc domestico… bello] hoc domestico bello nunc implicarunt M **[134]** Gallos et similes] et Gallos B **[136]** adferat] afferat B | Turcicis *om.* B | autores] actores W **[137]** magistratuique] et magistratui M | iustoque pioque *om.* B | pioque *om.* W | rebellantes] rebelles WB | nil] nihil M

[133] *egregiam... tulerunt – Cf. Verg. Aen. IV. 93.; Boc. Olc. I. 126.* | *diabolus... quaerentem – Cf. 1 Pt 5,8.*

|| Nincs miért olyan nagyra tartanotok a disznópásztor hajdúitokat, ezt a legelve- 129
temültebb emberfajtát (akiknek néhány rablótámadása Isten engedelmével eleddig
szerencsésen ütött ki). || Harcosaitok arra a szamárra hasonlítanak, amelyik a ka- 130
kaskukorékolás elől menekülő oroszlánt sokáig üldözte, azt gondolván, hogy őtőle
fél, mígnem a kakas hangja már nem hallatszott többé, az oroszlán pedig megállván
kegyetlenül szétmarcangolta és felfalta a szamarat. || A gyengébbek ugyanis alka- 131
lomadtán meg szokták támadni megrémült ellenfeleiket, de mihelyst óvatlanul és
gőgösen viselkednek velük szemben, azok megerősödvén könnyen és gyorsan újból
legyűrik őket. || A múlt év vége felé, Advent első vasárnapja körül Lippai Balázs (akit 132
ti magatok hívtatok meg csalárdul Kassára, majd ocsmány módon levágtátok, s éjsza-
ka titokban elföldeltétek)[292] meg a másik, Németi Balázs (aki, miután seregét a né-
metek levágták, egy csűrből került elő – ahol a csatából megszökvén egy szalmakazal
alatt elrejtőzött – s jutott élve Basta gróf úr kezére, és elnyerte méltó büntetését),[293]
vagyis ama gyalázatos gazemberek fővezérei tele pofával dicsekedve azzal kérkedtek,
hogy karácsony előestéjén a császárral fognak Prágában reggelizni. || *Dicsfényben, bő* 133
zsákmánnyal tértek haza onnan![294] Ugyanez a végzet, ugyanez a Nemezis vár a többi
pártoskodóra, akik, miután felpiszkáltátok őket, e belháborúval bonyodalmat okoz-
tak a császári felségnek.

MAGYAR: Hogy milyen igazságos fejedelem volt Szulejmán és mennyire ügyelt 134
a méltányosságra János király idejében, arról olvasd el Paulus Ioviust és más né-
met, olasz vagy francia és hasonló történészeket. Nem azokat a vidékeket támad-
ta, amelyek János király birtokában voltak, hanem azokat, amelyek Ferdinándé-
ban, s ahol képes volt rá, el is foglalta. || Emellett a török visszaadta nekünk Lip- 135
pát, amelyet előzőleg mástól foglalt el.[295] Építkezni és saját várat saját földön meg-
erősíteni bárkinek szabad. Ha történt valami a budaiakkal és pécsiekkel, jó okkal
történt. || Ha a török szövetségből valami kár származik, arra kell gondolni, hogy 136
nincs semmi olyan hasznos dolog, ami ne hozná magával a benne rejlő hátrányo-
kat is. Ami most történik, az a török vezérek és pasák tudta nélkül történik; egyéb-
ként megbüntetnék az elkövetőket. || Nélküled is tudjuk, hogy az ég minden idő- 137
ben megbüntette a lázadókat, vagyis azokat, akik a törvényes, igazságos és jám-
bor tisztviselővel szemben fegyvert fognak. Candia[296] példája nem tartozik ránk.
A szász grófért, az állhatatosság és jámborság példájáért szerencsésnek mondhat-
juk magunkat.[297] A többi lázadót nem mentegetjük. Szamárnak nevezel minket?

138 || Propter iugum hactenus toleratum tales fuimus, et in perferundis, quae Christianus sessor nobis imposuerit, oneribus tergoribus nostris aequis tolerabamus animis. Galli cantus erunt praeces nostrae, quibus leonem rugientem hoc est diabolum noctes atque dies, quomodo nos deglutiat, quaerentem, ut Apostolus ait Petrus, nos
139 abacturos confidimus. || Lippai suo periit merito; alter pugnando pro patria. Si quoque nos minis et proscriptionibus Bastaeis loco moti fuissemus, iam pridem iacere-
140 mus verbis devorati Germanorum. *Non est in canibus, ut moriantur equi.* || Tanto vero magis admiratione dignum censeas, quod nostri scrophipasci, quos ita stulte vocas, illa tam cito consequuntur imbelles, quae veterani tui et omnibus necessariis perinstructissimi heroes longo tempore, tot annis, utut maxime desudaverint, comparare
141 nequiverunt. || *Potestates* (ut Aurelius Victor dixisse fertur) *dantur fato.* Vos in perniciem Hungarorum omnem regni vestri conatum paretis et meditemini. Deus tamen non impediet, quominus nostra succedat libertas.

142 **GERM.** Paulo post magno vobis haec vestra constabit victoria. Mediocriter nunc in Germania passim larvam, qua personam simulabatis, vobis ii detraxerunt, quibus vos data fide facultatem emigrandi ex Hungaria dederatis, et sine omni misericor-
143 dia nihilominus eosdem agressi spoliastis, et ut carnifices excruciastis; || quamquam adhuc vi detentos impulsi vestris necessitatibus (nam absque Germanis vos Hungari ne canem ex fornace provocare potestis) <inhumaniter> tractetis nationem Germa-
144 nicam; || omnia ista rescivit imperium; licet homines miseri in lucro deputant taciturnitate vim vestram effugere, quorum fere nemo vel suam vel aliorum indignam
145 audet lamentari sortem, ne colloquiis coniurationis praebeant suspicionem. || Pragae, Cracoviae et alibi Iudaeorum conditio longe melior est, pro statu afflictissimorum Germanorum inter vos versantium, ludibrio, sannis et scommatis puerorum et femi-
146 narum expositorum. || Sed redibunt omnia per iugulum vestrum. Non amplius lepores galeatos, sed armatos videbitis leones. Experietur patria mea,

Quid possit Martis Teutona flamma sui.

---

[138] Christianus] Christus WB | nobis] *add.* tergoribus B | imposuerit] imposuit B | tolerabamus] toleravimus M | tergoribus... animis *om.* B | quomodo nos... Petrus] ut apostolus ait Petrus, quomodo nos deglutiat, quaerentem B | nos[2] *om.* B **[139]** proscriptionibus] praescriptionibus M **[140]** et] *add.* ab WB | omnibus necessariis] necessariis omnibus M | perinstructissimi] per instructissimi M | tot annis *om.* WB | utut] ut M **[142]** haec vestra constabit] constabit haec vestra MB | in Germania] per Germaniam B | passim *om.* WB | simulabatis] simulatis M | larvam... detraxerunt] detraxerunt vobis larvam ii B | ex Hungaria *om.* B excruciastis] exsauciastis M **[143]** vestris necessitatibus] necessitatibus vestris B | <inhumaniter> *add. a nobis, cf. I. 52.* inhumaniter tractare **[144]** in lucro deputant] deputant in lucro M | praebeant] praebeat M **[145]** conditio longe melior est] melior est conditio WB | pro statu... versantium *om.* M | et scommatis *om.* B | puerorum et feminarum] mulierum et puerorum B **[146]** mea] *malim* tua

---

[141] *potestates dantur fato – Cf. Aurel. Victor De caes. 10. 4, Ep. 9. 10.* **[142]** *larvam – Cf. Boc. Poet. 1115. 17.* **[146]** *lepores galeatos – Cf.* Lycosthenes 1602. *p. 322.*

|| Azok voltunk, mert mindeddig eltűrtük a jármot, és csendes szívvel kitartottunk 138
ama terhek hátunkon cipelésében, amelyeket a rajtunk ülő keresztény rótt ránk. A mi
imádságaink lesznek a kakaskukorékolás: bízunk benne, hogy elűzzük vele az ordító
oroszlánt, vagyis az ördögöt, aki éjjel-nappal keresi, hogyan nyeljen le minket, ahogy
Péter apostol mondja.[298] || Lippai érdeme szerint pusztult el; a másik harc közben, a 139
hazáért. Ha Basta fenyegetései és üldöztetései minket is elűztek volna a helyünkről,
már mi is régen földre kerültünk volna, felfalatván a németek szavai által.[299] *Hogy-
ha a ló pusztul, nem kutya volt a hibás.* || Annál csodálatosabb dolognak lehet tartani, 140
hogy a mi disznópásztoraink – ahogyan te ostobán nevezed őket –, bár nem katonák,
mégis igen gyorsan elérik azt, amit a te harcedzett és minden szükséges dologgal
felszerelt vitézeid oly sokáig, annyi éven át minden erőlködésük ellenére sem tudtak
megszerezni. || *A hatalmat a végzet adja* – mondta állítólag Aurelius Victor.[300] Ti az 141
országotok minden igyekezetét a magyarok veszedelmére fordítjátok, illetve készíti-
tek elő. Ám Isten nem fogja megakadályozni, hogy szabadságunk győzelemre jusson.
NÉMET: Nemsokára drágán megfizettek ezért a szabadságért. Az álarcot,[301] amely- 142
lyel alakoskodtatok, Németország-szerte lehúzták már félig rólatok azok, akiknek
szavatokat adva engedélyt adtatok, hogy Magyarországról kivándoroljanak, de aztán
minden könyörület nélkül megtámadtátok, kifosztottátok és hóhér módjára megkí-
noztátok őket; || habár még most is erőszakkal visszatartjátok azokat, mivel szük- 143
ségleteitek erre kényszerítenek titeket (mert ti, magyarok a németek nélkül még egy
kutyát sem tudtok magatokhoz hívni a kemencéről) és [embertelenül][302] bántok a
német nemzettel.[303] || Mindezt megtudta a birodalom, noha azok a szerencsétlenek 144
nyereségnek veszik, ha hallgatásukkal megmenekülnek attól, hogy erőszakoskod-
jatok velük. Szinte egyikőjük sem mer siránkozni saját vagy mások méltatlan sorsa
miatt, nehogy a társalgással összeesküvés gyanúját keltse. || Prágában, Krakkóban és 145
máshol sokkal jobb a zsidók helyzete a közöttetek élő és súlyos csapások alatt nyögő
németek állapotához képest, akik ki vannak téve asszonyok és gyermekek tréfáinak,
csúfolkodásainak és sértegetéseinek. || De minden visszahullik majd rátok. Többé 146
nem sisakos nyulacskákkal,[304] hanem fegyveres oroszlánokkal néztek majd szembe.
Megtapasztalja majd az én hazám,[305]

háborúban mint forr teutonok indulata.

147 || Cristae et cornua, quae sumpsistis ex tumultu, quam mox iterum vobis deponentur. Iustus est Dominus et rectum iudicium suum. Quod cito fit, cito perit. Male quod aedificatur, consistere nequit. Bellici successus circuli quidam sunt, qui non sinunt semper eosdem esse felices.

148 **HUNG.** Capitalem hanc poenam, quicquid etiam fiat, Hungari nunquam deprecabuntur. *Patientia saepius laesa furor fit.* Scin' hoc? Quaeso te per Martis hastam et loricam Bellonae, quid tot pagi per Valonos et Germanos exusti peccaverunt? Quid
149 eruta in templis diu in cineres versorum Hungarorum deliquerunt sepulchra? || Quid sexus imbellis? Par ergo pari. Tuos accusa. Recordantur Germani saniores, convenire nobis potuisse cum Germanis adventiciis hybernantibus nobiscum viventibus, uxoribus ex nostro genere ductis hic passim sedes suas habentibus, antequam nimirum caesar Italos, Valones, et eius generis pestem huius regni plures huc non expedivis-
150 set. || Sunt, quos tractemus mitius; et sunt, quos etiam redemtos abiisse doleamus. Ideo (fateor) utimur severitate, quod ad terrorem aliis incutiendum eam necessariam esse statuamus. Periculum enim est, ne, si facile ignoscamus, plures incitentur ad
151 experiendam adversus nos fortunam belli. || Multa nihilominus fiunt per accidens. Pernego vero nobiscum sentientes Germanos aliter, quam decet, a nobis tractari.
152 || Sed istis utrinque supersedere potuissemus omnibus, nisi Basta praeterita hyeme per principem oblatas easque non iniquas adunco naso suspendisset et repudiasset conditiones. Ita fit, ubi duces privatis indulgentes affectibus commodis et lucro suo student, salutem negligunt publicam.

153 **ITAL.** Vos delubra, vos fana deorum plus quam impie defoedastis. Vix ac vix obtinuerunt Cassovienses, ut Lipai cum suis templo (pomum id alterum fuit Eridos) parceret, et clenodiis per catholicos nostros ibidem relictis, nisi iam ingredientibus 8000 thallerorum cives redemptionis pretii loco dedissent.

---

[147] bellici] belli W | bellici successus] belli cursus B | circuli] circulus M | sinunt] sinit M **[148]** poenam] culpam B | Hungari nunquam] nunquam Hungari M | te *om.* B **[149]** nostro genere] genere nostro M **[150]** redemtos] redemptos M | aliis] hostibus B | eam *om.* B **[151]** quam] ac B **[152]** utrinque] utrunque M ut[...] B | istis utrinque... omnibus] istis omnibus utrinque supersedere potuissemus M | Basta praeterita hyeme] praeterita hyeme Basta M | et repudiasset *om.* B | suspendisset et repudiasset conditiones] suspendisset conditiones easque repudiasset W | commodis... student *om.* B **[153]** Cassovienses] Cassauienses M | id alterum fuit] fuit id alterum M | parceret et... relictis] et... relictis parceret B | 8000 thallerorum] t. 8000 M; 8000 tallerorum B | pretii *om.* WB

---

[147] *iustus est... suum – Cf. Ps 119,137.* **[148]** *patientia... fit – Erasm. Adag. 1. 5. 67.* **[149]** *par ergo pari – cf. Erasm. Adag. 1. 1. 35.* **[152]** *adunco naso suspendisset – cf. Erasm. Adag. 1. 8. 22.*

|| A sisaktollakat és díszeket, amiket a zavarosban magatokra öltöttetek, igen hamar 147
újból leveszik rólatok. Igazságos az Úr, és az ő ítélete igazságos.[306] Ami gyorsan jött,
gyorsan el is pusztul. Amit rosszul építenek, nem képes megmaradni. A háborús sze-
rencse forgandó; nem hagyja, hogy mindig ugyanaz legyen sikeres.
MAGYAR: E főbenjáró büntetés alól, bármi legyen is az, a magyarok soha nem 148
fognak felmentést kérni. *A gyakran próbára tett türelem dühöngéssé változik,*[307] ugye
tudod? Mars dárdájára és Bellona vértjére kérdelek: mi volt a bűne annak a rengeteg
falunak, amiket a vallonok és németek felégettek? Mit vétkeztek a régóta elporladt
magyarok tetemei, amelyeket a templomokban kihantoltak? || Mit vétkezett a gyen- 149
gébb nem? Most ugyanazt kapjátok vissza.[308] A tieidet vádold. A józanabb németek
emlékeznek arra, hogy össze tudtunk férni a németekkel, akik jövevényként itt vol-
tak téli szálláson és velünk éltek, s miután népünkből választottak feleséget, itt volt
szerte lakhelyük – még mielőtt a császár ideküldött volna még több olaszt, vallont
meg más efféléket, hogy aztán dögvészt hozzanak az országra.[309] || Vannak, akikkel 150
szelídebben bánunk, s vannak, akik után még úgy is szomorkodunk, hogy megváltva
mentek el. Bevallom, azért vagyunk szigorúak, mert ezt szükségesnek tartjuk ah-
hoz, hogy a többiekre ráijesszünk. Fennáll ugyanis a veszélye annak, hogy ameny-
nyiben könnyedén megbocsátunk, akkor még többen kapnak kedvet ahhoz, hogy
kipróbálják a hadiszerencsét ellenünk. || Mindazonáltal sok váratlan dolog megesik. 151
Nem igaz viszont, hogy a velünk egyetértő németekkel ne bánnánk illendően. || De 152
mindezektől mindkét részről megkímélhettük volna magunkat, ha a fejedelem által
a múlt télen felajánlott, nem éppen méltánytalan feltételeket Basta nem fogadta volna
orrát fintorgatva[310] és nem utasította volna el.[311] Ez történik akkor, amikor a vezérek
engedvén saját hajlamaiknak az előnyökre és saját hasznukra törekednek: elhanya-
golják a közjót.
OLASZ: Ti mocskoltatok be több mint istentelen módon szentélyeket, és az istenek lak- 153
helyeit. A kassaiak aligha tudták volna elérni, hogy Lippai meg az emberei megkíméljék
a templomot (Erisz újabb almája volt) és a mi katolikusaink által ott hagyott kincseket,
ha nem adtak volna nekik 8000 tallért váltság fejében, amikor már a küszöbön álltak.[312]

154 || Eas visum, quid actum sit in aede S. Martini, quae est Waralii in Scepusio splendidissima et nobilissima. Quid? in omnibus, quotcunque nebulones haidonici transiverunt, locis, pagis, oppidis, coenobiis, monasteriis, capitulis, in quibus tot saeculis hactenus varia diplomata et privilegia, communia regni iura, plurimorum causae, lites, disceptationes iuridicae, orphanorum et viduarum literae et instrumenta literalia fuerunt adservata, ea nunc omnia contrita, dilacerata, distracta, combusta, in nihilum redacta, non paucos iuribus ipsorum penitus excludent,
155 patrimoniis et haereditatibus in perpetuum carendis prohibebunt; || ut mirum sit, Deum optimum tam diu patientem fuisse; dubitare quoque quis possit, Deum in coelis ista perspicere vel curare. DEUS, DEUS, punias, quaesumus, hanc summam iniustitiam, et respice ad sanctos tuos.

156 **TRANS.** Vel de solis nobis Transylvanis vos Itali per vestros Iesuitas estis commeriti, ut vobis et omnibus sacrificulis virilia exscinderemus, et pudendis amputatis non contenti bene diu satis excruciatos de pedibus suspenderemus. Isti classicum in patria
157 nostra, tanquam tubis, excitarunt, et ad praesentem nos perduxerunt statum. || Ego, si principis essem loco, papisticos nebulones, meretricum filios et bestias non nisi excoriandos darem vivos. Est, cur vos Germanosque pro Turcis habeamus.

ITAL. Patientia.

158 **GERMA.** Christianos dedecet vindictae cupiditas. Audire vero cuperem, quasnam, ut antea dicebas, princeps vester Domino Comiti Bastae condiciones pacis proposuerit.

159 **HUNG.** Ego autem existimabam, tractationem illam tibi tuisque bene notam esse, sed nunc intellexi, Basta illam cum suis non communicavit, disseminans iniquissima plane postulari, iis in medium prolatis, quae milites egregie contra nos inflammarent,
160 et quasi rabiosos facerent. || Postulatum fuit, ducem generalem ex Hungaris constituendum, Italis et Valonibus e regno plane dimissis, et nunquam deinceps intromittendis. Arcium etiam in confiniis praefectos Hungaros esse voluimus, gentisque
161 nostrae dignitatem sartam tectamque flagitantes. || Miles insuper caesareus nil vi raperet, sed stipendio contentus rusticis parceret. Religio cuivis libera permitteretur. Caesar in comitiis ipse compareret et querulantes exaudiret. Principi Transylvaniam gubernandam relinqueret. Cum Turca denique pacem faceret. Quid putas hic iniqui?

---

[154] nobilissima] pretiosissima M | lites *om.* B | disceptationes] actiones B *om.* W | literalia] literaliter W | contrita, dilacerata, distracta] dilacerata, distracta, contrita B | in nihilum redacta *om.* B | perpetuum] aeternum M | carendis *om.* B **[155]** optimum] Max. *add.* B | fuisse] esse M | quis possit] possit aliquis M | coelis] caelo M **[156]** vestros Iesuitas] Iesuvitas vestros WB | commeriti] meriti M **[157]** meretricum] meretricium B | et bestias *om.* WB **[158]** condiciones] conditiones WB **[159]** illam cum suis] cum suis illam M **[160]** ducem *om.* B | Valonibus] Valonis M **[161]** cuivis] cujus B | ipse compareret] compareret ipse B | Transylvaniam] Transilvaniam MB

[160] *ducem generalem... constituendum – Cf. Boc. Olc. II. 17.*

|| Menj és nézd meg, mit műveltek a Szepességben levő Váralján a ragyogó és nagy 154
hírű Szent Márton-templomban. Sőt, amerre csak átvonultak ezek a gazember hajdúk, legyen az falu, város, kolostor, monostor, káptalan, amelyekben mindeddig századokon át őrizték a különféle okleveleket és kiváltságokat, az ország közös törvényeit, igen sok ember jogi ügyeit, pereit, jogvitáit, árvák és özvegyek leveleit és iratait, azt most mind tönkretették, széttépték, széthordták, elégették, semmivé tették, s ezzel nem keveseket kizárnak majd saját jogaikból, s örökre elütik őket atyai jussuktól és örökségüktől. || Csodálnivaló, hogy a jóságos Isten oly sokáig türelmes volt, sőt az 155
emberben felmerülhet a kétely, hogy vajon Isten a mennyben látja-e ezeket és törődik-e vele. Isten, Isten, kérünk téged, büntesd meg ezt a hatalmas igazságtalanságot, s légy tekintettel szentjeidre!

ERDÉLYI: Ti, olaszok, a jezsuitáitokkal együtt már kiérdemeltétek előttünk, er- 156
délyiek előtt is, hogy nektek és minden áldozópapotoknak letépjük a férfiasságát, sőt azt is, hogy a szeméremtest levágásával sem elégedve meg, jó sokáig kínozzunk és lábatoknál fogva fellógassunk titeket. Ők adtak jelet a harcra hazánkban, úgy, mintha trombitát fújtak volna, és ők juttattak minket jelen állapotunkba. || Én, ha a feje- 157
delem helyében lennék, e pápista gazembereket, kurafiakat és vadállatokat mind élve megnyúzatnám. Megvan rá az okunk, hogy úgy bánjunk veletek meg a németekkel, mint a törökökkel.

OLASZ: Higgadj le!

NÉMET: Keresztényhez nem illik a bosszúvágy. Szeretném azonban hallani, me- 158
lyek voltak azok a békefeltételek, amelyeket előbbi állításod szerint a fejedelmetek előterjesztett Basta gróf úrnak.

MAGYAR: Én meg azt gondoltam, hogy ez a tárgyalás jól ismert előtted és társaid 159
előtt. De most már látom, hogy Basta nem tárta fel az övéi előtt, hanem elterjesztette, hogy teljesen méltánytalanok a követelések, s olyasmiket tett közzé, amelyek kiválóan feltüzelték a katonákat ellenünk, sőt szinte az őrjöngésig bőszítették őket. || A 160
követelések között volt, hogy a fővezért a magyarok közül válasszák;[313] az olaszokat és vallonokat az országból mind egy szálig küldjék el, és soha többé ne engedjék be. A végvárakba is magyar kapitányokat akartunk, s azt követeltük, hogy nemzetünk méltósága maradjon épségben. || Emellett a császári katonaság semmit se raboljon el 161
erőszakkal, hanem elégedjen meg a zsoldjával és hagyja békén a parasztokat. Mindenkinek szabad vallásgyakorlás legyen engedélyezve. A császár személyesen jelenjen meg az országgyűlésen, hallgassa meg a panasszal élőket; Erdély kormányzását hagyja meg a fejedelemnek,[314] végül pedig kössön békét a törökkel. Szerinted mi ebben a méltánytalan?

GERMA. Nihil elatius et nihil est inflatius, nihilque magis temerarium et insolens, subditum et aliquem nobilem, qualis est Botskai, tanto regi, tanto imperatori praescribere velle. || Nam hoc modo quoque Bastam tam bene de vobis et Sua Maiestate commeritum, iam tot annis in Hungaria feliciter bellum hoc administrantem et exercitum caesareum summa cum industria, prudentia, laudeque maxima gubernantem exigere, exturbare et proscribere voluistis. || Quae neque cogitanda fuissent, illa non est veritus tam impudenter efflagitare. Hoc est, in primo statim impingere limine. Caetera fortassis, ubi tractatio successisset, concordiae causa senex optimus concessisset. Pacis conditiones referendae sunt ad victorem, non ad victum. || Non ideo se dominum somniet Hungariae tuus princeps, quod malis artibus Cassoviae sit receptus. Quam praeter hanc obtinuit civitatem? Váradinum et Tokainum nominant se vobis: *Noli me tangere.* || Strigonium et Iaurinum, Comorraque cum aliis multis propugnaculis inclamant machinis et tormentis: *non novimus vos, discedite a nobis vos maledicti*. Si milites estis, quare civitatulam proximam et quatuor saltem miliaribus Cassovia distantem Epperiessinum non capitis? Dicatis: praesidium ibi relictum est. || Et maxime. Vocatur et illud vobis *noli me tangere.* Schwendius heic praesens, Schwendius alter erit. Missos quoque facitis coriarios Leutschovienses. Comitatus Saarosiensis vel unicus iam vivas delgutiit reliquias Basticas! Exspectate! Redeat saltem noster senex! Docebit vos mores! || Evanescent atque diffugient passim isti vestri spiritus; hi Poloniam, illi sylvas et montana, tertii latebras Turcicas arripient, scio. Quam cito dissolvetur novus hic in Hungaria principatus. Ambabus tunc manibus pacem a Caesarea Maiestate iam quater vobis oblatam sed repudiatam lubenter amplecteremini. || Sed eveniet vobis, quod Ezechiel propheta Iudaeis occinebat: *Pacem quaeretis, et non erit.*

[162] Botskai] Boczkay M; Botzkay B **[163]** feliciter *om.* WB **[164]** quae] quo W | causa] causae M **[165]** se dominum] dominum se B | dominum somniet Hungariae] dominum Hungariae somniet M | Cassoviae] Cassaviae M | quam] quid MWB : *corr. a nobis* | et *om.* WB **[166]** et[1] *om.* WB | Comorraque] Comorram WB | vos[2] *om.* WB | miliaribus Cassovia distantem] Cassovia distantem miliaribus M | dicatis] dicitis WB | relictum est] est relictum B **[167]** vobis *om.* M | Schwendius] Schvendius M | heic] hic WB | Schwendius] Schvendius M | facitis] facite M | coriarios] coriorios W | iam *om.* B **[168]** isti vestri spiritus] Haidonici isti spiritus B | Turcicas arripient] arripient Turcicas B **[169]** occinebat] occinnebat WB

[164] *in primo... limine – Cf. Erasm. Adag. 1.5.76–77.* **[165]** *noli me tangere – Jo 20,17.* **[166]** *non novimus... maledicti – cf. Mt 25,41.* **[167]** *noli me tangere – Jo 20,17.* **[169]** *pacem... non erit – Cf. Ez 7,25.*

NÉMET: Az már a gőg, a felfuvalkodottság, a vakmerőség és az arcátlanság teteje, 162
hogy egy alattvaló, egy akárki nemes, mint amilyen Bocskai, egy ekkora királynak,
egy ekkora császárnak bármit is elő akar írni! || Hiszen ily módon ki akartátok űzni, 163
el akartátok zavarni, meg akartátok bélyegezni Bastát is, aki oly sok érdemet szerzett
előttetek és őfelsége előtt, s aki annyi éve szerencsésen folytatja Magyarországon ezt
a háborút, a császári hadsereget pedig óriási szorgalommal, előrelátással és hatalmas
dicsőség mellett vezeti! || Volt képe[315] szégyentelen módon olyasmit követelni, amire 164
még gondolni sem lett volna szabad! Vagyis már a küszöbön orra bukott.[316] A többi-
be talán beleegyezett volna a derék öreg[317] a békesség kedvéért, ha a tárgyalás sikerrel
járt volna. A békefeltételeket a győztesre kell szabni, nem pedig a legyőzöttre. || A 165
fejedelmed ne képzelje magát Magyarország urának csak azért, mert gonosz mester-
kedései révén beengedték Kassára. Melyik várost szerezte meg ezen kívül? Várad és
Tokaj így nevezi magát előttetek: *Ne illess engem!*[318] || Esztergom, Győr, Komárom 166
sok más erődítménnyel együtt azt kiáltja nektek lőszerszámaival és ágyúival: *Nem*
ismerünk titeket, távozzatok tőlünk, ti átkozottak![319] Ha katonák vagytok, miért nem
foglaljátok el Eperjest, azt a szomszédos kicsiny várost, amely csak négy mérföldre
van Kassától? Azt mondjátok erre: őrséget hagytak benne.[320] || Hagytak bizony! Szá- 167
motokra az ő neve is ez: *ne illess engem!* Schwendi, ki ott bent van, második Schwendi
leszen![321] A lőcsei tímárokat sem zaklatjátok már.[322] Egyedül Sáros vármegye nyelte
el élve Basta maradék seregeit.[323] Várjatok, csak jöjjön vissza a jó öreg, majd móresre
tanít titeket![324] || Elpárolog, szétpukkad majd a bátorságotok: emez Lengyelországba 168
szökik majd, amaz erdőbe, hegyekbe, a harmadik a töröknél keres majd menedéket,
tudom én. Szempillantás alatt fel fog bomlani eme új fejedelemség Magyarországon.
Akkor majd tárt karokkal fogadnátok a békét, amelyet a császári felség már négyszer
felajánlott nektek, de mindig elutasítottátok. || Ám az fog történni veletek, amit Ezé- 169
kiel próféta vágott a zsidók szemébe: *keresitek majd a békét és nem lesz.*[325]

HUNG. Heus tu, qui moritur minis, bombis est sepeliendus asininis. Ubi ad rem ventum fuerit, experiemur nos invicem. Quem praesentem non metuebamus, cur illum absentem formidemus? Sunt in conspectu milites nostri, attingunt Moraviam, depopulantur Austriam; a quo haec fiunt, magna intervenit mora. Quare se caesareani non commovent? || Epperiessenses circumvallati et inclusi fame macerantur. Ad frugem cives redituros existimavimus. Parsimus igitur hactenus; damni satis acceperunt et in dies imminuuntur. Idem fit in commemoratis praesidiis, enervatis et ope destitutis. Nam unde sperant auxilium, non sunt habituri. Deditionem facient, cognosces. || Cassovia sibi de magistratu isto Christiano gratulatur, tanquam e faucibus inferorum ad pristinam reducta libertatem. Pacem honestam minime reiicimus. || Maledicta sit autem pax et concordia, quae fit cum Antichristo, cumque salutis aeternae iactura: *melius est laudabile bellum, quam pax a Deo separans* iuxta sententiam Ecclesiae. Veniat orbis et orcus, sive vivamus, sive moriamur, Domini sumus. || Praestat nos cum Maccabaeis in pugna mori, quam gentis sacrorumque nostrorum interitum videre. Sanguine hostium madentes non inulti cademus. Ne rideat hostis interitus nostros, sed fleat. Propositiones, quas Bastae obtulimus, non sunt iniustae, nec iniquae, si regni leges, iura et statuta patria consideres. || Haec est vetusta nostra libertas: ne peregrini et exteri duces militibus praeficiantur praesidiariis, nostrae gentis hominibus, virtute, rerum experientia, et bellica laude clarissimis ignominiose spretis et postpositis.

GERM. Conveniri posset adhuc, existimo, cum caesareis. Modo vos de summo iure aliquantum remitteretis. Admodum durae cervicis estis, et ubi sitis, non vultis intelligere. Si denuo dimicare cogitatis, ridebunt in sinu Turcae *in nostra errata intenti,* quod olim de Atheniensibus quispiam dixerat. || Vobis illi adsunt cum paucis honesto praetextu societatis, cum re ipsa hostiles animos habeant, suae duntaxat utilitati consulentes. || Ubi vos languefactos, viamque sibi ad Imperium praeparatam videbunt, tunc venient non vocati et vobis dicent: domini Hungari, iam *consummatum est. Haec mea sunt, veteres migrate coloni.*

[170] bombis est sepeliendus asininis] sepeliendus est bombis asininis MB | nos *om.* B | illum *om.* WB **[171]** et inclusi] inclusique M | existimavimus] existimamus B | in^{2} *om.* M **[174]** Maccabaeis] Maccabeis W; Macabaeis B | nostrorum *om.* B **[175]** praeficiantur *om.* MB | et postpositis *om.* WB | postpositis] praeficiantur *add.* MB **[176]** Conveniri posset adhuc] convenire adhuc posset B | existimo cum caesareis] cum caesareis existimo MB **[177]** re ipsa] reipsa B **[178]** tunc *om.* B | consummatum] consumatum M

[173] *sive vivamus… sumus – Rm 14,8.* **[176]** *in nostra errata intenti – cf. Thucyd. IV. 60.* **[178]** *consummatum est – Jo 19,30.* | *Haec mea… coloni – Verg. Ecl. IX. 4.*

MAGYAR: Hej, te, aki halálra rémül a fenyegtéstől, az megérdemli, hogy szamárürülékkel borítsák be! Majd ha arra kerül a sor, összemérjük erőinket. Miért is rettegnénk távollétében attól, akitől nem féltünk, amikor itt volt? Katonáinkat bárki láthatja: már elérik Morvaországot, pusztítják Ausztriát: aki miatt mindez történik, csak nagy késedelemmel lép közbe.[326] Miért nem mozdulnak meg a császáriak? || Az eperjesiek körbe vannak sáncolva, be vannak zárva, s mardossa őket az éhség. Azt gondoltuk, a polgároknak majd megjön az eszük. Ezért kíméltük meg őket eddig – elég kárt szenvedtek már, s napról napra fogyatkoznak. Ugyanez a helyzet az említett helyőrségekkel – legyengültek, nincs kihez fordulniuk. Mert nem fognak segítséget kapni onnan, ahonnan remélik. Meg fogják adni magukat, majd meglátod. || Kassa szerencsésnek tartja magát ezért a keresztény magisztrátusért; úgy érzi, mintha a pokol torkából hozták volna vissza a régi szabadságába.[327] A tisztességes békét a legkevésbé sem vetjük meg. || Átkozott legyen azonban az a béke és egyezség, amely az Antikrisztussal köttetik, az örök üdvösség kárára. Az egyház véleménye szerint *jobb a dicséretes háború annál a békénél, amely elválaszt Istentől.* Jöjjön bár az egész világ és az ördög: akár éljünk, akár haljunk, az Úréi vagyunk.[328] || Inkább halunk meg a csatában, akár a Makkabeusok, mintsem lássuk nemzetünknek és szentségeinknek a pusztulását.[329] Nem halunk meg bosszulatlan: az ellenség vérében fogunk fürdeni. Ne nevessen, hanem sírjon az ellenség pusztulásunkon. A Basta elé tárt javaslataink nem igazságtalanok, s nem is méltánytalanok, ha az ország törvényeit, jogszabályait és a honi határozatokat tekintjük. || Régi szabadságjogunk, hogy jövevény és külföldi vezéreket ne nevezzenek ki várkatonák fölé, szégyenletes módon megvetvén és hátrébb sorolván ezzel a saját nemzetbéli embereket, akik jeleskednek vitézségben, tapasztalatban és háborús dicsőségben.[330]

NÉMET: Úgy vélem, még létrejöhetne az egyezség a császáriakkal, ha egy kicsit engednétek jogaitok teljességéből. Igen kemény nyakúak vagytok, és nem akarjátok megérteni, milyen helyzetben vagytok. Ha megint a harcon jár az eszetek, a török röhögni fog a markába, mert *csak azt figyeli, mikor hibázunk,* ahogyan hajdan valaki mondta az athéniekről.[331] || Segítenek nektek kevéske emberrel, a szövetkezés tisztes ürügyével, holott valójában ellenségeitek ők, s csak saját hasznukra gondolnak. || Amint látják, hogy elfáradtatok, s elő van készítve az út számukra a birodalomba, akkor majd jönnek hívatlanul is, és ezt mondják nektek: magyari urak, immár *elvégeztetett.*[332] *Mind az enyém; takarodjatok, egykori gazdák!*[333]

179 || Non illi sunt accusandi, quod imperium augere conantur, sed vos extreme reprehendendi, quod servitutem vobis poenitendam et exitialem accersatis, et christianitati universae plurimum noceatis. Desunt, qui vos prudenter instruant, ut exemplis
180 alienis doctiores meliora sapere incipiatis. || Multae vobis iniuriae factae sunt? Esto. Sed saepe, qui caussa et viribus freti sunt iniustos adorti, non illi solum non depulerunt iniurias, verum turpiter succumbentes, ea quoque simul perdiderunt, quae ipsis
181 residua fuerant. || Cavete, ne dum coelum defenditis, terram amittatis. Non iam turpe foret, si sponte potius cederetis, quam deinde hostium armis coacti. Parum refert et nil vobis commodat, imo conatibus vestris plurimum obstat, haidones confinia
182 ditionis caesareae populabundos vexare. || Nam Germani nunc demum ex conspectu subiti atque insueti vicinorum damni in iram exardescent, ut qui minime utantur ratione, illi maxime per suscitatam bilem ad agendum contra vos commoveantur, ut vos cum nomine exstinguant.

183 **HUNG.** Quasi vero tibi per Mercurium Imperii principes, status et ordines animi sui sensa declarassent. Germania, si negare nolis, hoc nostro conatu erecta nos intuetur, et optime nobis cupit propter odium erga persecutionem pontificiam, optatque,
184 ut perficiamus, quae cogitamus. || Nos tam blennos, bardos et stupidos non opineris, quasi nosmet ipsos volentes ac videntes eamus perditum. Servire miserum esse novimus. Toleraremus fumum, non adhiberemus ignem, si fumo nos in libertatem vindi-
185 care possemus. || Ne tua Germania, vel quaevis natio scoptice illud in nos detorqueat: pluviam devitare volentes in aquam inciderunt. Turcam ais rerum nostrarum poti-
186 turum? Deus avertat! || Gens haec praepotentissima, quae semper progreditur, nunquam regreditur, vestris iam impendet cervicibus. Quam diu censes planicies Teutonica sustinebit hunc hostem? Annos abhinc prope ducentos corpus Imperii Romani
187 peltam et scutum habuit nostram Hungariam, invasuris hostibus obiectam. || Quamobrem salutem potius et incolumitatem gentis nostrae modis omnibus conservare, consolidare, tuerique vestrarum esset partium. Quid incogitanter admodum nobis minare perniciem, filiam vestrae calamitatis nasciturum? *Invenies alium, si te hic fastidit Alexis.*

---

[179] imperium] suum *add.* B | universae *om.* WB | doctiores] cuatiores B | sapere incipiatis] saperetis W **[180]** caussa et viribus] viribus et causa B | sunt iniustos] iniustos sunt B | verum] sed B | fuerant] fuerunt WB **[181]** iam *om.* M | foret, si] *add.* iam M | nil] nihil B | conatibus vestris plurimum] plurimum conatibus vestris M | caesareae] caesariae M **[183]** Imperii principes] principes Imperii B **[184]** ac videntes *om.* B | videntes] viventes M | vindicare] vendicare M **[185]** quaevis] *add.* alia B **[186]** praepotentissima] potentissima W | impendet] impenderet M impederet WB | abhinc] adhinc M | prope ducentos] 200 WB **[187]** salutem… nostrae] salutem et incolumitatem gentis nostrae potius M | filiam… nasciturum] filiam vestrae calamitatem parituram W; filiam vestrae calamitatis parturam B

---

[181] *dum coelum... amittatis – Cf. Val. Max. 7.2. ext. 13.* **[186]** *annos abhinc... hostibus obiectam – Cf. Appendix I. 2–3.* **[187]** *Invenies... Alexis – Cf. Verg. Ecl. II. 73. ubi vero „Alexin". Cf. etiam Boc. Sal. Ep. 11.*

|| Őket nem érheti vád, amiért birodalmukat növelni igyekeznek; ti azonban súlyos 179
szidalmat érdemeltek, mivel veszedelmes szolgaságot vontok saját fejetekre – meg
fogjátok bánni! –, továbbá mert igen nagy kárt okoztok az egész kereszténységnek.
Nincs, aki bölcsen oktatna titeket, hogy az idegen példákból okulva elkezdjetek ér-
telmesen gondolkodni. || Sok jogtalanságot követtek el veletek szemben? Legyen. 180
De gyakran volt úgy, hogy akik kellő indítékkal, erejük teljében megtámadták a jog-
tiprókat, nemcsak hogy nem szüntették meg a jogtalanságokat, hanem rútul elbuk-
ván még azt is elvesztették, amijük volt. || Vigyázzatok, nehogy elveszítsétek a föl- 181
det, miközben védelmezitek a mennyet.[334] Nem lenne ám csúf dolog, ha inkább saját
belátásotokból hátrálnátok meg, mintsem később az ellenség fegyvereitől kényszer-
ítve. Keveset számít és semmit nem használ nektek, sőt inkább akadályt gördít tö-
rekvéseitek elé, hogy a hajdúk pusztítva zaklatják a császár uralma alatt lévő terület
határvidékeit. || A németek ugyanis most végre feldühödnek majd, amikor látják 182
szomszédaik váratlan és szokatlan kárvallását, s ezért akiknek a legkevesebb okuk
van rá, azok fognak a leginkább megmozdulni ellenetek fortyogó haragjukban, hogy
nevetekkel együtt elpusztítsanak.
MAGYAR: Mintha bizony a birodalom fejedelmei, karai és rendjei Mercurius által 183
kinyilvánították volna előtted, mi van a szívükben. Németország érdeklődését felkel-
tette az igyekezetünk – ennek talán nem mondasz ellent –, figyel ránk, és a legjob-
bat kívánja nekünk a pápista üldözés iránti gyűlöletében, továbbá azt óhajtja, hogy
vigyük végbe, amit tervezünk. || Nem vagyunk annyira bolondok, féleszűek és osto- 184
bák, ne hidd, hogy saját jószántunkból és belátásunkból elpusztítsuk saját magunkat.
Tudjuk, hogy nyomorúságos dolog szolgálni. Eltűrnénk a füstöt, s nem gyújtanánk
tüzet, ha füsstel ki tudnánk magunknak harcolni a szabadságot. || Ne ferdítsék el 185
s alkalmazzák ránk gúnyosan a németek, de egy más nemzet se a mondást: akik el
akarták kerülni az esőt, vízbe pottyantak. Azt mondod, a török elfoglalja azt, ami
a miénk? Isten ments! || Ez a felette hatalmas nép, amely mindig előrenyomul, és 186
sohasem hátrál, immár a ti nyakatokra tapos. Mit gondolsz, meddig fogja a német
síkság feltartóztatni ezt az ellenséget? Idestova közel kétszáz éve, hogy a Szent Ró-
mai Birodalom pajzsként és páncélként tartja saját teste elé Magyarországunkat az
ellenség támadásaival szemben.[335] || Ezért inkább az lenne a dolgotok, hogy nemze- 187
tünk jólétét és épségét minden eszközzel megőrizzétek, megszilárdítsátok és megóv-
játok. Miért fenyegetsz minket ilyen meggondolatlanul pusztulással, saját nyomorú-
ságotok megszületendő lányával?[336] *Lelsz majd másikat ám, ha lenézett téged Alexis!*[337]

188 || Ad pacem bellum hoc vocate, communem propulsate miseriam, prudentia consilioque vestro stultitiam quorundam corrigite, et hosti digniori pugiones infigite.
189 || Nos vestrae fidei, hoc est, incorruptae evangelicae doctrinae sequaces, bonis modis ad officium redire non abnuimus.
190 **GERMA.** Quomodo putas igitur compositionem fieri posse?
HUNG. Quomodo? In me quod situm est, voveo, religionis libertatem primo restitui, ut nempe liberum sit in tota Hungaria profiteri et exercere, quamcunque quis
191 vellet, ex tribus istis religionibus Lutheranam, Helveticam et Pontificiam. || Iesuitae, fax huius incendii, cum suis complicibus penitus exigerentur, et hinc exturbarentur. Episcopi non ita numerosi, nec ex quovis crearentur rustico; factum enim id est
192 hactenus, eo fine, ut saltem numero vocum nobis praeponderarent. || Hungari consiliarii de rebus tractarent Hungaricis, non ignari et imperiti legum et iurium nostro-
193 rum Germani, vel quivis alii nobis magis nocere, quam prodesse cogitantes. || Germanorum autem filii in catalogum et album procerum Hungariae adscripti non admitterentur ad officia publica, nisi in tertio gradu.
194 **ITAL.** Ad Graecas Calendas et quando mula pariet hoc obtinebitis.
GERM. Sine, loquatur.
195 **HUNG.** Hoc certe, nihil aliud quaeritur. Nisi consequamur, Fortunae utrique nos et nostra commendamus.
GERM. Eloquere tu saltem caetera, si quid habes amplius.
196 **HUNG.** Recordatione priorum quae commemoravi, facile potes aestimare, plura quaedam postulari. Corona Regni Hungariae in patriae nostrae visceribus adservaretur et pro veteri consuetudine binis e proceribus fidei virtutisque spectatae viris
197 custodienda traderetur. || Camerae, tanquam praedatrices harpyiae penitus abrogarentur, in locum autem illarum thesaurarius constitueretur, ad quem reditus dirigerentur, et ad publicos regni converterentur usus. Quod et olim de regni constitutioni-
198 bus optime fuit administratum. || Ipse autem rex noster in comitiis publicis tandem praesentia sua solatio nobis esset, et implorantibus auxilium subveniret. Privilegiis et antiquis libertatibus quemlibet uti, frui gaudereque permitteret, permittique faceret.

---

[188] quorundam] aliorum B **[189]** evangelicae] evangelii M **[190]** libertatem] *add.* nobis B | primo] imprimis M | sit] esset M | vellet] velit B | Lutheranam] Lutherianam M | et[2] *om.* B **[191]** hinc *om.* B | ut] quo M **[192]** et imperiti *om.* B | nobis *om.* W | prodesse] *add.* nobis M **[193]** et album *om.* W | publica *om.* WB **[195]** nihil aliud quaeritur *om.* WB | caetera *om.* WB **[196]** visceribus adservaretur] adservaretur visceribus B **[197]** harpyiae] harpyae W | locum autem illarum] et in illarum locum M | publicos regni] communes patriae M **[198]** noster *om.* B | solatio nobis] nobis solatio B | permittique] et permitti B

---

[190] *religionis... restitui – Cf. Boc. Olc. II. 17.* **[191]** *Iesuitae... exturbarentur – Cf. Boc. Olc. II. 17.* **[194]** *Ad Graecas Calendas – Erasm. Adag. 1. 5. 84.* **[196]** *corona... adservaretur – Cf. Boc. Olc. II. 17.*

|| Vessetek véget békével a háborúnak, távoztassátok el közös nyomorúságunkat, elő- 188
relátásotokkal és tanácsaitokkal hozzátok helyre néhányak ostobaságát, és döfjétek
olyan ellenségbe a kardotokat, amelyik jobban rászolgált. || Mi, akik a ti hiteteknek, 189
azaz a romlatlan evangéliumi tanításnak vagyunk a követői, megfelelő körülmények
mellett hajlandóak vagyunk visszatérni a kötelességeinkhez.[338]

NÉMET: Mit gondolsz tehát, hogyan jöhetne létre a megegyezés? 190

MAGYAR: Hogy hogyan? Ami engem illet, azt kívánom, hogy elsőként a vallás-
szabadságot állítsák vissza,[339] hogy tehát a három vallás, a lutheránus, a helvét és a
pápista közül bárkinek szabad legyen vallania és gyakorolnia azt, amelyiket akarja.
|| A jezsuitákat, e tűzvész lángra lobbantóit mind egy szálig űzzék ki és zavarják el 191
innen a cinkosaikkal együtt.[340] Ne nevezzenek ki olyan sok püspököt, s mindenféle
parasztot ne tegyenek azzá.[341] Eddig ugyanis így ment, mégpedig azért, hogy leg-
alább a szavazatok számában felülkerekedjenek rajtunk.[342] || A magyar ügyekről ma- 192
gyar tanácsosok tárgyaljanak, és ne a magyar törvényekben és jogszabályokban járat-
lan és tapasztalatlan németek vagy bárki más, mert ezek inkább azon gondolkoznak,
hogy ártsanak nekünk, mintsem hogy használjanak. || A németek fiait, akiket beír- 193
tak a magyar előkelők jegyzékébe avagy albumába, csak harmadíziglen engedjék be
a közhivatalokba.

OLASZ: A görögök kalendae-ján kapjátok meg ezt,[343] vagy amikor majd az öszvér- 194
kanca elleni fog.

NÉMET: Hadd beszéljen!

MAGYAR: Ennyit kérünk, semmi mást. Ha ezt nem kapjuk meg, a forgandó sze- 195
rencsére bízzuk magunkat s azt, ami a miénk.

NÉMET: Mondd csak tovább, ha még van valami.

MAGYAR: Ha visszaidézed azt, amit említettem, könnyen rájöhetsz, hogy van még 196
néhány követelés. A Magyar Királyság koronáját hazánk belsejében őrizzék,[344] és
régi szokás szerint két főrangú, hűségben és erényben jeleskedő férfinak adják át,
hogy vigyázzanak rá. || A kamarákat, e fosztogató hárpiákat mindenestől töröljék el, 197
s helyükbe kincstárnokot állítsanak: őhozzá irányítsák a jövedelmeket, és a királyság
közös szükségleteire fordítsák. Ez régen is kiválóan működött, az ország törvényei
szerint. || A királyunk pedig az országgyűléseken végre személyes jelenlétével nyújt- 198
son vigaszt nekünk, és adjon segítséget azoknak, akik ezért esedeznek. Engedje meg
mindenkinek, hogy élhessen kiváltságaival és régi szabadságaival, élvezhesse azokat
és örvendhessen nekik; tegyen arról, hogy ezt mások is engedélyezzék.

199 **GERM.** Haec etiamsi caesar promitteret, et abunde confirmaret, quaero, quomodo nunc vos addicti Turcis, iisdem sacramento iuramenti firmiter obstricti, ex labyrintho tanto vos iterum extricare queatis?

200 **HUNG.** Audies. Cum ipso quoque Turca pax esset conficienda, quandoquidem a pace forsan et ille non abhorreret, si conditiones utrinque acceptabiles invenirentur. In quo se posset noster princeps ut mediatorem utiliter interponere; modo qua gratia 201 quoque cum patriae nostrae commodo et fructu fieri id posset, cognosceret. || Quoniam autem ipsi nil tale machinanti, cogitanti sperantique fatis ita volentibus <tanta> provincia tantumque munus caelitus obvenit, prudensne satis iudicaretur, vel ab exteris, si fortunam tantam e manibus, ut anguillam sibi rursus elabi permitteret? *Sunt* 202 *stulti, qui pro certis incerta sequuntur.* || Quapropter sua persona, suaque virtute digna praemia non immerito postulare, vel a caesare et imperio ultro deferenda re ipsa non vanis promissionibus consequi deberet. Nec enim simpliciter ipse a nobis vel nos ab 203 ipso iuramentis inter nos religiose praestitis vicissim abstrahi posset. || Talis ergo dignitatis et existimationis eiusdem conservandae foret ineunda ratio, ne vel nostra deinceps etiam libertas in electione libera regis invalidaretur, aut fortunae gloriaeque 204 suae praepostera fieret imminutio. || Monachus unus Ferdinando quondam (frater nempe Georgius) potuit negotium facessere, commodare et incommodare; cogitaret igitur caesar, principem subacta sibi Hungaria tota et Transylvania perauctum successibus et auctoritate non complexurum compensam aliquam vilem, nec in desertum hortum se duci passurum esse, motum exemplo Sigismundi Bathorei, cui pro nucleo putamina sunt obiecta.

205 **ITAL.** Ha, ha! Caecus palpare possit, cuinam praedae corvus hic inhiet. Petendum scilicet est multum, ut parum saltem obtineatur.

GER. Or! Tace.

206 **HUNG.** Sed heus! venit adhuc unius in mentem. Recordamur esse, qui patriae salutis et instituti tenaces offensam incurrerunt caesaream; illi satis cupiunt sibi ca- 207 veri de impunitate. || Nam aliqui promissionibus Bastaeis et aliorum ad submissionem et oboedientiam allecti, confisi litteris eo nomine impetratis, sub fide publica turpiter et ignominiose facultatibus exuti nefando mortis genere sunt affecti.

---

[199] etiamsi] etsi B | quomodo] qualiter M | nunc vos] vos nunc B **[200]** forsan] forsitan M | forsan et ille non] nec ipse forsan B | acceptabiles] acceptibiles M | noster princeps] princeps noster B | nostrae] nostro B | fieri id] id fieri B **[201]** cogitanti *om.* B | <tanta> *om.* MWB : *add. a nobis* | caelitus] coelitus B | satis] sat B **[204]** igitur] ipse WB | subacta sibi] sibi subacta W; sibi subjecta B | auctoritate] authoritate M; et auctoritate *om.* B | compensam aliquam vilem] vilem aliquam compensam B **[205]** possit] posset B | est] et M | ut] quo M **[207]** et oboedientiam *om.* B | impetratis] confectis W | sub] sed M | turpiter… facultatibus *om.* B

---

[200] *cum ipso... conficienda – Cf. Boc. Olc. II. 17.* **[201]** *sunt stulti... sequuntur – Cf. Palingenius III. 164.* **[205]** *petendum... obtineatur – cf. Erasm. Adag. 2. 3. 26.*

NÉMET: Mégha mindezt meg is ígérné és messzemenően meg is erősítené a csá- 199
szár, kíváncsi vagyok, hogy ti, akik a törököktől függtök, s erős esküvel vagytok le-
kötelezve nekik, hogyan lesztek képesek kivergődni ebből a hatalmas útvesztőből.
MAGYAR: Most majd meghallod. Magával a törökkel is békét kellene kötni,[345] 200
aminthogy talán ők maguk sem idegenkednének tőle, ha sikerülne mindkét rész-
ről elfogadható feltételeket találni. Ebben az ügyben fejedelmünk hasznosan közben
tudna járni közvetítőként, csak szeretné tudni, hogy mi lenne ezért a hála, illetve mi-
lyen előnye és haszna származna ebből hazánknak. || Minthogy pedig – bár semmi 201
ilyesmiben nem mesterkedett vagy forgatott a fejében, és nem is reménykedett ben-
ne – a végzet akaratából ekkora hivatal és az ég jóvoltából ekkora feladat jutott neki,
vajon bölcs dolognak lehetne-e tartani – akár a külföldiek szemével is –, ha ekkora
szerencsét újból engedne kicsusszanni a kezéből, mint valami angolnát? *Balgák, kik*
követik, mi bizonytalan, és nem a biztost.[346] || Ezért személyéhez és erényeihez méltó 202
jutalmat kellene magának követelnie – s nem is érdemtelenül –, vagy akár a császár-
nak és a birodalomnak kellene azt önként neki adományoznia, s ténylegesen, nem
csupán üres ígérgetések formájában meg is kellene azt kapnia. Nem lehet olyan egy-
szerűen elvonni őt tőlünk, vagy minket őtőle, mivel szent eskü köttetett közöttünk.
|| Tehát valami olyasmi módon kellene megőrizni méltóságát és megbecsültségét, 203
hogy se a mi szabad királyválasztásra vonatkozó szabadságjogunk ne veszítse érvé-
nyét a későbbiekben, se az ő vagyona és dicsősége ne szenvedjen csorbát fonák mó-
don. || Ferdinándnak hajdan egyetlen szerzetes (tudniillik Fráter György) képes volt 204
gondot okozni, kedvében járni és kellemetlenkedni: ezért a császár gondoljon arra,
hogy a fejedelem, miután leigázta egész Magyarországot és Erdélyt, sikerei és tekin-
télye teljében nem fog elfogadni valami csekélyke viszonzást, és nem fogja hagyni,
hogy valami puszta kertbe vezessék; Báthory Zsigmond példája lebeg előtte, akinek
mag helyett üres héjat dobtak.
OLASZ: Hahaha! Még a vak is látja, mire ácsingózik ez a holló. Sokat kell követel- 205
ni, hogy legalább valami kevéske jusson.[347]
NÉMET: Hallgass, kérlek!
MAGYAR: Hopp! Még egyvalami az eszembe jutott! Emlékszem, hogy van- 206
nak olyanok, akik a haza üdvéhez és szokásához való ragaszkodásukban magukra
vonták a császár haragját – ők arra vágynak, hogy elégséges módon büntetlensé-
get biztosítsanak számukra. || Némelyeket ugyanis Basta és mások ígérgetései rá- 207
vettek a meghódolásra és az engedelmességre, és megbíztak az ezen okból kieszkö-
zölt levelekben, de a nyilvánosan szavatolt sértetlenség mellett mégis csúf és gya-
lázatos módon megfosztották javaiktól és istentelen módon meggyilkolták őket.

208 || Nullus igitur in praerogativam libertatum suarum absque legitimo iuris processu, si
209 tantum deliquisse dignoscerentur, condemnaretur. || Quin imo de damnis et periculis cuiusvis generis, non saltem firmissime caveretur, sed etiam vindictae cuiuspiam causa caesar ipsiusque necessarii motus huius et quorumvis aliorum excessuum nunquam amplius recordarentur, sed ἀμνησία perpetua sepelirent.

210 **GERM.** Princeps autem vester pontificiorum et aliorum profugorum, vel sibi non adhaerentium bona iam in alios contulit, quid ergo fieret cum illis?

211 **HUNG.** Caesar nimirum donationes a principe factas, sicut et collatas aliquibus nobilitationes approbaret, ratificaret, confirmaret, si mediis et bonis conditionibus ta-
212 lium possessores bonorum vicissim placarentur. || Idque sicut propter authoritatem principis, ne ea vilescat, quam propter beneficiis ornatorum existimationem. Haec et alia quaedam hisce similia compositionem adferre possent.

213 **ITAL.** Desinas de compositione loqui. Nam nobis, nisi Botskaii capite relato et tota Hungarica nobilitate perpetuas contra laudatissimam domum Austriacam sufficiente factiones radicitus exstirpata et rebellibus ad unum omnibus ferro flammaque penitus
214 exstinctis pax esse nulla potest. || Neque sine Pontificis Romani hoc nimirum anno felicibus auspiciis, non sine numine Divum ad salutem et propagationem Sanctae Romanae Catholicae Ecclesiae nuper electi, Pauli videlicet V. comprobatione caesar quidpiam largiri potest Hungaris, nunc per scelus immanissimum Turcis addictis et aeternum dissidia duntaxat suscitantibus domestica, nec syncero religionis amore, sed odio plus
215 quam Vatiniano caeterarum gentium Christianarum laborantibus. || Hos inquam contundere, pessundare, et ipsorum extrema pernicie decus, elegantiam dignitatemque Sacrae Caesareae Maiestatis et Suae Sanctitatis, ne fabula sint passim in orbe terrarum,
216 nos armis vindicibus tueri decet; || plenariam tantum hinc peccatorum omnium, ac si iubilaeus esset annus, a Sua Sanctitate nobis ideo datis indulgentiis, consecuturi remissionem, et honori nominique nostro pariter consulturi. Melius est aliquot haereticos perire, quam catholicam nostram fidem in ludibrium ac discrimen venire ultimum.

[208] si… dignoscerentur *om.* B **[209]** causa] causae MW **[210]** vel *om.* B **[211]** approbaret] *add.* et B | confirmaret *om.* B | si] nisi M **[212]** authoritatem] autoritatem WB | propter *om.* M | quaedam hisce *om.* B | compositionem] compositione M **[213]** Botskaii] Boczkay M; Botzkay B | tota] nota M | sufficiente] sufficient M | sufficiente factiones] factiones sufficiente B | ad unum omnibus] omnibus ad unum B | penitus *om.* B **[214]** Romanae Catholicae] Catholicae Romanae B | Pauli] Paulli WB | quidpiam] quippiam M | largiri potest Hungaris] largiri Hungaris potest WB | duntaxat *om.* B | suscitantibus domestica] domestica suscitantibus B | syncero] sincero B | gentium] nationum W | gentium Christianarum] Christianarum nationum B **[215]** pessundare] pessumdare M | decus] *add.* et M | elegantiam *om.* B | dignitatemque] et dignitatem B | et Suae Sanctitatis *om.* WB | sint passim] passim sint WB **[216]** tantum *om.* B | esset annus] annus esset WB | Sua Sanctitae] Sanctitae Sua M | nobis… indulgentiis *om.* B | aliquot haereticos] haereticos aliquot B | venire] vocari B

[214] *Pauli videlicet V. – cf. Appendix I. 98.* | *odio... Vatiniano – Cf. Erasm. Adag. 2. 2. 94.*

|| Tehát senkit se ítéljenek el szabadságjogainak kiváltsága ellenére, törvényes eljárás 208
nélkül, még akkor sem, ha súlyos vétkére derült fény. || Sőt, ne csupán szigorúan tar- 209
tózkodjanak bármiféle bírságtól és veszélyeztetésről, hanem a császár és bizalmasai
ne is emlékezzenek többé bosszút forralva erre a mozgalomra vagy bármilyen más
kihágásra, hanem borítsák örök *feledésbe*.

NÉMET: A fejedelmetek azonban már másokra ruházta át a pápisták és más mene- 210
kültek, illetve a hozzá nem csatlakozók javait! Mi legyen azokkal?

MAGYAR: A fejedelem által tett adományokat, illetve az általa adott néhány neme- 211
sítést a császár hagyja jóvá, érvényesítse és erősítse meg, amennyiben e javak birto-
kosait méltányos és jó feltételekkel kölcsönösen kielégítik. || Ez egyrészt a fejedelem 212
tekintélye miatt szükséges, hogy ne szenvedjen csorbát; másrészt a javadalmakkal
kitüntetettek megbecsülése miatt. Ezek és még néhány ehhez hasonló dolog hozhat-
ná el a megegyezést.

OLASZ: Ne beszélj te megegyezésről. Számunkra csak akkor lesz béke, ha Bocs- 213
kai fejét elénk hozzák, és ha gyökerestül kiirtják az egész magyar nemességet, akik
a dicsőséges Ausztriai Ház ellen örökké készek a pártoskodásra, továbbá ha a láza-
dókat egytől egyig tűzzel-vassal teljesen elpusztították. || Emellett az idén kedve- 214
ző előjelek mellett, az égiek akaratából, továbbá a szentséges római katolikus egy-
ház javára és terjesztésére minap megválasztott római pápának, tudniillik V. Pál-
nak[348] a jóváhagyása nélkül a császár semmit sem engedhet meg a magyaroknak,
akik most hatalmas vétket elkövetve a törökök hívei lettek, örökké csak belviszá-
lyokat szítanak, és nem a vallás iránti őszinte szeretet munkál bennük, hanem a
Vatinius elleni gyűlöletnél is nagyobb gyűlölet[349] más keresztény nemzetek felé.
|| Szavamra, az a dolgunk, hogy összetörjük, tönkretegyük ezeket, s végső pusztu- 215
lásuk révén megóvjuk bosszúálló fegyvereinkkel a szent császári felség és őszent-
sége ékességét, finom ízlését[350] és méltóságát, nehogy a világ a szájára vegye őket;
|| csak ezáltal nyerhetjük el – mintha búcsúév lenne – az Őszentsége által nekünk 216
adott bűnbocsánat révén minden vétkünk elengedését, és így gondoskodhatunk be-
csületünkről és hírnevünkről egyaránt. Inkább pusztuljon el néhány eretnek, mint
hogy katolikus hitünk nevetség tárgya legyen és végső veszedelembe kerüljön.

217 || Praestabunt hoc cis paucas hebdomadas caesarei, qui flectere si nequeant superos, Acheronta movebunt. Nec felibus in foco, nec in fornace parcendum erit canibus. Praestat facultates et bona vestra cedant Christianis, quam a foedissimis bestiis ipsis Turcis occupentur.

218 **HUNG.** Heu! *Noli triumphare ante victoriam!*

GERM. In fine videbitur, quoti toni. Valete.

[217] paucas] paucos W | nequeant superos] superos nequeant MB | nec… canibus] nec canibus parcendum erit in fornaec [!] W **[218]** Heu!] Hei M; *om.* B

[217] *Acheronta movebunt – Cf. Verg. Aen. VII. 312.* **[218]** *Noli... victoriam – Cf. Erasm. Adag. 1. 7. 55.* | *In fine... toni – Cf. Boc. Epist. XIII. 7.*

|| A császáriak néhány hét alatt végeznek ezzel, akik *hogyha a menny nem hajlik rá,* 217
Acheront verik ők fel.[351] Még a macskáknak sem szabad könyörülni a tűzhelyen, vagy a kutyáknak a kemencén. Jobb, ha a vagyonotok és javaitok a kereszténynek jutnak, mint hogy maguk a törökök, azok a mocskos vadállatok foglalják el.
MAGYAR: Hej, *ne igyál előre a medve bőrére!*[352] 218
NÉMET: Majd meglátjuk, mi lesz a vége a dalnak.[353] Isten veletek.

[EPILOGUS]

CANDIDE LECTOR

1 Si quis tu meus, et si quis tu talis, heus: nosse me vis? Caelius ego sum Tullianus et Palaemon Maronianus, extra Pannoniam, Italiam, Teutoniam, Sarmatiam, et extra denique Thraciam natus; cuius huic orso fuit praeceptor: *sit amicus Plato, sit amicus*
2 *Socrates; amica sit magis ipsa veritas.* || Hanc tu mecum indagare iussus abs omnium imperatore summo cogita; quod si aliis

licet et sine sanguinis haustu
Mitia legitimo sub iudice bella movere,

3 cur mihi non referre? || Λογομαχίαν igitur, quam non ex digitis, quod aiunt, suxi, sed hisce meis auribus (priusquam adhuc Styx et pix haec bellica fluerent) haustam tibi sub hac hedera propinare volui: partim hastiludium, partim verum est (quod Florus et alii bellum servile vel Spartacum indigetarent) praelium.
4 Ut neutris immature praeiudicare meum, ita mea non sugillare, tuum est. Quippe scribentibus donatur: *parcere personis, dicere de vitiis.* Quamlibet *qui omnibus dicit, ne-*
5 *mini dicit,* collutulare velim nullos. || Audita, ceu dixi, repeto; quis prudens habeat quaestui, *male loqui melioribus?* Quis pius malis? Ego sane mavelim cum avibus stymphalicis deluctari, quam ibidem esse, qua

6 *Non doctis dictis certatur sed maledictis,*
Spernitur orator bonus, horridus miles amatur,
Pellitur e medio sapientia, vi geritur res.

7 Ut vetus poeta dixit Ennius. || Cogor tamen, quia SERVIO. Relatis pol meis potuissem et alia sexcenta sufficere; nolui propter te mihi dantem *aures* ut ille dicit, *va-*

[1] Caelius] Coelius M **[3]** hac *om.* B **[4]** immature] immutare M | donatur] datur W **[5]** loqui] de *add.* W | pius] prius *sive in corr.* piius W | mavelim] malevelim M | cum avibus stymphalicis deluctari] cum auribus Stymphalicis delectari WB **[6]** spernitur] temnitur M | poeta dixit] ait poeta B **[7]** aures] aureis M

in titulo *candide lector – Cf. Boc. Sal. Ep. 6.* **[1]** *amicus... veritas* – Decius Baronius 1598. *3. 10. 7. 2.* **[2]** *licet et... movere – Laus Pisonis 28–29.* **[4]** *parcere... vitiis – Mart. Ep. X. 33. 10.; Boc. Castr. 'Lector Amice' 3.; Boc. Hung. II. 'Lector Benevole' 3.* **[5]** *male loqui melioribus – Cf. Plaut. Poenulus 625–626.* **[6]** *non doctis... geritur res – Cf. Gellius XX. 10. (ubi Ennius citatur)* **[7]** *alia sexcenta sufficere – Cf. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 264.* | *aures vacivas – Cf. Plaut. Trin. Prol. 11.*

[ZÁRSZÓ]

KIVÁLÓ OLVASÓM![354]

Hogyha barát vagy, s még hogyha *ilyen* vagy, ajaj![355] Meg szeretnél ismerni? Caelius Tullianus és Palaemon Maronianus vagyok,[356] s nem születtem sem Pannóniában, sem Itáliában, sem Teutóniában, sem Sarmatiában, sem pedig Thrákiában.[357] Vállalkozásomban ez volt a vezetőm: *bár a barátom Platón, s barátom Szókratész, inkább barátom maga az igazság.*[358] || Ezt igyekezz kutatni velem együtt; ezt parancsolja neked mindenek legfőbb ura. Mert ha másoknak 1 2

szabad azt, hogy vért nem is ontva
törvénybíra előtt vívják szelid harci tusájuk,[359]

miért ne lehetne nekem azokat elbeszélni? || Így hát *szócsatát* akartam neked feltálalni e borostyán alatt, amelyet nem az ujjamból szoptam (ahogy mondani szokták), hanem ezzel a két fülemmel hallottam – mielőtt még szét nem áradt a Styx és e háborús szurok.[360] Részben csupán kopjatörés, részben viszont igazi csata ez (amelyet Florus és mások rabszolgaháborúnak, vagy Spartacus-i háborúnak neveznének). 3

Nekem az a dolgom, hogy egyik félről se mondjak elhamarkodott ítéletet; neked viszont az, hogy ne döngöld a földbe a munkámat. Az íróknak ez adatott: *embereket kímélj, vétkekről szóljál.*[361] Bár *aki mindenkihez szól, az senkihez se szól,* mégsem szeretnék senkit besározni. || Amint mondtam: azt ismétlem el, amit hallottam: hasznát látná-e az okos ember annak, hogy *gyalázza a jókat,*[362] vagy a jámbor ember, hogy a rosszakat? Én bizony inkább szeretnék a stymphalosi madarakkal viaskodni, mint ott lenni, ahol 4 5

Nincs értelmes szó, de szidalmakkal veszekednek, 6
Szólj bár ékesen, ők csak a borzas hadfit imádják,
Bölcsesség száműzve, erőszak mindig az eszköz,

ahogy a régi költő, Ennius mondta.[363] || Mégis erre kényszerülök, mivel szolgálok. Ahhoz, amit elmondtam, még bizonyisten ezernyi mást hozzá tudnék tenni;[364] de nem akartam, egyrészt miattad, aki felém hajtottad ráérő füledet,[365] pedig másra is 7

8 *civas,* aliis quoque reservandas; || et propter hostem antecursoribus istis ex Vacunae promontorio provocandum, et ubi fuerit opus, deinceps exercitu iusto plenoque satis agmine mascule conficiendum. Per ioculum aliqua dixi? Noli mox in serium com-
9 mutare, vel commuta, si lubet; modo, quod Graeci monent, γνησίως. || Nam eo libellum et bellum habes ἀδέσποτον: ne si me de persona cognoscas, aversus murmurillo excipias: μίρμαξ γὰρ μίρμακι φίλος. Naturale teste Genio prorsus est, amare
10 patriam. || Heic tamen nunc de illa rogatus cum philosopho quodam respondere, percommodum arbitror: *se mundanos esse.* Compendium vis? Germanus Hungarum, Hungarus Germanum, aut qualemqualem te esse putes, in sacrosanctae Triados tan-
11 tum nomine baptizatum non oblitus. || Omnes nos tales; variamus linguis, moribus, turmis et coloribus; iidem autem omnes non secius sub caesaris vexillo Iesu Christi militamus. Vos caculae cetera militares, novi quid obstrepatis:

Nulla salus pace, bellum te poscimus omnes.

12 Vos ad propriam formidantes umbram, sagum exosi contra:

Dic, in amicitiam coeant, et foedera iungant.

13 Uterque bene, uterque male. Nisi, quod utibile magis et in rempublicam Christianam, curaveritis. Me Lector, noveris ἀυτογνώμονα, quapropter si qua te offendo, voveas, ut pro peccato meo *centum ducam uxores.* Si qua placeo: *me decet donari cado*
14 *vini veteris* Tokaiensis. || Quod tu mecum gusta, mecum et sapi, Candide Lector, Deumque sedulo precatus, ut praesens regum delirantium tragoedia, sicut omnis comoedia, brevi nuptiis finiatur.

15 *Vive, vale; si quid novisti rectius istis,*
candidus imperti; si non, his utere mecum.

---

[8] et[1]] ego B | Vacunae] vacuno M | commutare] mutare WB | γνησίως] γνησιώς WB **[9]** genio] *malim* Gellio | teste Genio prorsus est] prorsus est teste Genio B **[10]** heic] hic B | rogatus] rogatos MWB : *corr. a nobis* | aut] vel B **[11]** secius] secus WB | vexillo Iesu Christi] Iesu Christi vexillo M | pace] paci WB **[12]** sagum] fagum M **[13]** uxores] uxures M | Tokaiensis] Tocajensis M **[14]** mecum et] et mecum WB | praesens] haec B **[15]** candidus] canditus M

---

[9] μίρμαξ γὰρ μίρμακι φίλος – *cf. Erasm. Adag. 1. 2. 24.* **[11]** *caculae... militares – Cf. Boc. Sal. Praef. 12.* | *nulla salus... omnes – cf. Verg. Aen. XI. 362.* **[12]** *dic... iungant – Verg. Aen. VII. 546.* **[13]** *centum ducam uxores – Cf. Plaut. Trinum. 1186.* | *me decet... veteris – Plaut. Poen. 258–259.* **[14]** *regum delirantium – cf. Hor. Ep. I. 2. 14; Boc. Hist. 39.*

tartogatni kell; || másrészt az ellenség miatt, amelyet le kell csalogatni eme előőrsökkel Vacuna hegyéről, és ha újból szükség lesz rá, megint szabályos hadsereggel, és lehetőleg teljes hadrendben kell férfiasan legyőzni őket.[366] Ha valamit tréfából írtam, ne vedd komolyan, vagy akár vedd, ha úgy tetszik; csak éppen, ahogy a görögök figyelmeztetnek, igazságosan. || Mert azért nincs szerzője e könyvecskének és e háborúnak,[367] hogy személyemet megismerve ne fordíts hátat azt morogva, hogy hangya hangyának barátja.[368] A géniusz tanúsága szerint[369] teljesen természetes dolog a hazát szeretni. || Most azonban, ha a hazámról kérdeztek, legjobb, ha egy bizonyos bölccsel együtt ezt válaszolom: világpolgárok ők. Összefoglalást szeretnél? Ha német vagy, tekintsd magad magyarnak, s ha magyar, németnek, vagy bárkinek;[370] ne feledkezz meg arról, hogy csupán a Szentháromság nevében kereszteltek meg.[371] || Mind ilyenek vagyunk; bár különbözünk nyelvben, szokásban, csapatban és színben, mégis mind ugyanazok vagyunk, s egyaránt Jézus Krisztus, a császár[372] zászlaja alatt vitézkedünk. Ti pedig, katonaszolgák,[373] tudom, mit harsogtok ez ellen: 8 9 10 11

Béke nem ad soha jót: mind kérjük tőled a harcot.[374]

Ti viszont, akik a saját árnyékotoktól is megijedtek, s gyűlölitek a katonaruhát, ezt: 12

Mondd, egyesüljenek, itt a barátság és a szövetség.[375]

Mindkettő jól mondja, s mindkettő rosszul. Csak arra ügyeljetek, mi hasznosabb, és mi válik a keresztény közösség javára. Tudd meg, olvasó, hogy én a magam feje után megyek, ezért ha valamivel megsértelek, kívánd azt, hogy vétkemért *száz feleségem legyen*.[376] Ha valamivel elnyertem a tetszésedet, *úgy illik, hogy egy korsó* tokaji *óbort kapjak.*[377] || Kóstold meg ezt velem együtt, és jöjjön meg az eszed, kiváló olvasóm, mint nekem, s könyörögj buzgón Istenhez, hogy az őrjöngő királyok[378] jelen tragédiája, mint minden komédia, rövidesen menyegzővel fejeződjék be. 13 14

Légy boldog! S valamit jobban tudsz, mint ahogy írtam,
Oszd meg kedvesen; ámde ha nem, használd a miénket. 15

[APPENDIX]

I.
Ad Coronam Hungaricam

Alloquor, absentemque voco, Diva aurea, Regni,
Vi cujus Turcas saeclis Germana duobus
Ceu scuto, valuit regio defendere tractus
Ipsa suos. O Pannonidum Diadema Regentum!
Ah! quae te tellus, quae nunc habet ora locorum?
Gentium ubi es? Manibus quondam tractata patritis
Hungariae ignorata tuae, quo quaeso, profecta es?
Ut possit prope nemo tuae meminisse figurae:
†Quamlibet heic speciem et formam pictore propinqua es.†
Sub iuga venisti; iam nostra quod arguit aetas
Te propter civilibus (en!) concurritur armis,
Parcere utut ferro, sine caede et sanguine ad oras
Rursum huc iam patrias mallent revocare, fatentur
Patricii: hoc fortuna negat, fatumque. Sine armis
†Fraenorum Imperii alterius,† vi rapta potestas
Haud quondam data Germanis, haud sanguine parta
Teutonico: dolus haut virtus, te foemineo astu
furtim arce elatam, patriis olim abstulit oris.
ACROPOLIS tua testis erit custodia, quam vox
VISGRADUM Sclavina facit. Se hoc sanguine iactet
Austria et hanc, proles ALBERTI posthuma laudem
Ostenta, LUDVICE, solo, Rex pusio, cunas
Pro regno metire tuas: deceperis annos
Ante tuos, periture puer, his †iurgia rebus.
O Matrem Elisaben! non illa reclusit in arca
Illud idem palmare decus, quo vagiit infans.
Heus custos, vigileis nec agebas tu quoque curas.

Appendix desideratur in mss. W *et* B. **I. [5]** *add. a nobis metri causa* **[15]** fraenorum] Iraenorum M : *corr. a nobis* **[24]** iurgia] virgia M : *corr. a nobis*

I. [10] *quod arguit aetas – Cf. Boc. Poet. 1105. 9. „arguit haec aetas"* **[15]** *vi rapta potestas – Vide etiam in Boc. Poet. 1121. 1. „vi rapta potestas"* **[26]** *palmare – Cf. Boc. Sal. Praef. 14.; Boc. MilG. 'Magnifico D. Georg. Szeczi' (Poet. 918.) 1. | palmare decus – Vide etiam Boc. Poet. 1079. 3. „decus et Musis palmare Bohemis" | quo vagiit infans – Cf. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 22.*

[FÜGGELÉK]

I.
A MAGYAR KORONÁHOZ

Hozzád szólok a távolból, te aranykoronája
országnak, mellyel mint pajzzsal védte a germán
föld kétszáz évig török ellen mind az övéit.[379]
Ó te királyoknak pannon földön diadémja!
Ah! mely föld bír most, mely tájék rejteget éppen?
Mely nemzetnél vagy? Kit atyáink két keze tartott,
most a magyar nem is ismer; mondd, kérlek, hova tűntél?
Hogy lehet az: már csaknem nincs, külsőd aki tudná?
Úgy örökít meg téged a festő, mint neki tetszik.[380]
Most iga van rajtad, s amiért vád ér eme korban:[381]
polgár polgárral temiattad vívja a harcát.
Bár az urak vallják, kímélték volna a fegyvert,
s vérontás nélkül hazahívtak volna e földre:
Megtagadá sorsunk, meg a végzet: sőt, csata nélkül
más országé lett;[382] a hatalmat csak *ragadák*[383] és
nem *kapták meg* a németek itt, nem folyt ki a vérük
érte; csak ármány volt, nem erény, csak női ravaszság,
mely téged hajdan ki a várból, messzire vitt el.[384]
Akropolisz tanu erre, az őrződ, melyet a szláv nyelv
átalakíta *Visegráddá*. Kérkedjen e *vérrel*
Ausztria, és te Lajos,[385] fia holta után Albertnek,
ezzel hetvenkedj, te kölyök, csak járd be a bölcsőd,
ám ne az országot; mielőtt még felcseperedtél
volna, *becsaptad* ezekkel, balsorsú, a vitákat.[386]
Ó anya, Erzsébet![387] nem zárta be ládafiába
ezt a királyi[388] fejéket,[389] amelytől sírt ama kisded.[390]
Hej, te vitéz! Te sem őrködtél úgy, mint ahogyan kell.[391]

Fallax est probitas, vultusque modestia fallax,
Privatis †quae curaque† favet. Mens nescia cerni
Quos in te adspicio gemmarum ex ordine nimbos,
Gryphibus effossum est aurum, quo corpore constas,
Aut partem illud habes, Persae quod dextera Magi
Dona dedit Christo Eoa, excellentia dona.
Et mirum, quod cuncta trahas ora? omnia vertas
Pectora? ceu vellus, pretium non vile laborum
Phasidos AURATUM, id Matthias gloria Regum,
concepisset ubi sacros in pectora motus
FREDRICO invidit merito, et bellacibus ausis
FRAUDE exportatam, te Marte recepit honesto.
Illius a fato, procerum non sensibus iisdem,
Postquam te Austriacus iam vertex tertius aevo
Gestat ab illo, hoc extorrem Regnoque vicissim
LINCIUM habet, procul a patria vult esse reductam,
Patria maiorum exemplo, domi et esse repostam:
Ne iura et leges decretaque pristina cedant,
Libertas et sancta fides, sorsque Hungara poscit.
Non dormire tuum, regnare sed esse, fateris.
Eripe te, festina tuos intrare penateis.
O sacrum diadema caput te poscimus omnes.
Nulla salus est Hungariae, spes nulla salutis,
Tu mox ipsa redux ni occurras prospera turbis.
Pro causa meliore DEUS stat. Rumpe moras et
Sorte nova nunc usa domum remeare memento.
Publica quam quaerunt bona: aviti Martis honestas,
Coelo hoc dispensante decus revocantibus †annis,
Armatique redire iubent quam Pannones, aut quos
Danubius trahit occiduus, surgentia seu quos
Solis habent ora, ah! eadem vota, una voluntas.
Et plebeae animae et dominantia nomina id audent,

[29] †quae curaque†] *fortasse* quaecunque **[34]** quod] quid M : *corr. a nobis* **[39]** Marte] Marce M : *corr. a nobis* **[55]** annis] *malim* armis **[58]** ora] vota M : *corr. a nobis*

[42] *extorrem – Cf. Boc. 'Ode gratulatoria' (Poet. 1053.) 26.* **[48]** *penateis – Cf. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 89.* **[49]** *te poscimus omnes – Cf. Epilogus 5.; Verg. Aen. XI. 362.* **[50]** *spes nulla salutis – Cf. Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 807.* **[58]** *una voluntas – Cf. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 95.*

Jóravaló külső, s a szerény ábrázat: egy álca,
mely maga hasznát nézi.[392] Alig lehet elképzelni
azt, amit én látok rajtad, gyöngyből koszorúkat,
s melyből egészben vagy, griffek bányászta aranyt is;
vagy tán abból vagy, mit ajándékúl ada egykor
Napkeletről jött bölcs Krisztusnak: ez égi ajándék.
Hát csoda, hogy mindenki szemét, s szívét odavonzod?
Mint az aranygyapjú, Phasis[393] sok gondja-bajának
drága jutalma. Emezt irigyelte Frigyestől Mátyás
– éke királyoknak –, s méltán, miután szive mélyén
szent harag ébredt, és fegyverhez nyúlva merészen
visszahozott tisztes harcban, mit csellel oroztak.
Ám a halála után, bár volt főúr, aki másképp'
érzett, íme a harmadik osztrák fő visel éppen,
és a királyságból újból száműzve,[394] elűzve,
Linzben vagy,[395] mely most távol tart téged a hontól,
Míg a hazánk ősök példája szerint hazahozna,
Hogy legyen érvényben törvény, jog, s régi szabályok:
Ezt kívánja szabadságunk, a hitünk, s a magyar sors.
Vallod: nem dolgod szunnyadni, hanem, hogy uralkodj.
Tépd el a béklyóid, tieidhez térj haza gyorsan.[396]
Szentséges diadém! Egy *fej* kell, melyre tehessünk!
Nem menekűl a magyar, sőt még a reménye is elvész,[397]
hogyha te nem térsz meg gyarapítani, óvni a népet.
Isten a jó ügy mellett áll. De ne késs, ne habozz most,
Sorsnak fordulatát használd ki, s jöjj haza tüstént.
Vágynak rád a közös javaink: ős harci vitézség,
– Ég adománya ez ékesség, évek sora múltán –,
fegyverben van a pannón, és hazatérni parancsol,
Lakjon bár nyugaton, vagy lakjon, ahol kel a nap fel,
Egyet ohajtanak ők és egy dolog az, mire vágynak![398]
Melyre a pór, s a nagyúr egyként gondolni merészel:

Regis ut ignoti †sceptro tenus omnia cassum†,
Stet regimen penes invisum domui Austridos orae
Qui fasceis trabeamque meret, Rex Hungarus esto.
Tempore quem belli totos non cernimus annos
Terque decemque (ac si Latialis Iuppiter esset)
†Fasque regat?† quid praeterea? nec puppe relicta,
Ut nauclerus, abest, nostrum et sacra falsa per orbem
molitur: saltim heic gnarus dominatur, in aras
Sese Evangelicas ausis crudelibus infert.
Quo non ipse potest, Hispano humore, citatis
atque Italis, atrox quibus unica gloria sica est,
Nos ferro dedit et flammis excindere, at armis
Hisce negat, Turcos potioreis esse triumphos.
Sic nobis qui nunc mox sperabamus iniquas
hinc sortis procul ire viceis fremit inque ruinas
praecipitare avet extremas. Sed qui omnia cernit
Vindex ipse DEUS frameas opponere jussas,
Servata pietate juvat, manifeste docemur,
spectamus nobis vires descendere Olympo,
per servos et pastores ea dum geritur res:
Germanis Italisque nocent heroibus astra,
usque adeo facile est, qui trusit ad arma Davidem
rustica, si faveat, Goliathum sternere atrocem
per parvum atque imbelle genus, quale esse putantur
haidones: a rastris crassos venisse bubulcos;
non, quis agat, sed quanta queat, iam quaerite, sola
queis pompa in stirpe est et origine: mascula virtus
non vult maiorum censeri sanguine et ortu.
Ingenteis praestant animos quicunque laboreis
pro patria et subeunt. Heroas dixeris illos.
Sed nos arma vocant, ad praelia et ire iubemur.
Bellandum est dum iura sinunt. Date classica cives,
Mars bonus et frugi nullum heic facit esse nocentem,
indigno ore, licet, vocitas nos, Aula, rebelles,
nempe rebellamus cum Belgis, cumque professis

[65] fasque] *forsan* iuste **[85]** quaerite] querite M : *corr. a nobis* **[92]** heic] heiic M : *corr. a nobis*

[86] *mascula virtus – Cf. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 118.; Boc. Castr. 'In militem…' (Poet. 125.) 5.*

Hogyha király nem is ismert, akkor semmis uralma,[399]
kormányos legyen az, ki osztráknak gyűlöletes bár,
az, ki palástot, s vesszőt[400] érdemel. Egy magyar ember![401]
Az kit nem láttunk eme háboruság idejében
Három s még tíz évig (akár Iupitert Latiumban)
annak uralma jogos?[402] Mit még? A hajót odahagyta,
mint a hajós, mégsem tünik el,[403] a hamis szertartást
hozza közénk: máshoz nem is ért, csak ezért van a trónon,
és az evangelikus szent oltárokra lecsapna.
És mire ő nem képes, olaszt, s hispánt toborozván,
kiknek az ádáz mészárlás egyedűl a dicsőség,
rájuk bíz minket tűzzel-vassal kitörölni,
ámde nem engedi, hogy törökön vegyenek diadalmat.
Így acsarog ránk, kik most már abban bizakodtunk,
mostoha sorsunk messzire száll: ám ő epekedve
vágyik végromlásba taszítani. Ám aki mindent
lát, ISTEN bosszúlva segít, míg szembe kiállunk
fegyverrel, ha parancs szól: ezt nyilván bizonyítja,
látjuk, amint az Olümposzról jő most a segítség;
míg szolgák, és hajcsárok[404] vívják meg e harcot,
rossz csillagzat alatt van most német, s az olasz mind:
ily könnyű annak, ki ragadni paraszti parittyát
Dávidot késztette, ha kegyel, leteríteni ádáz
Góliatot a kicsiny- s az erőtlennel, amilyennek
vélik a hajdúkat: kapa mellől jött a gulyásnép!
Hogy mire képes, nem pedig azt: ki-miféle, kutassad,
te, akinek csak egy éke családfa; a férfi vitézség[405]
nem kívánja az ősök alapján mérni magát meg.
Mindegyik bátor, s a hazáért bármi hatalmas
terhet vállalnak. Hősöknek mondhatod őket!
Ámde a háboru hív minket, s a parancs visz a harcba.
Küzdjünk, míg a jog engedi. Fújjátok meg a kürtöt,
harcunk jó s igaz, így bűnnel nem terheli lelkünk,
bárha az udvar lázongónak hív – mi gyalázat!
Merthogy a belgákkal[406] lázongunk, és kik a Krisztus-

doctrinam Christi haud Sathanae, exosisque Baalem,
grande Meretricis Bobylonidos atque lupanar,
quale sub auspiciis iam Roma recentibus offert
(eiaculante in nos Paulo irrita fulmina quinto)
Ni rursum aequanima nos quaerat pace Tyrannus.
Ut stet salva fides, regnique antiqua potestas;
Tu quoque sancta decus tueare Corona patritum.

II.
Προσφώνησις
AD GENTEM HUNGARICAM.

Quod Stephanus Primus gestavit Apostolus orbis
Pannonici, heic pictum, gens, diadema vides,
nemo potest rex esse tuus, quam cuius honestat
haec eadem sanctum sancta Corona caput.
Quaere Coronam et quaere virum, Gens Hungara, sanctum,
Regna viros poscunt et sua Regna viri.

III.
TETRASTICHON

Ut Stephano sub rege fides est orta per Hunnos
Sic ea sub Stephano principe rursus ovat.
Ite, evangelicos quorum radicitus omneis
exstirpare brevi tempore sudor erat.
Ure Lutheranos nunc, maxime Papa: triumpha
Hungarici haereticos, Barbelijane, soli.

[98] Paulo] Paullo M : *corr. a nobis metri causa* **[99]** aequanima] aequamina M : *corr. a nobis*

[95] *Baalem – Cf. Boc. Poet. 1118. 3.* **[98]** *eiaculante... quinto – Cf. III. 214.* **II. [1]** *quod... gestavit – Cf. Boc. Poet. 1053. 26.*

nak, s nem a sátánnak tanait vallják, s gyülölik Baált,[407]
és babilonbeli szajha hatalmas bordélyházát,
– mint amilyet most új vezetővel Róma kinálgat
(villámot szór ránk ötödik Pál,[408] ámde hiába),
– méltányos békét ha a zsarnok nem hoz elébünk.[409]
Ország régi hatalma, s a hit hogy megmeneküljön,
Szent Koronánk, oltalmazzad te is ősi erényünk.

II.
SZÓZAT
A MAGYAR NÉPHEZ

István hordta, az első pannonföldi apostol,
s most idefestve emitt látod, nép, koronád,[410]
senki királyod nem lesz, csak ha e szent koronát a
szent fejen[411] elhelyezik, így tisztelve meg azt.
Szent koronát s eme szent embert fürkéssze a pannón:
férfira vágyik a hon, s férfi honát keresi.

III.
TETRASTICHON

István volt a király, amikor magyarok hite sarjadt,
István[412] most a vezér, s újból a győztes: a hit.
Távozz hát, ki evangelikus hiveket gyökerestől
elpusztítani mind izzadtál sebesen!
Most égess lutheránust, pápa, te nagy; diadalmat
most ülj, Barbiano, pannon eretnekeken!

IV.
IN JESUITAS

Vos quibus ore sedet Iesus, sed pectore Daemon:
Vos lolium infelix, vosque zizania agri.
Vos Eris eminxit nigros Lemurum inter agonas:
Tisiphone obstetrix, serva Megaera fuit.
Vos pulli haereseos: vos finis in orbe malorum,
illa prophetarum pessima progenies,
Vos Ate dira exagitans in praelia fratres
impia ut exsurgant buccina militiae,
Vos ranae extremae, vos spuma novissima Averni:
vos Babiloneae trux meretricis opus.
Vos pharisaeorum successio, vipereum atrum
agmen et antiquo facta dracone phalanx,
Vos Antichristi satrapae, vos fulcra papatus:
Vos ducis inferni juge satellitium
Vos culices colare genus doctum, esse camelos
Vos decimatores mentae et anetivori,
Vos cretata sepulcra foris, quae vermibus intus
Plena catarmeis, plena cadaveribus.
Vos fures, vos latrones: homicidae: animarum
Vos lupi, et antennae vos scelerum omnigenum,
Vos arrosores viduarum et pupillorum,
Harpyiae ad cunctas carpere divitias,
Vos estis, Deus est testis, tam noxia pestis,
Maximo ut hoc sanus non sit in orbe locus.
O quando illa dies, ut quisque feratis in Orco
sulphura, tam longae praemia nequitiae.

IV. [3] Eris] Gris M : *corr. a nobis*

IV. [2] *lolium infelix – Cf. Verg. Ecl. V. 37, Georg. I. 154; Boc. Poet. 1105. 5.* **[3]** *agonas – Cf. Boc. Sal. Praef. 2.; Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 1.; Boc. Poet. 1081. 15.* **[4]** *Megaera – Cf. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 12.* **[7]** *Ate dira exagitans – Cf. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 4.* **[9]** *Averni – Cf. Boc. Poet. 1118. 16. (ubi de clero agitur)* **[13]** *Antichristi satrapae – Vide etiam II. 66.; Boc. Hebd. Saphicum (Poet. 1039.) 30–31.; cf. Boc. MilJ.'Reverendus doctissimusque V. D. Ioan. Balogus Tolnai' (Poet. 968.) 4.* **[15]** *culices... camelos – Cf. Mt 23,24.* **[16]** *decimatores... anetivori – Cf. Mt 23,23.* **[17]–[18]** *cretata sepulcra... cadaveribus – Cf. Mt 23,27.* **[22]** *Harpyiae – Cf. Boc. Poet. 1118. 9. (ubi de clero agitur)*

IV.
A JEZSUITÁKRA

Ti, kiknek száján Jézus, de szivében a démon,
Ti, nyomorult konkoly,[413] földek gyomja, gaza,
Ti, kit Eris hugyozott, feketék, a lemur-vajudás közt,[414]
Tisiphoné bába, s szolga Megaira[415] vala.[416]
Tévelygés fiai, s gonoszoknak kínja e földön,
És prófétáknak rút szüleményei, ti!
Vagytok Até,[417] testvéreket ádáz harcra uszító,
Hogy felzengjen a vad kürtjel a háborura.
Ti, nyomorult békák, mocskos tajték az Avernus-
tón;[418] babilóniai szajha gonosz müve, ti!
Fárizeus-csemeték, viperák éjszínü seregje
vagytok, a régen volt sárkányfog-vetemény,
Az Antikrisztus helytartói,[419] a pápa segédi,
Poklok urának hű csatlós emberei;
Ételből szunyogot szűrtök, de tevéket is esztek,[420]
mentát dézsmáltok, és kaprot faltok.[421]
Kívülről bemeszelt sír, ámde belülről mocskos
férgekkel tele az, s holtak csontjaival.[422]
Tolvajok és rablók, embert is ölők, meg a lelkek
farkasai, s minden bűnnek a zászlajai,
Ti, ti, özvegyeket, s árvákat megkopaszítók,
minden pénzt, kincset hárpiamód[423] ragadók,
Ártalmas dögvész vagytok – a tanum rá az Isten –,[424]
tőletek nincs nyugtunk széles e föld kerekén.
Ó bár jőne a nap, mikoron mind kénkövet hordtok
lent a pokolban: a juss ez lesz a bűnötökért.

V.
RELIGIO

Ut Stephano sub Rege, fides est orta per Hunnos;
Sic ea sub Stephano Principe rursus ovat.
Ite, Evangelicos quorum radicitus omneis
extirpare brevi tempore, sudor erat.
Ure Lutheranos nunc Maxime Papa: triumpha
Hungarici haereticos, trux Belacosa, soli.

V.
A VALLÁSRÓL[425]

István volt a király, amikor magyarok hite sarjadt,
István most a vezér, s újból a győztes: a hit.
Távozz hát, ki evangelikus hiveket gyökerestől
elpusztítani mind izzadtál sebesen!
Most égess lutheránust, pápa, te nagy; Belacosa,[426]
most diadalmaskodj pannon eretnekeken!

TÁRGYI JEGYZETEK • NOTES

1 Álnév. Esetleg utalás Remmius Palaemonra, a Kr. u. 1. században élt grammatikusra.
2 Vö. Boc. Poet. 1067. 16.
3 Vö. III. 45., illetve Boc. Hist. 37.
4 Bizonyosan Johannes Bocatius monogrammja, aki nemcsak e két verset írta – ahogy esetleg sugallni igyekszik –, hanem az egész művet. Még l. az előszónkat.
5 Vö. Boc. Rel. 15., 83.
6 Bizonyára az indokolja a német szereplő „alakoskodását", hogy a Bocskai-szabadságharc alatt történtek atrocitások német ajkú személyek ellen. A „párbeszéd" ugyanis Magyarországon játszódik (ahogy alább kiderül), valamint az atrocitásokról is esik szó később. L. III. 142–145., 149–151.
7 Nehezen lefordítható szójáték („Per F ne, vel V dicas?" Értve itt a *veritas*t – „igazság" –, és a *feritas*t – „vadság", „kegyetlenség".)
8 Vö. Boc. Castr. 'Lector Amice' 3. A párbeszédet alighanem Kassára képzelte el Bocatius, bár erre pontos utalást nem tesz. Még l. az előszót. A 17. század eleji Kassára jó tájékoztatást nyújt Duchoň 2004.; a „Bocskai-korszak" Kassájára l. Papp K. 2004.
9 Újabb szójáték („sive cupias verum aut ferrum" – a „ferrum" alatt itt természetesen fegyvert, erőszakot értve.)
10 L. a 7. és a 9. jegyzetet.
11 „Hej, felfalja a kutyaszart a magyar" (lengyel). Vö. II. 83.
12 Ismét szójáték az eredeti szövegben is (verberibus – verbis).
13 „Ahogy amaz mondja", vagyis Plautus használja ezt a kifejezést *(sublesta fide).* L. Plaut. Bacchid. III. 6. 13.
14 Vö. Boc. Rel. 35.
15 L. Horat. Ep. VII. 23. (Urbán Eszter fordítása). A horatiusi idézet jelentése: oktalan, különbséget tenni nem tudó. Még l. Erasm. Adag. 1. 3. 79.; Boc. Hung. II. 'Paraphrasis' (Poet. 531.) 35.; Boc. Hung. IV. 'Viaticum poeticum' (Poet. 616.) 38.
16 Az eredetiben ismét szójáték (Germani germane).
17 Vö. Erasm. Adag. 2. 3. 5.
18 Verg. Ecl. III. 7. Lakatos István fordítása.
19 Vagyis nem látja saját hibáit, csak a másét. Vö. Erasm. Adag. 1. 6. 90.
20 Vö. Erasm. Adag. 1. 7. 73.
21 Vö. Verg. Ecl. I. 23; Boc. Hist. 2.; Boc. Olc. V. 2.

22 Mint ismert, Ferdinand Graf zu Hardegg 1594-ben feladta Győr erődvárosát a törököknek, Georg Paradeiser pedig Kanizsát adta fel 1600-ban. Személyükre legújabban, további irodalommal l. Pálffy 2010. 152., 161., 162., 308.
23 A „szerencsi kiáltvány"-ban is felsorolja az ismeretlen szerző, hogy mely magyar várakat adtak fel német várkapitányok. L. MOE XI. 175. A valamikor 1605-ben keletkezett irat Bocskai „propaganda-gépezetének" a terméke, s ezért természetesen sok rokonságot mutat a szintén propagandisztikus *Hungaroteuotamchiá*val. Az egyezéseket az alábbiakban is jelöljük. A kiáltványra legújabban l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 68–91.
24 Vélhetőleg Terentius *Andria* c. komédiájának Pamphilus nevű szereplőjére gondol Bocatius. Máshol is használja (l. Boc. Poet. 1090. 12.).
25 Ovid. Met. XII. 157–158. Devecseri Gábor fordítása.
26 Pers. Sat. IV. 52.; Erasm. Adag. 1. 6. 87. Vö. Boc. Hung. IV. 'Lector Benevole' 2.
27 Eredetiben szójáték (stylo – pilo). A magyarsággal, illetőleg a magyar nemességgel kapcsolatban gyakran emlegetett, igen régi toposzra és annak kifejlődésére l. Tarnai 1969. 85–90.; Tarnai 2004. 110–112.
28 Az eredetiben szójáték (plectro – sceptro).
29 Georgio Basta Veress Endre által kiadott levelezésében az adott időszakra nincsenek Bocskai által írt levelek. L. Basta 1909–1913. II. Ez persze még nem zárja ki, hogy létezett ilyen tartalmú levél.
30 Ter. Andria 126. (Devecseri Gábor fordítása.) Még l. Erasm. Adag. 1. 3. 68; Boc. Olc. I. 101., Boc. Hung. Epist. ded. 3.
31 Vö. Boc. Hung. II. 'Zoilo' (Poet. 511.) 1.
32 Bocskait a szerencsi gyűlésen választották Magyarország fejedelmévé 1605. április 20-án. Előzőleg 1605. február 21-én a székelység Erdély fejedelmévé választotta, de a szerző itt bizonyára a szerencsi történésekre gondol. (Már csak azért is, mert a magyar szereplő beszél, s nem az erdélyi.) A gyűlésre legújabban l. EténYi–Horn–Szabó 2006. 191., 195–196.; Pálffy 2010. 367.
33 A szerző beszúrása.
34 Hor. Carm. III. 6.7–8.
35 Vö. Erasm. Adag. 3. 3. 19.
36 Erasm. Adag. 1. 5. 39.
37 Vö. Boc. Rel. 6.
38 Vö. Boc. Poet. 1050. 3–4.
39 Vö. Verg. Ecl. 7.26.; Boc. Castr. 'Lector Amice' 4. (Poet. 76.); Boc. Hung. I. 'Lector benevole' 4. (Poet. 76.), IV. 'Lector benevole' 6. (Poet. 76.), V. 'Lector benevole' 4. (Poet. 76.); uo. 'Lector benevole' [b] 4. (Poet. 76.); Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 206.; Boc. Poet. 1118. 27.
40 I. Miksa.

41 Az 1491. november 7-én megkötött egyezményre – amely a szakirodalomban a „pozsonyi béke" néven ismert – bővebben l. Kubinyi 1991. 45–46., 54.
42 Habsburg (I.) Ferdinánd – és Szapolyai János – királlyá választására és koronázására l. Pálffy 2010. 52–59.
43 A híres 1505. évi rákosi országgyűlésre és az ott hozott végzésre legújabban l. Kubinyi 2006.
44 A szerző most visszakanyarodik az 1526. évi eseményekre, amikor meghalt II. Lajos, és ezzel üres lett a trón.
45 Tehát a Habsburgok.
46 Bocatius közlése finoman szólva is pontatlan: a korona I. Ferdinánd 1527. november 3-i székesfehérvári koronázása után középkori bevett őrzési helyére, a visegrádi várba került vissza, majd 1529-ben itt jutott a Bécs ellen vonuló oszmánok birtokába. Szulejmán szultán azonban visszaadta vazallusának, Szapolyai János királynak, akinek 1540 júliusában bekövetkező halála után özvegye, Izabella királyné birtokolta, Erdélyben szállítva a felségjelvényt, amely azután csak a gyulafehérvári szerződés értelmében jutott 1551 késő nyarán újra I. Ferdinánd kezéhez. Ezután viszont a koronát nem Linzben, hanem Bécsben (a *Hofburg*ban) őrizték, majd II. Rudolf császár valamikor az 1580-as években új rezidenciavárosába, Prágába vitette. Innen hozták haza 1608 nyarán a magyar rendek Mátyás főherceg segítségével a nevezetes Habsburg családi viszály, a *Bruderzwist* közepette, miután Rudolfot lemondatták magyar trónjáról és az osztrák tartományok birtoklásáról. L. Benda–Fügedi 1979. 109–155. Linzben tudomásunk szerint soha nem őrizték a koronát, csupán 1683 nyarán, Bécs második törtök ostroma idején bekövetkező kényszerű menekítése alkalmával haladtak át vele a felső-ausztriai városon. A Linzben való őrzésre még l. Appendix I. 43. Még l. előszónkat. (A korona történetével kapcsolatos észrevételekért, tanácsokért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.)
47 Vélhetően az olasz öltözetén élcelődik a magyar szereplő.
48 Vö. Péld. 17,13.
49 Vö. Ovid. Her. II. 85; Erasm. Adag. 1. 5. 17.; Boc. Epist. LI. 12.; Boc. Hung. I. Ἀποστροφή (Poet. 408.) 46.
50 Lucan. Phars. I. 126.
51 Erasm. Adag. Praef.
52 A „foras extrudis" szavak bizonyosan összetartoznak, de ilyen jelentése nem ismert a kifejezésnek. Nem kizárt, hogy itt romlott a szöveg.
53 Vö. II. 78. Vö. Erasm. Adagia 1. 2. 5. Még l. Boc. Olc. I. 26.
54 A hibás török szöveg helyesen: „Ne der Nemçe? Sız Macar … Nemçeyi kurmazsınız. Sizin maslhatın yüzü olmaz. (maslahatınız iyi olmaz)" Magyarul: „Mit mond a német? Ti magyarok… a németet nem terítitek le. A ti tanácsotok nem jó."

55 A birodalmi rendek segélyeire és a császári hadaknak a tizenöt éves háborúban való részvételére legújabban l. Bagi 2011. A háború elhúzódásának okaira l. Domokos 2005.
56 Etruszk király a római mitológiában, kegyetlenségéről volt híres. Még l. Boc. Hist. 57.; Boc. Olc. II. 1., 30.
57 Akragasz (Agrigentum) türannosza (kb. Kr. e. 570–554 között), a kegyetlensége neki is legendás volt. Még l. Boc. Olc. II. 25.
58 Vö. Boc. Olc. I. 104.
59 Vö. Arisztotelész: Analitica Posteriora I. 2.
60 A német katonák hatalmaskodásait és pusztításait a „szerencsi kiáltvány" is részletesen leírja. L. MOE XI. 172–173. A birodalmi katonaság okozta károkra, pusztításokra legutóbb l. Bagi 2011. 318–324.
61 Itt: török.
62 L. Posthius-Schede 1573. [15]–[16].
63 Valószínű szójáték a latin eredetiben (pugnas – pugnos).
64 Thraso: az egyik szereplő Terentius *Eunuchus* című komédiájában (szájhős katona). Még l. Boc. Sal. Praef. 11.
65 Vö. Hor. Ep. I. 2. 27. Urbán Eszter fordítása nyomán.
66 Vö. Lipsius 1594. f. 97v. *purgamenta urbium suarum* (a besorozottak között lévő bűnözőkre értve, de nem említi Németországot!). A német katonai táborokban ekkoriban felbukkanó nőkre (katonafeleségek, szakácsnők, kéjnők) l. Bagi 2011. 191–199.
67 Utalás a prostitúcióra.
68 Antik források szerint Athénben és Rómában is volt ilyen nevű szajha, de az idézet (már ha az) helye nem ismert.
69 Utalás a németalföldi szabadságharcra (1568–1648). Vö. Appendix I. 94.
70 Ez vélhetően azt jelenti, hogy móresre tanította a németet.
71 A hibás török szöveg helyesen: Vallaha! „Ben de ınanaram öyle oldugına Nemçenin halı. Ko gidi Nemçe giyisini ko." Fordítása: „Allahra! Én is elhiszem, hogy ilyen a kutya német állapota. Tedd le a kutya német ruháját, tedd le!"
72 L. Decius Baronius 1598. 2. 10. 1. 7.
73 L. Decius Baronius 1598. 2. 10. 1. 1.
74 L. Decius Baronius 1598. 2. 9. 5. 8. A 72–73. szakaszok, mint látható, az eredetiben is magyarul vannak, de Bocatius főleg Baranyai Decsi munkájából másolta ki őket.
75 A szó antik, geográfiai értelmében (antipodae v. antipodes = a Föld ellenkező oldalán élők).
76 Az eseményre, azaz a kassai templom 1604. január 7-én (vagy más források szerint január 6-án) történt elfoglalására l. Károlyi 1889.; Paulinyi 1930.;

Tóth 1932.; illetve újabban Újváry 2006. 38–41.
77 Vö. Erasm. Adag. 2. 4. 22.
78 Vö. Homérosz Odüsszeia IX. 82–104.; Boc. Sal. Praef. 12.
79 Tehát a szentségek kiszolgáltatásának (keresztelés stb.) tiltására gondol a szerző.
80 Senec. De beneficiis VII. 5.
81 Vö. Senec. De beneficiis VII. 6.
82 Utalás a *Decretum Gratiani* 97. distinctiójára. L. a következő jegyzetet.
83 Decretum 1605. 447.
84 Erre a felkelők részéről gyakran hangoztatott érvre még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 77–78., 93–94.
85 Mt 22,21. Az igevers, mint érv feltűnik két másik Bocskai-párti propaganda-iratban: az *Excusatio*ban, s annak olasz változatában, a *Copia*ban is. L. *Excusatio* 39v; *Copia* 156. Még l. Kruppa 2006. 151–152., Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97. Egyébként e két irat érvanyagát tekintve (és a latin változat szóhasználatát tekintve) olyan szoros kapcsolatban van a *Hungaroteutomachia*val – bár terjedelemben messze elmaradnak tőle –, hogy bizonyosan van valamilyen kapcsolat közöttük. Talán Bocatiusra bízták, hogy az *Excusatio*t írja meg valamilyen emészthetőbb, olvasmányosabb formában, s ebből lett a *Hungaroteutomachia;* de fordított viszony is elképzelhető. Az egyezéseket az említett szövegek és a jelen mű között az alábbiakban is jelöljük.
86 Kiv 20,3.
87 ApCsel 5,29. Az igevers, mint érv szerepel a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatio*ban, s annak olasz változatában, a *Copia*ban is. L. *Excusatio* 39v; *Copia* 156. Még l. Kruppa 2006. 151–152.; Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97.
88 Tehát a teológusok.
89 Habár esetileg (papicolae) a császárhoz tartozik, elképzelhető, hogy a szerző az „olaszokra" értette.
90 Ti. másik szarvból. L. a következő jegyzetet.
91 Vö. Dán 7,7–8. Bocatius itt Dániel próféta könyvének 7. fejezetét vonatkoztatja a törökökre. A III. dialógusban is előfordul ez a megfeleltetés (III. 50.). Ez azonban nem az ő leleménye. Luther volt az, aki úgy értelmezte a „kicsiny szarvat", hogy az a törököket jelenti, akik a Német-római Birodalmat fogják összezúzni. Ezt a megfeleltetést átvette Melanchthon is; Kálvin viszont elvetette. Magyarországon a motívum megjelent Batizi András világkrónikájában. Vö. Őze 2011. 196–197., 204., 208–210., 230–233., 387., 396–397. Még l. Ács 2000. 54.; Bene 2007. 487–488.; Ritoókné Szalay 2012. 214–215.
92 Vö. Mt 5,3–12.
93 Vö. Boc. Rel. 54.

94 A hibás török szöveg rekonstrukciója: „Ne söyler gidi Frenk? Müsülman… Eğer ben seni yalnız bulsa[m] gidi Frenk göreidün n'eylerdim ben sana." Fordítása: „Mit mond a kutya frenk (olasz)? A muszlimok…. Ha én téged egyedül találtalak volna, kutya frenk (olasz), megláttad volna, mit tettem volna veled."
95 L. Decius Baronius 1598. 3. 5. 4. 3.
96 A szakasz az eredetiben is magyarul van.
97 Kissé sajátosan fogalmaz itt Bocatius; helyesebb lenne a *lege et natione* (törvény és nemzet tekintetében) kifejezés. A mondat tartalmára l. Tripartitum III. 9. (Werbőczy 1990. 493.).
98 Camarina egy mocsár volt az ugyanazon nevű szicíliai város mellett, amelyet lakói Apollón tiltása és jóslata ellenére kiszárítottak, az ellenség pedig az eltüntetett mocsár helyén tudta őket megközelíteni. Bocatius kissé sajátosan használja, mivel az antik és az erasmusi értelmezés szerint is azt jelenti a „Camarinam movere", hogy valaki saját magának okoz bajt. L. Servius ad Verg. Aen. III. 701.; Erasm. Adag. 1. 1. 64.; még l. Boc. Olc. I. 22.!
99 Vö. Erasm. Adag. 1. 3. 65.
100 Még l. III. 20.; Terent. Ad. 958.; Erasm. Adag. 1. 1. 51.; Boc. Olc. II. 44.
101 L. 1523: LIV., 1525: IV. Szövegüket l. CJH 1000–1526. 824., 828. A zárójeles rész nincs benne az idézett törvénycikk (l. a következő jegyzetet) szövegében, csupán a szerző (Bocatius) szúrta bele, hogy a legsúlyosabb (és a 16. században nem alkalmazott) korai protestánsellenes törvénycikkek idézésével nagyobb hatást érjen el. Bocatius a pfalzi választó követei előtt ugyancsak felhozza az 1525. évi törvénycikket, hasonló kontextusban, és hasonló célból. L. Bocatius 1985. 30. (Még l. előszónkat.) Sőt, a lutheránusok megégetésével való „riogatás" szerepel a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatio*ban, s annak olasz változatában, a *Copiá*ban is; mégpedig olyan módon, miszerint a templomfoglalás miatt 1604-ben Prágába menesztett kassai követeknek – köztük Bocatiusnak! – mutatták volna meg ezt a törvénycikket. L. *Excusatio* 38r.; *Copia* 155. Még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97.
102 Kivonatos idézet a hírhedt 22. törvénycikkből, amelyet önkényesen, utólag szúrt bele a bécsi udvar az 1604. évi törvények sorába (az idézet helyét l. 1604: XXII. 7–8. §., a szöveg kiadását l. CJH 1526–1608. 956.). A zárójeles rész nem része a törvénycikknek (l. az előző jegyzetet). A törvénycikkre máig alapvető: Károlyi 1889. Még l. Pálffy 2010. 358.
103 Belgiojoso.
104 Belgiojosóra, aki milánói származású volt.
105 Az Acheron, vagyis a pogány antik alvilág emlegetése itt egyértelműen gúnynak tekinthető.
106 Tehát a szabad királyi városok templomaiban.

107 Hogy más városokban is történt volna ilyesmi, arról nincs tudomásunk, de Kassa város magisztrátusa valóban kapott olyan rendeletet hetesi Pethe Márton helytartótól, hogy jelenjen meg azon a gyászmisén, amelyet Habsburg Máriának (1528–1603), II. Miksa császár feleségének (és Rudolf anyjának) a halála (1603. február 26.) miatt rendeznek. Majd maga Szuhay István egri püspök utasította ugyanerre a városi tanácsot, jelezve, hogy – mivel ennek lebonyolítására az egri székeskáptalan kicsiny temploma nem megfelelő –, Migazzi Miklós váradi és Zalatnaky György pécsi püspök fogja közölni az akaratát. Végül maga Szuhay tette egyértelművé a helyzetet, s a király nevében, kiközösítés terhe mellett megparancsolta a tanácsnak, hogy haladéktalanul adja a plébániatemplomot Migazzi kezére. Az iratok regesztáit l. Archív Mesta Košíc, Košice; Collectio Schwartzenbachiana, Index, p. 327., nr. 5055., 5056., 5057. (Mindhárom 1603-ból származik.) Még l. Sugár 1984. 290. Az esemény említése a *Hungaroteutomachia*ban ismét egy igen erős érv Bocatius szerzősége mellett, hiszen nyilvánvaló, hogy Bocatius, aki 1603-ban és 1604-ben a bírói hivatalt töltötte be a városban, maga is olvasta ezeket a rendeleteket.

108 A püspöksüvegre, illetve Szuhay alacsony származására értve. A „szerencsi kiáltvány" is felhozza Szuhay (és Migazzi) paraszti származását. L. MOE XI. 174.

109 A meghökkentő kifejezés mögött az állhat, hogy Szuhaynak Eger 1596. évi török elfoglalásával már nem volt székhelye, illetve arra, hogy a bonyodalom éppen az egri székeskáptalan körül forgott, amelyet Kassa város befogadott, s amely részére szerette volna Szuhay a kassai Szent Erzsébet-templomot megszerezni – egyelőre csak a gyászszertartás idejére.

110 Feltehetően utalás arra, hogy Szuhay részt vett a törökökkel folyó béketárgyalásokon 1604-ben a Rákos mezején (Sugár 1984. 288.); az azonban nem világos, hogy mivel „szedte rá" a császárt.

111 Vö. Erasm. Adag. 1. 3. 69.

112 Szuhay István pályájára l. Sugár 1984. 287–294.; Fallenbüchl 2002. 316.; még l. Pálffy 2010. 355.

113 Vö. Boc. Rel. 45.

114 A latin szövegben itt szövegromlásra lehet következtetni. Feltehető, hogy Rudolfról maradt ki egy rész, mert a továbbiakban róla esik szó. De az is lehet, hogy a szerző volt figyelmetlen, s az „adstrinxisset" igét tudatosan – bár hibásan – helyezte el a mondat végére (ti. *solenni iuramento adstrinxisset*), mivel megfeledkezett arról, hogy a mondat elején már írt állítmányt *(promisit)*.

115 Vö. Boc. Rel. 26.

116 Vö. Boc. Olc. II. 38.

117 A „szerencsi kiáltványban" szintén panaszkodik az ismeretlen szerző a pápa és a császár szövetsége, „összeesküvése" miatt. L. MOE XI. 175–176.

118 Tehát szentté avatni, bár a szerző nyilván szándékosan túlozza el és teszi nevetségessé az olasz szereplő érveit.
119 A szöveg romlott, rekonstrukciója csak feltételesen lehetséges. Elképzelhető esetleg, hogy a *nihil* a *habita* és a *praestitum* szóhoz egyformán tartozik, ami viszont igen szokatlan megoldás lenne.
120 Vö. Erasm. Adag. 3. 5. 1.
121 Tehát protestáns.
122 A *lageniportus* jelentése bizonytalan, mivel hapax, vagyis más előfordulását nem találtam. Valamilyen gúnyról lehet szó, a *lagena* ugyanis leginkább boros- vagy söröspalackot jelent.
123 Mt 16,18.
124 Hab 2,4.
125 Ismeretlen eredetű (esetleg a szerző által írt) verssor. Jelentése: senki sem fog másért bűnhődni a pokolban. (Tehát a katolikusok ne aggódjanak a protestánsok esetleges elkárhozása miatt.)
126 Verg. Ecl. III. 108. (Lakatos István fordítása.)
127 Cic. Ep. VI. 6. 5.
128 Vagyis Cicero szerint. L. az előző jegyzetet.
129 Verg. Aen. VI. 165.; vö. Boc. Hung. I. 'Lector benevole' 4.
130 L. a 84. jegyzetet.
131 Vö. Appendix IV. 13.
132 Vö. Erasm. Adag. 1. 1. 49.
133 Az eredetiben Rhamnusia, Nemesis egyik jelzője. Vö. Boc. Sir. III. 12. (Poet. 46.) 53.
134 Utalás az 1524–1525. évi német parasztfelkelésre.
135 Vagyis kerékbe törték, illetve felakasztották őket. Utalás a 16. század végi alsó-ausztriai parasztlázadásra.
136 Utalás az 1514. évi Dózsa-felkelésre.
137 Utalás a Karácsony György vezette népmozgalomra (1569–1570), illetve vélhetőleg Bebek Ferenc felső-magyarországi várkapitányra (?–1558), aki 1554-ben Izabellához pártolt, de aztán szembefordult vele és Konstantinápolyban magának eszközölte ki Erdély kormányzói tisztét.
138 Vö. Ovid. Heroid. XVII. 166.
139 Feltehetőleg utalás a császári sasra.
140 Vö. Verg. Aen. I. 279.
141 Vö. Verg. Aen. I. 282.
142 Valószínűleg azt jelenti, hogy „egy kezemen megszámolni", vagyis a német arra vágyik, hogy a magyarok nagyon kevesen legyenek.
143 Vö. Horat. Ars Poet. 356.; Erasm. Adag. 1. 5. 9.; Boc. Hung. IV. 'Lector benevole' 1.

144 Tehát a Szent Római Birodalom, avagy Német-római Birodalom.
145 Vö. I. 47.; Erasm. Adag. 1. 2. 5; Boc. Olc. I. 26.
146 Bocatius ezt a magyar kifejezést is Baranyai Decsi János Adagia-kiadásából vette. L. Decius Baronius 1598. 1. 1. 8. 4.
147 „Egyik a másikért, semmi sincs hiába." (Német.)
148 Hogy a német valóban inni készült, az a következő dialógus elején egyértelműen „bebizonyosodik". Vélhetőleg gúnyra kell gondolnunk Bocatius részéről; elég a német katonák jellemzésére utalni az 1. dialógusban (I. 59–65.).
149 Utalva itt Troilusra, aki vendégségbe hívta a magyar szereplőt. Bár aligha tévedünk, ha itt is feltételezünk némi iróniát a salátáját kínálgató olasz és a magát gyorsan kimentő magyar szereplő párbeszéde mögött.
150 Vö. Erasm. Adag. 1. 6. 79.
151 Eredetiben szójáték (religio – rebellio).
152 Vö. Erasm. Adag. 2. 2. 82.
153 Talán akkor érte támadás a lengyel zálogban lévő szepesi városokat, amikor 1605 áprilisában a felkelők csapatai üldözőbe vették a visszavonuló Basta seregeit a Szepességben. L. Nagy 1961. 220.
154 Egyértelmű szójáték Bocskai nevével (a latinban nagy kezdőbetűvel).
155 A lengyelek 1597-ben, majd 1598-ban is ahdnámét (szultáni szerződéslevelet) kaptak a szultántól, amely rendezte a két fél között a vitás kérdéseket, elsősorban a Moldva feletti befolyás ügyében. A lengyelek mindazonáltal nem voltak katonai szövetségben a törökökkel, bár az utóbbiak igyekezték erre rávenni őket. (Köszönöm Kármán Gábornak a témában nyújtott tájékoztatást.) – A lengyel-török szerződésre való utalással a szerző ügyesen hitelteleníti a lengyel szereplő felháborodását; vagyis felhívja arra a figyelmet, hogy a lengyelek is lepaktáltak a törökkel, így egyrészt nincs joguk bírálni Bocskait, másrészt a török szövetség nem egyedülálló. A III. dialógusban is feltűnik a lengyel-török szövetség, sőt, ott derül ki igazán, hogy a szerző ennek felemlegetésével a Bocskai és a törökök közötti szövetség „botrányát" igyekszik tompítani (l. III. 117.). A „szerencsi kiáltványban" szintén megemlítik a lengyelek törökökkel kötött szövetségét, egyértelműen hasonló célból. L. MOE XI. 169. Vagyis ez egy tudatos taktika volt a Bocskai-propaganda formálói részéről.
156 Mármint a saját betört orrán.
157 Az eredeti latin szövegben itt a „se excipiant" áll; fordítása problematikus.
158 Vélhetően egy kocsmába. L. a következő dialógus elejét.
159 Tokaji borvidéken elhelyezkedő dűlő, illetve borfajta neve. (A) „Tokajit" és (a) „Mézesmálit" tréfásan úgy szerepelteti Bocatius, mintha két „vitézről" lenne szó (ezért írtuk nagybetűvel).
160 Az eredetiben szójáték (vinciri – vinci).

161 „Jó napot, uram. Hogy szolgál uraságod egészsége?" – „Kiválóan." (Olasz.)
162 Vö. Seneca Ep. V. 49.
163 Vö. Nepos De viris illust. 3. 20. 1.
164 Tehát a törvények betartásával.
165 Vesszőnyaláb, azaz *fasces:* a végrehajtó hatalom jelvénye a rómaiaknál a bárddal együtt (securis).
166 Az eredeti szövegben lévő V. T. rövidítés feloldása „Verbőczii Tripartitum" lehet, de ez a magyarázat nem bizonyos, mégha rövidesen a *Tripartitum*ról is lesz szó.
167 Tehát vélhetően a „Tripartitumban", az abban foglalt jogokban.
168 A latin szöveg itt nagy valószínűséggel romlott – a „tenemur" ige önmagában nem áll meg.
169 A királynak.
170 Werbőczy 1990. 74. A „szerencsi kiáltványban" ugyancsak hivatkozik az ismeretlen szerző az ellenállási jogra. L. MOE XI. 180. Az ellenállási jog érvként való használatára a Bocskai-párt részéről l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 62–64., 82–83., 86–91.
171 Bocatius beszúrása (nyilvánvalóan Rudolf protestánsellenes intézkedéseinek jogtalanságára mutat rá ezzel).
172 Werbőczy 1990. 286.
173 Werbőczy 1990. 287.
174 A zárójeles rész Bocatius beszúrása.
175 Vö. Hor. Ep. II. 1. 116.; még l. Boc. Hist. 36.; vö. Boc. Castr. 'De alio quodam papa' (Poet. 188.) 1.; Boc. Poet. 1091. 1.
176 Vö. Plut. Numa 14.
177 Hasonló vád szerepel a „szerencsi kiáltványban". L. MOE XI. 177–178.
178 Majdnem szó szerint olvasható ugyanez a vád a „szerencsi kiáltványban". Uo. 174.
179 A „szerencsi kiáltványban" szintén panaszként hangzik el, hogy az uralkodóhoz nem tudnak személyesen fordulni a magyarok, mert az elrejtőzik, és senki sem láthatja. Uo. 172., 178., 184.
180 Vö. Lucan. Phars. II. 251.
181 Vö. Mt 7,3., Lk 6,41.
182 Vö. II. 35.; Terent. Ad. 958.; Erasm. Adag. 1. 1. 51.; Boc. Olc. II. 44.
183 L. Sleidanus 1576. 530–531. Még l. Boc. Olc. V. 2., ahol Csonka Ferenc tévesen azt írja, hogy a vonatkozó részt Bocatius nem Sleidanustól, hanem Hortensiustól idézte, holott szóról szóra Sleidanust citálja. L. Sleidanus 1576. 518. Egyébként az V. Károly és a Német-római Birodalom protestáns fejedelmei által vívott ún. schmalkaldeni háború (1546–1547) nyitányáról van szó. A háborúra, illetve annak előzményeire legújabban l. Guitman 2014.

184 Tehát azt, hogy a német szereplő miért nem nevezi lázadóknak az V. Károly ellen háborúzó németeket.
185 Esetleg Bocatius azt akarta írni, hogy a császár azt állítja: ő semmit sem tud. (vult *se* nihil scire.) L. a magyar szereplő válaszát.
186 Vö. Boc. Olc. I. 54.
187 Vö. Boc. Hist. 58. A Bocskai-felkelés alatt folytatott császári propagandára, illetve a szabadságharc német fogadtatására l. Etényi 2006[1], Etényi 2006[2].
188 Sleidanus 1576. 531.; még l. Boc. Olc. V. 2.
189 Vágóhíd: utalás az 1604. október 14–15-én Álmosd és Diószeg között vívott csatára. A Bocatius által említett Rotwitz teljes neve Melchior Rottwitz. Belgiojoso alvezére volt, s a tábornok őt küldte levelével Bocskaihoz mintegy kezesként 1604. október 7-én; majd később, október végén őt küldte előre Kassára. L. Nagy 1961. 66–67., 83.
190 A latin szöveg itt romlott lehet.
191 Az erről szóló királyi parancsra l. MOE X. 577–594. passim. Egyébként a király 800 jármos ökröt rendelt – nem pedig százat. Uo. 579., 595.
192 Az eredetiben figura etymologica (militare militiam). Az 1604. szeptember 8-i gálszécsi gyűlésre l. MOE X. 577–594.
193 Utalás az 1604. október 14–15-én Álmosd és Diószeg között vívott csatára.
194 Hor. Sat. I. 5. 100–101. (Bede Anna fordítása nyomán.) Még l. Boc. Rel. 11.; Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 285.
195 Ezt jól „sejti" a német szereplő; Bocskai már 1604 márciusától titkos tárgyalásokat folytatott a törökkel. A török csapatok korai megjelenésének pedig – Bocskai török kapcsolatai mellett – az volt az oka, hogy a török számára „jókor jött" Bocskai mozgalma, illetve érdekükben állt, hogy a Magyar Királyság területén is török vazallus fejedelemség alakuljon. L. Papp S. 2001.; Papp S. 2004.; Pálffy 2010. 360., 363.
196 Ti. hogy a szabad királyi városokra hárul ez a feladat, s nem a vármegyékre. L. MOE X. 578., 588.
197 Tehát Gálszécsen.
198 Vö. Verg. Aen. II. 311–312.; Hor. Epist. I. 18. 84.; Erasm. Adag. 3. 6. 71.; Boc. Epist. XXXIV. 2.; Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 667.
199 Vö. Sen. Herc. Fur. 251.
200 Csak arról a levélről van tudomásunk, amelyet Belgiojoso Mátyás főhercegnek írt 1604. január 8-án; lehet, hogy Bocatius is erre gondolt. A levelet l. Paulinyi 1930. 35–38.
201 „Azt a hírt terjesztem, hogy el akart menni meglátogatni a határokat." Nem világos, hogy itt Bocatius mire utal: talán Belgiojoso mondta ezt, vagyis ezt a

hírt terjesztette el, hogy megtévessze a kassaiakat. (Akkor viszont a mondat nyelvtanilag hibás.)

202 Belgiojoso. Még l. Boc. Hex. 'Anthonio Schliffel' (Poet. 913.) 1.

203 Dist. Catonis II. 26.; Erasm. Adag. 1. 7. 70., 4. 10. 39. A bölcsesség értelme: az alkalmat idejében kell üstökön ragadni, mert aztán kicsúszik a kezünk közül. A szerző arra érti, hogy Bocskai tisztázni akarta magát, de ebben Belgiojoso megakadályozta, így már elmúlt az alkalom.

204 Vö. Boc. Poet. 1115. 17. Még l. *Excusatio* 39v (foedissimos tenebriones)!

205 Vö. Verg. Aen. III. 57.

206 Tehát a töröknek.

207 L. Introd. 2., Boc. Hist. 37.

208 Ez a magyarázata tehát a mű elején olvasható epigrammának (l. Introd. 2–4.), s egyben ezzel magyarázza meg a szerző Bocskai törökkel kötött szövetségét is.

209 Boc. Mattc. Praef. 7.; vö. Mt 6,24.

210 Vagyis „békaegérharc", amely mindkét fél pusztulásával zárul. Még l. a 208. jegyzetet.

211 Mintha itt Bocatius szándékosan gyenge példát akarna hozni.

212 Vö. Dán 7,8. Már az II. dialógusban is alkalmazta a törökökre ezt az igeverset. L. II. 27. L. a szakaszhoz kapcsolódó jegyzetünket is!

213 Vö. Plaut. Cist. 427.; Terent. Phorm. 419.; Ad. 232.; Erasm. Adag. 1. 4. 70.; Boc. Olc. II. 51., V. 18.

214 Vö. Erasm. Adag. 1. 4. 87.

215 Bocskai életpályájára l. Benda 1993.; újabban, a korábbi kutatási eredmények felhasználásával l. Eténvi–Horn–Szabó 2006.; Szabó 2006. A Bocskaival és a Bocskai-felkeléssel kapcsolatos irodalomra 2004-ig l. Bényei 2004.

216 Tehát a Bocskain elkövetett jogtalanságokat.

217 Vö. Liv. XXXIX. 26. 9. (Muraközy Gyula fordítása.)

218 Vö. Zsolt 37,35–36.

219 Vö. Hor. Sat. I. 6. 39.; Boc. MilJ. 'Nobilis ac doctus…' (Poet. 1002.) 1.

220 Bocskai török szövetségére újabban l. Eténvi – Horn – Szabó 2006. 184–186., 202–206.; Pálffy 2010. 359–364.

221 Vö. Erasm. Adag. 1. 2. 21.

222 Decius Baronius 1598. 3. 10. 7. 7.

223 A hibás török szöveg rekonstrukciója: „Baka baka ne der Frenkle Nemçe bizden [...?]" Fordítása: „Lássuk, lássuk, mit mond a frenk (olasz) és a német rólunk…"

224 „Azt akarom, hogy titeket, áruló török kutyapecéreket a villám egy rakásra sújtson. Ti örökre árulók vagytok és maradtok, akik nem jobbak, [legyetek] kicsik és nagyok, akikre mint a kutyákra, sújtsanak le. Várjatok csak, ti kemény kutyapecérek, arra juttok, ahogyan a kutya fűbe harap."

225 A lengyel szereplő szavai egyetlen kéziratban sem találhatók meg – lehet, hogy az eredeti kéziratban is hiányzott (Bocatius valamilyen lengyel szöveget tervezhetett ide, de aztán nem készítette el).
226 Vö. Hor. Sat. II. 3. 141.
227 A német szereplőre értve.
228 Vö. Erasm. Adag. 1. 3. 67.
229 Vélhetőleg az Erasmus által is említett (két) korinthoszi szajhára utal. Vö. Erasm. Adag. 1. 4. 1.
230 Valószínűleg *Ruth*-ból romlott névalak. Ruth személye logikus lenne Józsué után (hiszen Ruth könyve szerint a bírák korában élt), és ő is ravasz cselt eszelt ki annak érdekében, hogy Boáz feleségül vegye.
231 Minden bizonnyal Mikállal, Dávid feleségével azonosítható a latin szövegben lévő *Michol* alak, aki Sámuel I. könyve szerint valóban agyafúrt módon mentette meg férje életét (1. Sám 19,11–17.).
232 ApCsel 23,6.
233 Verg. Georg. II. 490. (Lakatos István fordítása.)
234 Tehát a 22. törvénycikkel lett volna ez a célja.
235 Valójában II. Lajos.
236 L. Erasm. Adag. 1. 5. 1.
237 Vö. Erasm. Adag. 1. 9. 39.
238 Vö. Verg. Aen. VI. 625.
239 Vö. Zsolt 14,1., 53,1. Mindkét zsoltárban *insipiens* „balga" áll az itt olvasható *impius* helyett, Luther *Asztali beszélgetések* című művében viszont ugyancsak az *impius* szóval szerepel az egyik zsoltárvers (53,1.). L. Luther Tischreden XX.
240 Lucan. Phars. I. 376–379.
241 Vö. Erasm. Adag. 1. 7. 23.
242 Tévesen (II.) Lajos helyett.
243 L. az előző jegyzetet.
244 Vö. II. 37. Még l. az ehhez a helyhez fűzött jegyzetet és az előszót.
245 Ez az érv, miszerint a mondott törvénycikkek megalkotásakor még kevesen követték az új tanokat, megtalálható a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatio*ban, s annak olasz változatában, a *Copia*ban is. L. *Excusatio* 39r; *Copia* 155–156. Még l. Teszelszky – Zászkaliczky 2012. 97.
246 Vagyis a kálvinisták, reformátusok. A honi evangélikus és református egyház közötti korabeli ellentétekre – amelyre talán a lutheránus Bocatius eme megjegyzése is utal – l. Bitskey 2006.
247 Tehát a pápának.
248 Baptista Mantuanus Calam. III. 122.
249 Belgiojoso mohóságára l. Nagy 1961. 55.

250 A felkelés mellé álló katolikus főurakra és nemesekre újabban l. Pálffy 2010. 374., 390–391.
251 Mármint szentéletű katonaságot.
252 Lucan. Phars. X. 407.; Boc. Rel. 11.
253 Eredetiben is szójáték (imprudenter et impudenter).
254 Utalva itt a tudatlan hajdúkra.
255 Vö. Zsolt 7,10.; Boc. Litc. IV. 17.
256 Vö. Boc. Epist. LI. 12.
257 Vö. Persius Sat. IV. 42.; Boc. Epist. LI. 12.
258 Erasm. Adag. 1. 10. 91.
259 Itt a szerző az olasz szereplő szájába adja a fentebb (a magyar szereplő által) már idézett 1604. évi 22. törvénycikk 7. paragrafusának – kivonatos, illetve néhol saját szavakkal bővített – szövegét. L. 1604: XXII. §. 7. (CJH 1526–1608. 956.)
260 Plin. Hist. Nat. XXXVI. 12.; Erasm. Adag. 1. 6. 16.; vö. Boc. Hung. IV. 'Belsiana responsio' (Poet. 584.) 1.
261 Habár Zalatnaky Györgynek (?–1605) csak a keresztneve olvasható – az is csak az M kéziratban –, bizonyosan róla van szó: pécsi püspök volt, egyben egri püspöki helynök és az egri káptalan nagyprépostja, így ő vette át Belgiojosótól a kassaiaktól elvett templomot. Bocatius személyesen is ismerhette.
262 Belgiojoso korábban a pápai hadseregben is szolgált – valószínűleg ez áll a gúnyolódás hátterében. L. Nagy 1961. 54–55.
263 Vö. Erasm. Adag. 1. 2. 14.
264 A „szerencsi kiáltványban" ugyancsak helyet kap a „védőbástya"-szerep felemlegetése. L. MOE XI. 168.
265 Vö Iz 14,12.
266 Vö. Propert. II. 24b 6.
267 Vö. Zsolt 79,2.
268 Vö. 2 Kor 6,15.
269 Vö. Mt 18,7.
270 Vö. Boc. Sal. Praef. 11.
271 Az idézetet (amennyiben az) nem tudtuk azonosítani.
272 Vö. Iustinus Ep. XLI. 3. 10.; Boc. Rel. 11.; Boc. Musp. Epist. 6.; Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 194.
273 A törökök hitszegésével kapcsolatos toposzra újabban l. Nagy 2014., különösen 168–170.; Tóth 2014. 240–242.
274 Vö. Boc. Hist. 55.; Boc. Epist. LI. 8.
275 Vö. Jer 27,13., 42,22.
276 Jer 30,16.
277 Vö. Plaut. Pers. 721.; Terent. Phorm. 541.; Boc. Hist. 40.

278 1 Kor 10,14.
279 Vö. ApCsel 5,29. Még l. az 87. jegyzetet!
280 A török–lengyel szövetség – hátsó szándékot nem nélkülöző – emlegetésére még l. II. 138. Még l. a szakaszhoz kapcsolódó jegyzetünket!
281 Vélhetően az oroszokra gondolt a szerző.
282 Egyelőre nem sikerült azonosítani.
283 A mai beosztás szerint Sámuel 2. könyve (L. 2 Sám 5,11.).
284 A mai beosztás szerint Királyok 1. könyve (L. 1 Kir 3,1.)
285 L. Joshepus Flavius Ant. XII. 17.
286 Bizonyára Jeremiásra gondol. L. Jer 43.
287 Vö. Boc. Hist. 37. Lippát rác védői 1605 júniusában átadták a töröknek, de aztán ugyanezen védők 1606 elején visszaszerezték Bocskainak a várat. L. Nagy 1961. 360. Jenő tudomásunk szerint nem került török kézbe a felkelés alatt.
288 Tehát a romos várakat.
289 A krétai ortodox görög lakosság 1207 és az 1360-as évek között számos alkalommal fellázadt a velencei uralom ellen.
290 Utalás János Frigyesre (1503–1554), a lutheránus szász választófejedelemre és az 1547. április 24-i mühlbergi csatára, amelyben vereséget szenvedett V. Károly csapataival szemben, sőt fogságba esett. A választófejedelem – mint pozitív történelmi példa – szerepel a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatio*ban, s annak olasz változatában, a *Copia*ban is. L. *Excusatio* 40r; *Copia* 156. Még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97. Természetesen itt is pozitív példaként fog szerepelni alább, a magyar szereplő válaszában (III. 137.).
291 Utalás az 1467. évi erdélyi lázadásra.
292 Lippai Balázs meggyilkolására l. Szamosközy István közlését (ezek szerint azért ölette meg Bocskai, mert Bastával levelezett). Szamosközy 1880. 311–312.
293 Németi Balázs az 1604. november 17-i osgyáni csatában szenvedett vereséget Basta seregétől; fogságba esett, majd november végén Basta kivégeztette. A csatára és Németi halálára l. Nagy 1961. 124–129.; Négyesi 2005. 55–62.
294 Vö. Verg. Aen. IV. 93. Természetesen az idézet ironikus célzatú. Még l. Boc. Olc. I. 126.
295 L. a korábbi, 125. szakaszt és a hozzá fűzött jegyzetet.
296 Vagyis Kréta.
297 L. a 128. szakaszt és a vonatkozó jegyzetünket.
298 Vö. 1 Pt 5,8.
299 Tehát a németek fenyegető szavai által. Mindenesetre a kifejezés meglehetősen szokatlan.
300 Vö. Aurel. Victor De caes. 10. 4., Ep. 9. 10.

301 Vö. Boc. Poet. 1115. 17.
302 A szót mi illesztettük a szövegbe analógia alapján (l. a latin szöveget és a hozzá írt jegyzetet).
303 A latin szöveg itt romlottnak tűnik.
304 Vö. Lycosthenes 1602. 322.
305 Logikusabb lenne a „te hazád".
306 Vö. Zsolt 119,137.
307 Erasm. Adag. 1. 5. 67.
308 Vö. Erasm. Adag. 1. 1. 35.
309 Ez jogos vád: a császári hadvezetés igyekezett megkímélni az örökös tartományokat a vallonok beszállásolásától a tizenöt éves háború alatt, s ezért inkább Magyarországon helyezte el őket téli szállásra. L. Bagi 2011. 320–321.
310 Vö. Erasm. Adag. 1. 8. 22.
311 Basta és a felkelők között valóban folytak tárgyalások 1604–1605 telén. L. Nagy 1961. 205–206., 208.
312 Kassa 1604. október 30-án nyitotta meg kapuit Lippai Balázs hadai előtt; a mondott epizód ekkor történhetett. L. Nagy 1961. 84–85.; Papp K. 2004. 121–122.
313 Vö. Boc. Olc. II. 17.
314 Bocskai erdélyi fejedelemségére legújabban l. Oborni 2006.
315 Mármint Bocskainak.
316 Vö. Erasm. Adag. 1. 5. 76–77.
317 Basta.
318 Jn 20,17.
319 Vö. Mt 25,41. Várad 1606. november 22-én került Bocskai kezére, Tokaj őrsége pedig korábban, 1606. március 22-én adta meg magát a felkelők seregeinek (l. Nagy 1961. 360–361.); Győr és Komárom végig császári kézen maradt. A legérdekesebb ebben a felsorolásban Esztergom: a császári helyőrség által védett várat ugyanis a török hadak 1605. október 3-án elfoglalták. Ez lehet a szöveg keletkezésének *terminus ante quem*-je is, bár az is elképzelhető, hogy csak figyelmetlenségből ered Esztergom említése, vagy egy korábbi szerkesztés terméke, ami benne maradt a műben.
320 Eperjes 1604 őszén Bocskai mellé állt, de aztán Basta decemberben ide vonult téli szállásra, majd amikor 1605. április 7-én távozott onnan, erős helyőrséget (egy ezredet és két zászlóaljat) hagyott benne. L. Basta 1909–1913. II. xxiv.; Nagy 1961. 219. Bocskai hadai 1605. június 27-én és július 6-án sikertelenül rohamozták, majd júliustól kezdve folyamatos blokád alá vonták. L. Nagy 1961. 255. A felkelőknek végül csak 1606. február 21-én sikerült elfoglalniuk. Potemkin 1863. 50.

321 Utalás Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583) császári tábornokra és kassai főkapitányra (az „első" Schwendi), illetve az eperjesi császári helyőrség parancsnokára, akinek ezek szerint szintén Schwendi volt a neve.

322 A szerző talán azt értette „zaklatás" alatt, amikor 1604. november 9-én hajdúcsapatok és török segélyhadak vonultak a város alá és megsarcolták. L. Pálffy 2008. 192. De az is lehet, hogy már az 1605. évi eseményekre gondolt, amikor április 18-ától kezdve hónapokon át eredménytelenül próbálták a felkelő seregek a várost a fejedelem hűségére kényszeríteni, mígnem ez augusztus 31-én sikerült. L. Nagy 1961. 254.

323 A mondat értelmezése bizonytalan.

324 Basta 1605. április 7-e után visszavonult hadaival Eperjesről egészen Pozsonyig. L. Nagy 1961. 219–220. Természetesen ez is a kassai „helyszín" elméletét erősíti (hiszen onnan, azaz Felső-Magyarországról távozott el, s oda várja vissza a német szereplő). Még l. előszónkat.

325 Vö. Ez 7,25.

326 Feltehetőleg Bastáról van szó.

327 Itt a „magisztrátus" alatt egyszerűen „feljebbvalót" ért Bocatius, vagyis Bocskait és udvarát. Bocskai és Kassa viszonyára, a fejedelem berendezkedésére a városban l. Papp K. 2004.; Újváry 2006.

328 Róm 14,8.

329 A Makkabeusoknak a protestáns eszkatologikus irodalomban betöltött szerepére l. Ács 2000. 53–55. A Makkabeusok példája szerepel a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatió*ban, s annak olasz változatában, a *Copia*ban is. L. *Excusatio* 40r.; *Copia* 156. Még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97.

330 Hasonló panasz olvasható a „szerencsi kiáltványban". L. MOE XI. 174–175.

331 A syracusai Hermokratész. L. Thuküdidész IV. 60.

332 Jn 19,30.

333 Verg. Ecl. IX. 4. (Lakatos István fordítása.)

334 Vö. Val. Max. 7.2. ext. 13.

335 Vö. Appendix I. 2–3. Ugyancsak a kétszáz évnyi török elleni küzdelmet emlegeti a szerencsi kiáltvány szerzője. L. MOE XI. 168.

336 A rész értelme nem világos, minthogy valószínűleg itt romlott a szöveg. (Mindhárom kézirat mást hoz, ami jelzi a bizonytalanságot.) Talán arra utalt Bocatius, hogy a németeket hamarabb fogja veszedelem érni, s csak azután a magyarokat.

337 Vö. Verg. Ecl. II. 73. (Bocatius nem pontosan idézte Vergilius verssorát. L. a latin szöveget.) Még l. Boc. Sal. Ep. 11.

338 Az itt következő rész tartalmilag már az 1605 végi béketárgyalásokhoz kapcsolódik. Még l. Kees Teszelszky bevezetőjét.
339 Vö. Boc. Olc. II. 17.
340 Vö. Boc. Olc. II. 17.
341 Bizonyára Szuhay Istvánra utal ezzel a szerző, akit már korábban is ezzel a jelzővel *(rusticus)* illetett. L. II. 42. (L. a kapcsolódó jegyzetünket is!)
342 Talán a királyi tanácsra, vagy még inkább az országgyűlésre gondol a szerző.
343 Vagyis: soha. (Az antik görög naptárban nem volt Calendae, vagyis nem nevezték így a hónap első napját.) Vö. Erasm. Adag. 1. 5. 84.
344 Vö. Boc. Olc. II. 17.
345 Vö. Boc. Olc. II. 17.
346 Vö. Palingenius III. 164.
347 Vö. Erasm. Adag. 2. 3. 26.
348 Vö. Appendix I. 97–98.
349 Cicero Publius Vatinius elleni beszéde után. Vö. Erasm. Adag. 2. 2. 94.
350 Egyértelmű gúny a szerző részéről: eszerint az „olaszok" a pápa „finom ízlése" avagy „választékossága" kedvéért kiirtanák a magyarokat.
351 Vö. Verg. Aen. VII. 312. (Lakatos István fordítása nyomán.) A közismert toposz a „szerencsi kiáltványban" még a magyarokra vonatkoztatva olvasható! L. MOE XI. 182. Még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 92.
352 Vö. Erasm. Adag. 1. 7. 55.
353 Vö. Boc. Epist. XIII. 7.
354 Vö. Boc. Sal. Ep. 6.
355 A mondat (verssor) értelme nem világos: talán a címzésre utal vissza (candide lector).
356 A szöveg elején mint Caelius Palaemon mutatkozott be (l. Introd. 1.). A Tullianus és a Maronianus Ciceróra és Vergiliusra utal, egyben Bocatius prózai és költői műveire.
357 Bocatius itt ravaszul kizárja magát az „érintett" országok közül (Magyarország, Itália, Németország, Lengyelország, és a Török Birodalom mint „Thrákia"), hogy pártatlannak tüntesse fel magát. Szigorúan véve igazat mond, hiszen Felső-Lausitz, és benne szülővárosa, Vetschau a cseh koronához tartozott. Még l. a bevezetőnket.
358 Decius Baronius 1598. 3. 10. 7. 2.
359 Laus Pisonis 28–29.
360 Bocatius meglehetősen szokatlan módon jeleníti meg itt a háborút – mindenesetre itt is szójátékot alkotott (Styx – pix).
361 Mart. Ep. X. 33. 10.; Boc. Castr. 'Lector Amice' 3.; Boc. Hung. II. 'Lector Benevole' 3.

362 Vö. Plaut. Poenulus 625–626.
363 Vö. Gellius XX. 10. A mondott helyen Ennius-idézet van, de Bocatius kissé módosít a szövegen és felcseréli a sorokat.
364 Vö. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 264.
365 Vö. Plaut. Trin. Prol. 11.
366 Nem világos, hogy mit kell érteni ellenségen. A legvalószínűbb, hogy Bocatius a tényleges hadi helyzetre utal, s a császáriakat nevezi ellenségnek. Vacuna római (szabin) istennő volt, szerepe nem tisztázott. Bocatius korában úgy hitték, hogy a mezőgazdasági munkák szüneteltetésének az istennője volt.
367 Tehát a *Hungaroteutomachiá*nak, mint írásműnek. Az eredetiben szójáték (libellum – bellum).
368 Vö. Erasm. Adag. 1. 2. 24.
369 Nem világos, hogy itt mire gondol. Esetleg elírás lehet Gellius helyett, akinél találni hasonló gondolatot.
370 A szövegrész értelmezése problematikus.
371 A keresztségre, mint összetartó erőre való utalás megtalálható a fentebb már említett két Bocskai-párti propaganda-iratban, az *Excusatió*ban, s annak olasz változatában, a *Copiá*ban is. L. *Excusatio* 41r.; *Copia* 157. Még l. Teszelszky–Zászkaliczky 2012. 97.
372 Nem tisztázott, hogy itt a „császár" Jézusra értendő, vagy valami más magyarázata van a szövegnek.
373 Vö. Boc. Sal. Praef. 12.
374 Vö. Verg. Aen. XI. 362. (az eredetiben éppen fordított helyzetben van a béke és a háború).
375 Verg. Aen. VII. 546. (Kartal Zsuzsa fordítása).
376 Vö. Plaut. Trinum. 1186.
377 Plaut. Poen. 258–259. (A „tokaji" természetesen Bocatius beszúrása.)
378 Vö. Hor. Ep. I. 2. 14; Boc. Hist. 39.
379 Vö. III. 186.
380 Bizonytalan értelmű sor; a latin verssor is hibás. A sor értelmével kapcsolatban még l. Appendix II. 2.
381 Vö. Boc. Poet. 1105. 9.
382 E két sor fordítása szintén bizonytalan a latin szövegben lévő szövegromlás miatt.
383 L. ugyanezt a kifejezést Boc. Poet. 1121. 1. („vi rapta potestas").
384 Kottanner Jánosné Wolfram Ilona, Erzsébet királyné udvarhölgye úrnője parancsára elrabolta segítőtársával a koronát a visegrádi várból 1440. február 21-én. L. Benda–Fügedi 1979. 55–65. Itt azonban a magyar történeti hagyományban meggyökerezett, Thuróczy és Bonfini által közvetített verziót

ismerteti Bocatius, miszerint Erzsébet a fia koronázása után (tehát 1440. május 15-ét követően) lopta volna el a koronát Visegrádon, mégpedig úgy, hogy mást tett a helyére. L. Thuróczy J. 224. fej.; Bonf. Dec. III. 4. 168–170.

385 Tévesen László (V. László magyar király) helyett.

386 A latin szövegben itt javíthatatlan szövegromlás van, így a sor értelmezése igen bizonytalan.

387 Tehát V. László anyja.

388 Vö. Boc. Sal. Praef. 14.; Boc. MilG. 'Magnifico D. Georg. Szeczi' (Poet. 918.) 1.

389 L. ugyanezt a kifejezést Boc. Poet. 1079. 3. „decus et Musis palmare Bohemis".

390 A csecsemő V. László sírt, amikor a koronát a fejére rakták. L. Bonf. Dec. III. 4. 162. Még l. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 22.

391 Tehát az a katona, aki vigyázott a koronára.

392 Itt feltehetően még mindig Erzsébetre utalva. A sor fordítása bizonytalan a szövegromlás miatt.

393 Médeia.

394 Vö. Boc. 'Ode gratulatoria' (Poet. 1053.) 26.

395 Vö. I. 38. Még l. a szakaszhoz fűzött jegyzetünket.

396 Vö. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 89.

397 Vö. Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 807.

398 Vö. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 95.

399 A latin szöveg feltehető romlottsága miatt a fordítás sem bizonyos. Ha jól értjük, itt Rudolfra utal (ezt fejti ki alább is, hogy ti. ritkán jelent meg az országban).

400 Tehát vesszőnyalábot. Még l. a 165. jegyzetet!

401 Vélhetően itt már Bocskaira utal.

402 Itt is romlott a latin szöveg. Innen ismét Rudolfról szól a vers.

403 Nem világos, hogy ezzel mire utal Bocatius.

404 Tehát a parasztok és a hajdúk.

405 Vö. Boc. Ungr. (Poet. 2.) 118.; Boc. Castr. 'In militem…' (Poet. 125.) 5.

406 Vagyis a németalföldiekkel „együtt", akik tudvalevőleg a spanyol Habsburgok uralma ellen lázadtak. Még l. I. 68.

407 Vö. Boc. Poet. 1118. 3.

408 V. Pál pápa. 1605. május 29-én iktatták be. Vö. III. 214.

409 Tehát mindaddig lázadni fognak, amíg ez meg nem történik.

410 Úgy tűnik e sorból, hogy Bocatius egy, a Szent Koronát ábrázoló metszetet szeretett volna elhelyezni a művében. Homályosan bár, de erre látszik utalni az előző versben is néhány részlet (l. Appendix I. 8–9.)

411 Tehát a királyjelölt fején.

412 Bocskai István.

413 Vö. Verg. Ecl. V. 37., Georg. I. 154.; Boc. Poet. 1105. 5.
414 Vö. Boc. Sal. Praef. 2.; Boc. Mattc. II. (Poet. 1021.) 1.; Boc. Poet. 1081. 15. Még l. *Excusatio* 39v (sanguinolentos agonas); uo. 40r (Romanis Lemuribus)!
415 Vö. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 12.
416 A meghökkentő képek értelme: a jezsuiták gonosz démonoktól származnak (e „démonok": Eris, a harag és a viszály istennője, a *lemures,* vagyis a holtak szellemei, valamint a fúriák, Tisiphoné és Megaira).
417 Zeusz és Héra lánya, a büntetés és a pusztítás istennője. Vö. Boc. Mattc. I. (Poet. 1020.) 4. Még l. *Excusatio* 38v (Aten aliquam ex Orco prodituram)!
418 Vö. Boc. Poet. 1118. 16. „vis Averna" (a klérusra értve).
419 Vö. II. 66. L. ugyanezt a kifejezést Boc. Hebd. Saphicum (Poet. 1039.) 30–31.; vö. Boc. MilJ. 'Reverendus doctissimusque V. D. Ioan. Balogus Tolnai' (Poet. 968.) 4.
420 Vö. Mt 23,24.
421 Vö. Mt 23,23.
422 Vö. Mt 23,27.
423 Vö. Boc. Poet. 1118. 9. (e versben a klérusra használja).
424 Az eredetiben szójáték (estis, testis, pestis).
425 Az előző, *Tetrastichon* c. vers (Appendix III.) megismétlése; csupán egy különbség van köztük (6. sor). Ebből sejthető, hogy a függelék nem végleges állapotban maradt ránk.
426 Belgiojoso.

BIBLIOGRÁFIA • BIBLIOGRAPHY

Levéltári források

Archivio di Stato di Biella (ASBI Biella)
Famiglia Ferrero della Marmora, Fondo Ferrero

Archivio Segreto Vaticano (ASV, Roma)
Fondo Borghese

Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BayHStA, München)
Kasten Schwarz

Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego (Wrocław)
Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien, 1604–1609.

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL, Budapest)
E 196 Archivum Familiae Thurzó
E 211 Lymbus

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK, Budapest)
K Oklevélgyűjtemény

Nationaal Archief (NA, Den Haag)
Staten-Generaal

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK, Budapest)
Quart. Lat.: Quarta Latina

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA, Wien)
Ungarische Akten (Hungarica), Miscellanea

Nyomtatott források és szakirodalom

Ács 2000 = Ács Pál: „Apocalypsis cum figuris". A régi magyar irodalom történelemképe. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest, 2000. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3) 48–62.

Bagi 2011 = Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.

Balla 2006 = A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga. Szerk. Balla Péter (et al.). Budapest, 2006. (Studia Caroliensia 7. [2006] 1. sz.)

Barta – Papp 2004 = „Nincsen nekönk több hazánk ennél..." Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János – Papp Klára. Budapest, 2004.

Basta 1909–1913 = Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). Közread. Veress Endre. I–II. Budapest 1909–1913. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXIV., XXXVII.)

Batr. = "Batrachomyomachia." Brill's New Pauly. Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Brill Online, 2014. Reference. University of Groningen. 08 July 2014 <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/batrachomyomachia-e213900>

Bél 1735 = Matthias Belius: Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I(–II.) Posonii 1735(–1746.)

Benda – Fügedi 1979 = Benda Kálmán – Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Budapest, 1979.

Benda 1987 = Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 158–166.

Benda 1993 = Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest, 1993.

Bene 2007 = Bene Sándor: A jövő története és az olvasók. In: A magyar irodalom történetei. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László – Orlovszky Géza. Budapest, 2007. 487–500.

Bényei 2004 = Bényei Márta (szerk.): Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia. Debrecen, 2004.

Berger 1600 = Elias Berger: Rapsodiae de cruce, insigniis regni Hungarici sanctissimis, et de gestis pro cruce Christi inclutorum Hungariae Regum Faelicis-

simis; secundum fidem historicam pro immortali gloria Hungariae, pro nomine Christi tot seculis pugnantis. Olomutii, 1600.
Berger 1608 = Elias Berger: D. O. M. Jubilaeus de origine, errore, et restitutione S. Coronae Hungariae, regni fortissimi et faelicissimi. [Viennae], 1608.
Bitskey 2006: Bitskey István: A Bocskai-apológia előtörténete. In: Papp – Jeney-Tóth 2006. 177–182.
Boc. Castr. = Ioannes Bocatius: Castra temperantiae vel exercitia poetica... Bartphae, 1597. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 1. 199–263.)
Boc. Conf. = Confessiones (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 229–254.)
Boc. Epist. = Ioannes Bocatius: Epistolae. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 270–322.)
Boc. Hebd. = Iohannes Bocatius: Psalmi CIII. [...] hebdomelodia vel VII diversorum carminum generibus eucharistia Poetica... Cassoviae, 1614. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 803–819.)
Boc. Hex. = Ioannes Bocatius: Hexasticha votiva vel strena poetica ominis boni gratia... Bartphae, [1612.] (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 666–713.)
Boc. Hist. = Ioannes Bocatius: Historia parasceve, sive praeparatio ad rerum in Hungaria Transylvaniaque trium imperatorum ac regum Rudolphi II., Matthiae II., Ferdinandi II. nec non electi novi regis Gabrielis tempore gestarum opus historiale... Cassoviae, 1621. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 53–72.)
Boc. Hung. = Ioannes Bocatius: Hungaridos libri poematum V. Bartphae, 1599. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 1. 318–595.)
Boc. Interr. = Interrogatoria [für Johann Bocatium.] (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 217–223.)
Boc. Inv. = Inventaria (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 467–481.)
Boc. Litc. = Ioannes Bocatius: Litterae ex carcere Northeimiensi missae. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 186–217.)
Boc. Matte. = Ioannes Bocatius: Matthiados carmina heroica. Cassoviae, 1614. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 750–802.)
Boc. MilG. = Ioannes Bocatius: Militia S. Georgii. Cassoviae, 1612. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 714–728.)
Boc. MilJ. = Ioannes Bocatius: Militia vel ordo S. Ioannis. Cassoviae, 1612. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 729–749.)
Boc. Musp. = Ioannes Bocatius: Musae parentales... Simonis Forgacz... placide et pie 20. Septemb. anno MDXCVIII. demortui... Bartphae, 1598. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 1. 274–287.)
Boc. Ode gratulatoria = Joannes Bocatius: Ode gratulatoria de Coronae Hungaricae restitutione. In: Boc. Sal. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 2. 830–832.)
Boc. Olc. = Joannes Bocatius: Olympias carceraria. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 111–185.)

Boc. Poet. = Joannes Bocatius: Opera poetica. (nr. 1–1132.) In: Bocatius 1990–1992. 1–2.

Boc. Rel. = Joannes Bocatius: Relatio vel epistolica commemoratio conventus inter Serenissimum Hungariae Transylvaniaeque principem Bochkay et inter Machumetum Vezerium habiti in campo Rakos... (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 87–110.)

Boc. Resp. = Responsoria. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 223–229.)

Boc. Sal. = Salomon Hungaricus, vel de Matthiae Corvini... sapienter, egregie, fortiter et iocose dictis ac factis libellus Galeoti Martii... Maximiliano II. ... dedicatus ab Ioanne Bocatio... eiusdemque opera et studio correctior priore denuo in lucem editus et impressus... Cassoviae, 1611. (Bocatius 1990–1992. Op. Pros. 73–78.)

Boc. Sir. = Ioannes Bocatius: Siracides vel Ecclesiasticus Iesu filii Sirach... Wittebergae, 1596. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 1. 63–198.)

Boc. Ungr. = Ioannes Bocatius: Ungaria gratulans serenissimo Principi ac domino domino Maxaemiliano... Bartphae, 1595. (Bocatius 1990–1992. Op. Poet. 1. 55–62.)

Bocatius 1604 = Joannes Bocatius: Regentenspiegel. Eine Oration vom Standt der Obrigkeit. Das derselbe sey ein ehrlicher, beschwerlicher vnd gefehrlicher Standt. Vnd das Gott gleichwol denen regierenden Ampts-Personen durch seine göttliche Hülff ein Ausskommen gebe. Gehalten vnd zum glückseligen Newen Jahr dedicirt vnd verehrt dem wolgebornen Herrn Herrn Seiffrieden von Kollonitz, Freyherrn auf Burgschleinitz, Rittern Röm. Key. Mai. Kriegsrath vnnd bestelten Feltobristen vber gewisse deutsche Reuter etc. durch Ioannem Bocatium, do er sein getragenes des 1603 Jahrs Richterampt zu Caschaw resignirt vnd auffgeben im Anfang annI DoMInICI. Bartfeldt, (1604.)

Bocatius 1985 = Bocatius János: Öt év börtönben. [1606–1610.] Ford., jegyz., utószó: Csonka Ferenc. Budapest, 1985.

Bocatius 1988 = Bocatius János: Relatio vel epistolica commentatio [...] Ford. Csonka Ferenc. In: Csonka – Szakály 1988. 59–96.

Bocatius 1990–1992 = Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica (1–2.), Prosaica (3.). Edidit Franciscus Csonka. Budapest, 1990–1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisquae Aevorum, Series Nova XII/1–3.)

Bodin 1975 = Jean Bodin: Colloquium of the Seven about Secrets of the Sublime. (Colloquium Heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis.) Translation with introduction, annotations and critical readings by Marion Leathers – Daniels Kuntz. Princeton–London, 1975.

Bónis 1981 = Bónis György: Révay Péter. Budapest, 1981. (Irodalomtörténeti Füzetek 104.)

Brederode 1608 = Pieter Cornelis van Brederode: Repraesentatio pacis generalis... [S. l.] 1608.

CJH 1000–1526 = Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Ford., jegyz. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Budapest, 1899.

CJH 1526–1608 = Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső. Budapest, 1899.

Copia = Copia della scusa fatta dal signor Bobikai con li prencipi christiani della sua religione, et rebellione, qual lui comincio alli 15 ottobre 1604. in di de venere un'hora avanti giorno campana di Diveszeck in Ungheria Superiore. ASV Fondo Borghese III. Vol. 128. In: Kruppa 2006. 154–157.

Csonka – Szakály 1988 = Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról 1605. november 11. Közread. Csonka Ferenc – Szakály Ferenc. Budapest, 1988. (Bibliotheca Historica)

Czigány 2005 = Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára. Főszerk. Czigány István, szerk. Bertók Krisztina – Kisteleki Károly. Budapest, 2005.

Debreczeni Szappanos 1605 = Debreczeni Szappanos János: Militaris Congratulatio Comitatus Biharіensis… Debrecini, 1605.

Decius Baronius 1598. = Ioannes Decius Baronius: Adagiorum graecolatinoungaricarum chiliades quinque... Bartphae, 1598. (Erasmus: Adagia. Edited by Antonio Bernat Vistarini, John T. Cull, Tamás Sajó. Studiolum, 2006. [CD-ROM.])

Decretum 1605 = Decretum Gratiani emendatum et notationibus dilucidatum... Venetiis, 1605.

Domokos 2005 = Domokos György: Gondolatok a katonai erőegyensúly okairól a hosszú háborúban. In: Czigány 2005. 41–54.

Duchoň 2004 = Jozef Duchoň: Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén. In: Barta – Papp 2004. 105–120.

Duerloo 2012 = Luc Duerloo: Dynasty and Piety: Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars. Farnham, 2012.

Eténvi 2006[1] = G. Eténvi Nóra: A Bocskai-szabadságharc európai propagandája. Confessio 30. (2006) 3. sz. 24–34.

Eténvi 2006[2] = G. Eténvi Nóra: Relígió és rebellió. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában. In: Balla 2006. 61–72.

Eténvi – Horn – Szabó 2006 = G. Eténvi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. Budapest, 2006.

Evans 1973 = R. J. W. Evans: Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History 1576–1612. Oxford, 1973.

Excusatio = Ad Sacri Romani Imperii Potentissimos, Serenissimos et Illustrissimos Electores, Principes ac Duces, Urbes Imperiales, Germaniae provincias ceterasque totius Christianitatis regiones omnes et singulas Hungariae gentis excusatio maxime necessaria, cur illa contra Caesaris Romani exercitum arma ceperit. In: Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609. Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego, MF 9961, fol. 37r–41r.

Exalto 2005 = John Exalto: Gereformeerde Heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland. Nijmegen, 2005.

Fallenbüchl 2002 = Fallenbüchl Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Budapest, 2002. (Nemzeti Téka)

G. EténYi = Etényi

Guitman 2014 = Guitman Barnabás: Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből. Világtörténet 36. (2014) 295–317.

Gyulai 2006 = Gyulai Éva: Bocskai címerreprezentációja. In: Papp – Jeney-Tóth 2006. 41–60.

Habermas 1962 = Jürgen Habermas: The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of Bourgeois society. Cambridge, 1989.

Havas 2010 = László Havas: La conception de l'histoire chez le poète hongrois Janus Pannonius. In: Acta Conventus Neo-Latini Budapestiensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies. Budapest, 6–12. August 2006. General editor: Rhoda Schnur. Tempe, 2010. (Medieval and Renaissance Texts and Studies. Volume 386.) 281–289.

Homerus 1641 = Homerus: Batrachomyomachia. Ofte Nederlandtsche oorlogen, uyt-gebeeldt door den seltsamen strijdt der kickvorssen en muysen… Dordrecht, 1641.

J. Újváry = Újváry

Jessenius 1609 = Johannes Jessenius a Jessen: Regis Ungariae, Matthiae II. coronatio. Viennae Austriae, 1609.

Kármán 2008 = Kármán Gábor: An Ally of Limited Acceptability: Johannes Bocatius and the Image of the Turk in Hungary. In: Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008. Ed. Ekrem Čaušević – Nenad Moačanin – Vjeran Kursar. Berlin, 2010. 971–980.

Károlyi 1889 = Károlyi Árpád: A huszonkettedik artikulus (Az 1604: XXII. törvényczikk). Történelmi tanulmány. Budapest, 1889.

Kernerová 2009 = Poeta laureatus Ioannes Bocatius, 1569–1621. Zborník z celoslovenskej konferencie, ktorá sa konala v dňoch 29–30. septembra 2009 v

Košiciach pri príležitosti 440. výročia narodenia a 410. výročia príchodu Jána Bocatia do Košíc. Zost. Klára Kernerová. Košice, 2009.

Kovács 2006 = Kovács András: Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). Művészettörténeti Értesítő 55. (2006) 3–4. sz. 251–257.

Kruppa 2006 = Kruppa Tamás: Mentség: a rendi jogok és a vallás védelmében. Bocskai István ismeretlen levele Európa protestáns fejedelmeihez. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 29. (2006) 150–157.

Kubinyi 1991 = Kubinyi András: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). Történelmi Szemle 33. (1991) 1–2. sz., 1–54.

Kubinyi 2006 = Kubinyi András: Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. Századok 140. (2006) 2. sz. 361–374.

Lencz 1917 = Lencz Géza: Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede. Debrecen, 1917.

Lipsius 1594 = Iustus Lipsius: Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Parisiis, 1594.

Lycosthenes 1602 = Conradus Lycosthenes: Apophtegmata ex probatis Graecae Latinaeque linguae scriptoribus a Conrado Lycosthene authore damnato collecta... Lugduni, 1602.

Makkai 1974 = Makkai László: Bocskai és európai kortársai. Történelmi Szemle 17. (1974) 4. sz. 483–494.

Meteren 1608 = Emanuel van Meteren: Commentarien ofte Memorien vanden Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende geschiedenissen van onsen tyden, etc. Mede vervattende eenige haerder ghebueren handelinghen. [Amsterdam], 1608.

Mihály 1995 = Imre Mihály: „Magyarország panasza." A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995.

MOE X. = Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. X. kötet (1602–1604). Budapest, 1890.

MOE XI. = Magyar Országgyűlési Emlékek. Szerk. Károlyi Árpád. XI. kötet (1605–1606). Budapest, 1899.

Nagy 1961 = Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest, 1961.

Nagy 2014 = Gábor Nagy: „Barbarorum iuga, exterorum dominatio." Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbildes im 16. Jahrhundert. In: Spannenberger – Varga 2014. 159–177.

Négyesi 2005 = Négyesi Lajos: Az osgyáni ütközettől az edelényi csatáig. In: Czigány 2005. 55–66.

Oborni 2006: Oborni Teréz: Bocskai erdélyi állama. In: Papp – Jeney-Tóth 2006. 77–88.

Oranje 1923 = Willem van Oranje: Apologie, ofte Verantwoordinghe. Santpoort–Antwerpen, 1923.

Őze 2011 = Őze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországán (1526–1566). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011.

Pálffy 2008 = Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? In: Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai. Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2008. 187–203.

Pálffy 2010 = Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010. (História könyvtár: Monográfiák 27.)

Papp K. 2004 = Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In: Barta – Papp 2004. 121–144.

Papp S. 2001 = Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75. Ed. Violeta Barbu – Tüdős S. Kinga. Bucureşti–Cluj, 2001. 119–135.

Papp S. 2004 = Papp Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 1198–1211.

Papp S. 2013 = Papp Sándor: Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Akadémiai Doktori Disszertáció. Tézisek. Szeged, 2013.

Papp – Jeney-Tóth 2006: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.)

Paulinyi 1930 = Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez. In: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Mályusz Elemér. XIV. évf. Budapest, 1930. 11–110.

Péter 2003 = László Péter: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. The Slavonic and East European Review 81. (2003) 421–510.

Péter 2008 = László Péter: *Ius resistendi* in Hungary. In: Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. Ed. László Péter – Martyn Rady. London, 2008. 41–56.

Poet. = Boc. Poet.

Posthius – Schede 1573 = Johannes Posthius – Paulus Melissus Schede: Collegii Posthi-Melissaei votum. Francoforti ad Moenum, 1573.

Potemkin 1863 = Potemkin Ödön: Sáros vármegye leírása, statistikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben. Pest, 1863.

Rewa 1613 = Petrus de Rewa: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum, 1613.

Ritoókné Szalay 2012 = Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchthon? In: Uő: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 210–219.

Ritter 1870 = Moriz Ritter: Briefe und Akten zur geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einfluss der Witelsbacher. I. Die Gründung der Union,. 1598–1608. München, 1870.

Rollenhagen 1595 = Georg Rollenhagen: Froschmeuseler. Magdeburg, 1595.

Sibeth 2007 = Uwe Sibeth: „Der „Friede" als Forsetzung des Krieges mit anderen Mitteln. Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz Brederode. In: Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag. Hrsg. Stefan Ehrenpreis (et al.). Berlin, 2007. 479–502.

Sleidanus 1576 = Johannes Sleidanus: Commentariorum de statu religionis et reipublicae Carolo quinto caesare libri XXVI. Argentorati, 1576.

Spannenberger – Varga 2014 = Ein Raum im Wandel. Die osmanisch–habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga. Stuttgart, 2014.

Sugár 1984 = Sugár István: Az egri püspökök története. Budapest, 1984. (Az Egri Főegyházmegye schematizmusa 1.)

Szabó 2006 = Szabó András: „Téged Isten dícsérünk." Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme. Budapest, 2010.

Szamosközy 1880 = Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1608. Kiadta Szilágyi Sándor. Negyedik kötet. Vegyes följegyzések. Budapest, 1880. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXX.)

Tarnai 1969 = Tarnai Andor: Extra Hungariam non est vita… (Egy szállóige történetéhez.) Budapest, 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6.)

Tarnai 2004 = Tarnai Andor: Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a *Specimen*.) In: Uő: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest, 2004. (Historia Litteraria 16.)

Teichmann 1998 = Doris Teichmann: Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert. Quellengeschichtliche Untersuchungen. Bautzen, 1998. (Schriften des Sorbischen Instituts 16.)

Teichmann 2005 = Doris Teichmann: Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus. Lětopis 52. (2005) 1. 48–72.

Teszelszky 2008 = Kees Teszelszky: Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömére tanítványaitól. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2008. 115–134.

Teszelszky 2009 = Kees Teszelszky, Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma, 2009.

Teszelszky 2010 = Kees Teszelszky: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2010. 125–145.

Teszelszky – Zászkaliczky 2012. = Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda (1604–1606). Aetas 27. (2012) 4. 49–121.

Teszelszky 2013 = Kees Teszelszky: Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606) avagy Holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban. – True Religion: a lost portrait by Albert Szenci Molnár (1606) or Dutch–Flemish–Hungarian intellectual relations in the early-modern period. Budapest, 2013.

Tóth 1932 = Tóth László: A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben. Századok 66. (1932) 487–492.

Tóth 2014 = Gergely Tóth: Was blieb von den Türken? Geschichte und Relikte der osmanischen Herrschaft in Ungarn im Werk des Geschichtsschreibers Matthias Bél (1684–1749). In: Spannenberger – Varga 2014. 235–249.

Újváry 2006 = J. Újváry Zsuzsanna: Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete. Confessio 30. (2006) 3. sz. 38–50.

Werboecz 1517 = Stephanus de Werboecz: Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae. Viennae, 1517.

Werbőczy 1990 = Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. Csiky Kálmán, bev. Bónis György. Budapest, 1990. (Tudománytár)

Zászkaliczky 2013 = Zászkaliczky Márton: The language of liberty in early modern Hungarian political debate. In: Freedom and the Construction of Europe. Vol. 1. Religious and Civil liberty. Ed. Quentin Skinner – Martin van Gelderen. Cambridge, 2013. 274–295.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ • INDEX OF PERSONAL NAMES

A személynévmutatóban és a helynévmutatóban a *Hungaroteutomachia* szövegére nem oldalszám szerint, hanem fejezet- és szakasz-szám (vagy név) szerint hivatkoztunk (pl. Introd. 1., vagy II. 33.). A bevezető tanulmányokra és a tárgyi jegyzetekre viszont oldalszám szerint hivatkoztunk. Az oldalszámok *kurzívval* vannak szedve. A mutatóba nem vettük fel Johannes Bocatius nevét, valamint a mitológiai, bibliai, illetve fiktív személyeket. Értelmező kiegészítéssel láttuk el az egyelemű tételeket, illetve az azonos nevű személyeket. Zárójelben közöltük az alternatív alakokat. Az alternatív alakokat önálló utalóként is felvettük, ha azok már az első négy betűn belül eltérnek a főalaktól.
Rövidítések: *v.* = *vide*.

***

In the indices of personal names and place names we referred to the text of *Hungaroteutomachia* with the chapter and section title or number (e. g. Introd. 1., or II. 33.) instead of page numbers. The introductions and explanatory notes, however, are indexed according to page numbers. These page numbers are typeset in *italics*.
The name of Johannes Bocatius was excluded, as well as the mythological, biblical and fictitious persons. The names consisting of one element and also the persons having the same name were provided with explanatory notes. The variants of names are given in brackets. These variants were also indicated separately on their own in the index if their first four letters were not identical with the main entry's.
Abbreviations: *v.* = *vide*.

Abstemius *v.* Bornemissza Pál
Ács Pál *21., 37.*
Albert, Habsburg, német király (II. Albert), magyar király (Albertus) App. I. 21.
Almási Gábor *21., 37.*
András, II., magyar király *53., 64., 93., 105.*
Arisztotelész, görög filozófus (Aristoteles) III. 98.
Aulus Gellius *v.* Gellius
Aurelius Victor (Sextus Aurelius Victor) III. 141.
Baranyai Decsi János *236., 241.*
Barbelijanus *v.* Belgiojoso, Giacomo Barbiano
Barbiano, Barbianus *v.* Belgiojoso, Giacomo Barbiano
Basta, Giorgio (Bastaeus, Basticus) *9., 25., 61., 67., 102.*, I. 13., 19., II. 38., III. 132., 139., 152., 158., 159., 163., 167., 174., 207., *234., 247–249.*

Bathoreus, Sigismundus *v.* Báthory Zsigmond
Báthory Zsigmond, somlyói, erdélyi fejedelem (Sigismundus [Bathoreus], Zsigmond) III. 54., 204.
Batizi András *237.*
Bebek Ferenc (Bebeck) II. 70., *240*
Bél Mátyás *40., 80.*
Belacosa *v.* Belgiojoso, Giacomo Barbiano
Belgiojoso, Giacomo Barbiano (Barbelijanus [!], Barbiano, Barbianus, Belacosa, Belgiosa) *9., 12–14., 25., 28–30., 64., 66., 67., 105., 107., 108.,* II. 9., 13., III. 25., 28., 29., 33., 34., 36., 37., 38., 89., 101., App. V. 6., *238., 243–246., 253.*
Berger a Grünenberg, Elias (Illés) *39., 51., 69., 72., 76., 77., 78., 79., 91., 110., 113., 117., 118., 119.*
Bethlen Gábor *14., 30.*
Bocatius, Johannes (Hans Bock, Bogáty János) [l. a mutató bevezetőjét!]
Bock, Hans *v.* Bocatius, Johannes
Boczkaius, Boczkay *v.* Bocskai István
Bocskai István (Boczkaius, Boczkay, Botschianus, Botskai, Botskaius) *7., 9., 12., 13., 15., 23., 25., 27–29., 39., 41–52., 54–79., 81–90., 92., 94–98., 100–119.,* Introd. (ante titulum in nota), III. 32–34., 41., 53., 74., 162., 213., App. III. 2., App. V. 2., *233., 234., 237., 238., 241–245., 247–249., 251., 252.*
Bogáty János *v.* Bocatius, Johannes
Bonfini, Antonio *251.*
Bornemissza Pál (Abstemius) III. 100.
Botschianus, Botskai, Botskaius *v.* Bocskai István
Brederode, Pieter van *45., 48., 70., 72., 85., 89., 111.*
Caelius Palaemon (Bocatius álneve) Introd. 1., *250.*
Caelius Tullianus (Bocatius álneve) Ep. 1., *250.*
Calvin, Jean *v.* Kálvin János
Cantacuzeni *v.* Kantakuzénosz család
Carolus *v.* Károly, V.
Christianus *v.* Keresztély, II.
Cicero (Marcus Tullius Cicero) *240., 250.*
Clemens *v.* Kelemen, VIII.
Concha Győző *53., 94.*
Corvinus, Matthias *v.* Mátyás, I.
Csonka Ferenc *7., 15., 19., 23., 26., 31., 35., 40., 57., 80., 242.*
Debreceni Szappanos János (Johannes Smigmatopoeus Debreczinus) *55., 76., 95., 117.*
Déri Balázs *21., 37.*
Devecseri Gábor *234.*
Dózsa György (Székely György, Georgius Zekel) II. 69., *240.*
Elisabeth (acc. Elisaben) *v.* Erzsébet, Luxemburgi
Ennius (Quintus Ennius) Ep. 6., *251.*
Erasmus, Desiderius *11., 19., 35., 46., 86., 245.*
Erzsébet, Luxemburgi, magyar királyné (Elisabeth [acc. Elisaben]) App. I. 25., *251., 252.*
Fazekas István *21., 37., 40., 80.*
Feierkeuius *v.* Fejérkövy
Fejerkevius *v.* Fejérkövy
Fejérkövy István (Feierkeuius, Fejerkevius) III. 100.
Ferdinánd, I., Habsburg, német-római császár, magyar király (Ferdinandus) *62., 103.,* I. 32., 38., III. 70.,

80., 82., 85., 134., 204., *235.*
Ferenc, I., francia király *67.*, III. 122.
Ferrero della Marmora család *17., 33.*
Ferrero, Giovanni Stefano *44., 84.*
Flavius, Iosephus (Iosephus, Josephus Flavius) III. 121.
Florus (Lucius Annaeus Florus) Ep. 3.
Forgách Ferenc (Forgacz, Forgatz) III. 101.
Fráter György (Georgius frater) III. 204.
Fridericus *v.* Frigyes, III.
Friedrich *v.* Frigyes, IV., pfalzi választófejedelem
Frigyes, III., német-római császár (Fridericus) *76., 118.*, App. I. 38. (36.)
Frigyes, IV., pfalzi választófejedelem (Friedrich) *73., 114.*
Gellius (Aulus Gellius) *251.*
Georgius frater *v.* Fráter György
Giovio, Paolo (Iovius, Jovius) III. 134.
Gonsaga *v.* Gonzaga
Gonzaga (Gonsaga) II. 38.
Gregoriánczi Pál (Gregoriantius, Gregoriantzius) III. 100.
Hajnik Imre *53., 94.*
Hallgatag Vilmos *v.* Vilmos, I., orániai herceg
Hardegg, Ferdinand Graf zu (Hardeckius) I. 11., *234.*
Hermokratész (syracusai) *249.*
Homer, Homerus *v.* Homérosz
Homérosz (Homer, Homerus) *9., 25., 48.*, Introd. 2.
Horn Ildikó *21., 37.*
Huniades *v.* Hunyadi János
Hunyadi János (Huniades) III. 106.
Hunyadi Mátyás *v.* Mátyás, I.
Illésházy István *51., 54., 57–59., 61., 62., 64., 67., 68., 76–78., 92., 94., 95., 97–100., 102., 103., 105., 108., 109., 117–119.*
Ioannes Fridericus *v.* János Frigyes, I.
Ioannes *v.* János, I.
Iosephus *v.* Flavius, Iosephus
Iovius *v.* Giovio, Paolo
István *v.* István, I.; Bocskai István
István, I., Szent, magyar király (Stephanus) *52., 71., 72., 93., 112.*, App. II. 1., App. III. 1., App. V. 1.
Iustinus (Marcus Iunianius Iustinus, Justinus) III. 112.
Izabella, magyar királyné *235.*
János, I., Szapolyai, magyar király (Ioannes, Ioannes de Zapolia/Sapolia) *67., 108.*, I. 37., III. 124., 134., *235*
János Frigyes, I., szász választófejedelem (Ioannes Fridericus) *10., 26.*, III. 128., *247.*
Janus Pannonius *76., 117., 118.*
Jászay Pál *57., 97.*
Jessenius *v.* Jeszenszky János
Jeszenszky János (Jessenius) *74., 115.*
Josephus Flavius *v.* Flavius, Iosephus
Jovius *v.* Giovio, Paolo
Justinus *v.* Iustinus
Kálvin János (Jean Calvin) *237.*
Kantakuzénosz család (Cantacuzeni) III. 49.
Karaczonia, Karatczonia *v.* Karácsony György
Karácsony György (Karaczonia, Karatczonia) II. 70., *240.*
Kármán Gábor *21., 37., 241.*
Károly, V., Habsburg, német-római császár (Carolus) *10., 26., 66., 107.*, I. 32., II. 68., III. 21., 128., *242., 243., 247.*
Károlyi Árpád *7., 16., 23., 32., 40., 41., 80., 81.*

Káthay Mihály *76., 117.*
Kékedy György *75., 116.*
Kelemen, VIII., római pápa (Clemens) III. 101.
Keresztély, II., szász választófejedelem (Christianus) I. 69.
Korláth István *75., 116.*
Kottanner Jánosné Wolfram Ilona *251.*
Kruppa Tamás *16., 21., 32., 37., 44., 84.*
Kutassy János *77., 118.*
Ladislaus *v.* Ulászló, II. (!)
Lajos *v.* László, V. (!)
Lajos, II., magyar király (Ludovicus) *62., 103.*, I. 31., 34., 35., *245.*
Lakatos István *233., 240., 245., 249., 250.*
Lalla Mehmed, nagyvezír (Mahumetes Vezerius) *43., 83.*
László, V., magyar király (Lajos[!], Ludovicus[!]) App. I. 22. (21.), *252.*
Lencz Géza *16., 32., 41., 81.*
Lipai *v.* Lippai
Lippai Balázs (Lipai) III. 132., 139., 153., *247., 248.*
Lipsius, Justus I. 63.
Listhi János (Listhius) III. 100.
Löfenius, Michael *73., 114.*
Lucius Annaeus Florus *v.* Flours
Lucius Annaeus Seneca *v.* Seneca
Ludovicus *v.* Lajos, II., László, V. (!)
Luther Márton (Martin Luther, Martinus Lutherus) III. 83., 84., *237., 245.*
Mahumetes Vezirius *v.* Lalla Mehmed, nagyvezír
Makkai László *41., 81.*
Marcus Iunianius Iustinus *v.* Iustinus
Mária, Habsburg, II. Miksa császár felesége *239.*
Matthias *v.* Mátyás, I.; Mátyás, II.
Mátyás, I., magyar király (Hunyadi Mátyás, Matthias Corvinus) *74., 76., 115., 117.*, III. 106., 128., App. I. 36.
Mátyás, II., Habsburg, főherceg, majd német-római császár; II. Mátyás néven magyar király (Matthias) *9., 25., 56., 57., 65., 78., 97., 106., 118., 119.*, II. 66., III. 41., *235., 243.*
Maurice of Orange *v.* Móric, orániai herceg
Maximilian *v.* Miksa, I.
Maximilianus *v.* Miksa, I.; Miksa, II.; Miksa, III.
Mehmed, tihája (kethüda) *75., 116.*
Melanchthon, Philipp *237.*
Melissus, Paulus *v.* Schede, Paulus Melissus
Meteren, Emanuel van *70., 111.*
Mezentius, etruszk király I. 53.
Micatius *v.* Migazzi Miklós
Migazzi Miklós (Micatius) III. 101., *239.*
Miksa, I., német-római császár (Maximilian, Maximilianus) *62., 103.*, I. 30., 32., 33., *234.*
Miksa, II., Habsburg, német-római császár, magyar király (Maximilianus) I. 38., III. 70., 80., 85.
Miksa, III., Habsburg, főherceg, a Német Lovagrend nagymestere (Maximilianus) III. 119.
Molnár Antal *21., 37.*
Móric, orániai herceg (Maurice of Orange, Orániai Móric) *72., 113.*
Németi Balázs (Nemeti) III. 132., *247.*
Nemeti *v.* Németi Balázs
Numa Pompilius III. 16.

Oláh Miklós (Olahus) III. 100.
Olahus *v.* Oláh Miklós
Orániai Móric *v.* Móric, orániai herceg
Otto of Bayern *v.* Ottó, magyar király
Ottó, magyar király (Otto of Bayern, Wittelsbach Ottó) *73., 114.*
Pál, V., római pápa (Paulus) *13., 18., 29., 34.,* III. 214., App. I. 98., *252*
Palaemon Maronianus (Bocatius álneve) Ep. 1., *250.*
Palaemon, Remmius *233.*
Palaiologosz család (Palaeologi) III. 49.
Pálffy Géza *21., 37., 40., 80., 235.*
Paradeiser, Georg (Paradiserus) I. 11., *234.*
Paulus *v.* Pál, V.
Pécsy Simon *76., 117.*
Péter László *52., 53., 92., 94.*
Pethe Márton, hetési (Pető) III. 101., *239.*
Pető *v.* Pethe
Petz, Baptist Johann (Petzianus) III. 28.
Phalaris, Akragasz türannosza I. 53.
Platón, görög filozófus (Plato) Ep. 1.
Plautus (Titus Maccius Plautus) *233.*
Pribizer Márton (Pribizerius) *44., 85.*
Publius Terentius Afer *v.* Terentius
Publius Vatinius *v.* Vatinius
Publius Vergilius Maro *v.* Vergilius
Quintus Ennius *v.* Ennius
R. Várkonyi Ágnes *v.* Várkonyi Ágnes, R.
Radecius *v.* Radéczy István
Radéczy István (Radecius) III. 100.
Révay Péter *51., 69., 72., 74., 75., 76., 78., 91., 110., 113., 115., 116., 119.*
Rimay János *76., 117.*
Rollenhagen, Georg *48., 88.*
Rottwitz, Melchior (Rotwitz) *66., 107.,* III. 28., *243.*
Rotwitz *v.* Rottwitz
Rudolf, II., Habsburg, német-római császár; **I.**, magyar király (Rudolphus) *10., 12., 13., 26., 28., 29., 52., 54–58., 61–64., 66., 73., 77., 93–99., 101., 103., 104., 105., 107., 114., 118.,* I. 38., III. 86., 116., *235., 239., 252.*
Rust, Philippus *42., 82.*
Sánta Ákos *21., 37.*
Sapolia *v.* János, I.
Schede, Paulus Melissus *63., 104.,* I. 60.
Schleidanus *v.* Sleidanus
Schüssler Miklós *17., 33.*
Schwendi, az eperjesi császári helyőrség parancsnoka (?) (Schwendius) III. 167., *249.*
Schwendi, Lazarus, Freiherr von (Schwendius) III. 167., *249.*
Seneca (Lucius Annaeus Seneca) II. 12.
Sextus Aurelius Victor *v.* Aurelius Victor
Sigismundus *v.* Báthory Zsigmond
Sleidanus, Johannes (Schleidanus) *10., 26., 66., 107.,* III. 21., 24., 29., *242.*
Smigmatopoeus Debreczinus, Johannes *v.* Debreceni Szappanos János
Socrates *v.* Szókratész
Solimannus *v.* Szulejmán, I.
Soós István *21., 37.*
Stephanus *v.* István, I.; Bocskai István
Sudár Balázs *21., 37.*
Sudermannus, Carolus (?) III. 119.
Szamosközy István *247.*
Szapolyai János *v.* János, I.
Székely György *v.* Dózsa György
Szenci Molnár Albert *46., 70., 86., 111.*
Szókratész, görög filozófus (Socrates) *46., 86.,* Ep. 1.

Szuhay István (Zuhai, Zuhay) II. 42., III. 101., *239., 250*
Szulejmán, I., török szultán (Solimannus) III. 124., 134., *235.*
Terentius (Publius Terentius Afer) *234., 236.*
Teszelszky, Kees *8., 11., 24., 27., 39., 250.*
Teuffel János (Johannes) *17., 33., 43., 83.*
Thuróczy János *74., 115., 251.*
Titus Maccius Plautus *v.* Plautus
Tóth Gergely *7., 39., 40., 43., 45., 69., 79., 80., 83., 85., 110.*
Ulászló, II., magyar király (tévesen Ladislaus; Vladislaus, Wladislaus) *62., 103.*, I. 30., 33., III. 70., 80., 82.
Urbán Eszter *233., 236.*
Utenhove, Karl von (Utenhovius) I. 60.
Várkonyi Ágnes, R. *21., 37.*
Vatinius (Publius Vatinius) *250.*
Verancsics Antal (Verantius) III. 100.
Verbőczius *v.* Werbőczy István
Veress Endre *234.*
Vergilius (Publius Vergilius Maro, Virgil) *19., 35., 249., 250.*
Vilmos, I., orániai herceg (Hallgatag Vilmos, William the Silent) *72., 113.*
Virgil *v.* Vergilius
Vladislaus *v.* Ulászló, II.
Vörös Péter *21., 37.*
Werbőczy István (Verbőczius?) *10., 26., 53., 65., 66., 75., 93., 94 ., 106., 107.,* III. 11. (?), *242.*
William the Silent *v.* Vilmos, I., orániai herceg
Wittelsbach Ottó *v.* Ottó, magyar király
Wladislaus *v.* Ulászló, II.
Zalatnaky György III. 101., *239., 246.*
Zapolia *v.* János, I.
Zarnóczki Áron *21., 37.*
Zászkaliczky Márton *11., 15., 21., 27., 37., 43., 83.*
Zekel, Georgius *v.* Dózsa György
Zuhai, Zuhay *v.* Szuhay
Zsigmond *v.* Báthory Zsigmond

HELYNÉVMUTATÓ • INDEX OF PLACES

Miként a személynévmutatóban, a helynévmutatóban is úgy jártunk el, hogy a *Hungaroteutomachia* szövegére nem oldalszám szerint, hanem fejezetszám (-név) és szakasz-szám szerint hivatkoztunk (pl. Introd. 1., II. 33.). A bevezető tanulmányokra és a tárgyi jegyzetekre viszont oldalszám szerint hivatkoztunk. Az oldalszámok *kurzívval* vannak szedve.
A főalaknak a Bocatius idejében használt magyar névalakot tekintettük, de mai helyesírással közöltük. A fő névalak mögött feltüntettük a többi névváltozatot is, elsőként a mai hivatalos nevét (ha az különbözik a főalakétól), és az ország autójelzését, amelynek területén jelenleg található, majd a többi változatot, így a Bocatius által a szövegben használt névalakokat, elcsatolt településnél pedig a dualizmus kori helynévreform utáni magyar névalakot. Ezeket a névváltozatokat külön is feltüntettük a mutatóban, amennyiben első négy betűjük nem egyezik a főalakéval. Külföldi helynevek esetén a magyar névalakot vettük főalaknak (pl. Bécs), ha van ilyen, a többi névalakot mutatóztuk. A fő névalakot félkövérrel szedtük. A nemesi előnevekben, uralkodói titulatúrában, egyházi és világi tisztségekben lévő helyneveket nem mutatóztuk. Felvettük azonban a mutatóba a hegyek, folyók stb. neveit. A → jel azt jelenti, hogy a település később egy másik településbe olvadt bele.
Rövidítések: *v.* = *vide; v. e.*= *vide etiam*

***

In the indices of personal names and place names we referred to the text of *Hungaroteutomachia* with the chapter and section title or number (e. g. Introd. 1., or II. 33.) instead of page numbers. The introductions and explanatory notes, however, are indexed according to page numbers. These page numbers are typeset in *italics.*
I took the *main entry* the place name used in the time of Bocatius, but I published it with the current orthograph. After the main entry I enumarated the other variants of names as well, firstly its current official name (when it differs from the main entry) and the vehicle registration code of the country where it is actually situated, afterwards the other name versions including the ones used by Bocatius in the text, furthermore the Hungarian form introduced by the community names' reform in the period of the Dualism (from the 1880's). These variants of names were indicated also separately in the index as long as their first four letters were not identical with the main entry's. In the case of foreign toponyms I took the Hungarian form (if

exists) as the main entry (e.g. Bécs) and indexed the other forms. The main entry is typeset in bold. I did not index the toponyms occurring in the prenames of nobilities, or in royal, ecclesiastical and secular titles. Nevertheless I took into the index the names of mountains and rivers etc. The sign → indicates that the settlement merged into another later on.
Abbreviations: *v.* = *vide; v. e.*= *vide etiam.*

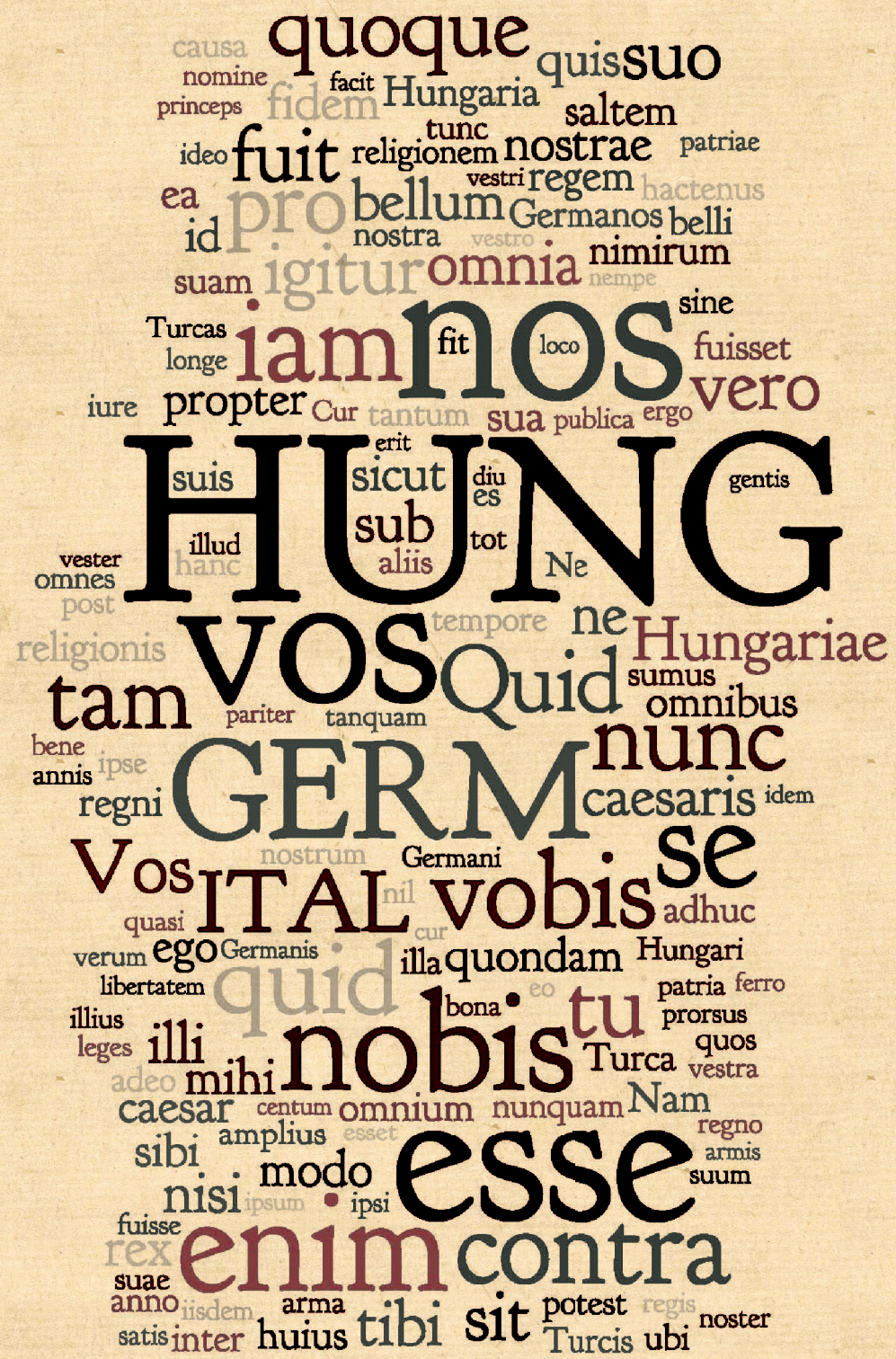
Acropolis *v.* Visegrád
Akropolisz *v.* Visegrád
Álmosd (H) *243.*
Alsó-Magyarország (Pannonia Inferior) III. 25.
Athén (Αθήνα, GR; Atheniensis) III. 176.
Atheniensis *v.* Athén
Austria *v.* Ausztria
Ausztria (Austria) *44., 58., 61., 85., 102.*, I. 37., II. 54., III. 124., III. 170., App. I. 21.
Αθήνα *v.* Athén
Babilon (Babylon) III. 107.
Babylon *v.* Babilon
Bécs (Wien, A; Vienna) *16., 32., 40., 43., 44., 72., 80., 83., 84., 113., 114., 235.*
Belgia *v.* Németalföld (!)
Belgium *v.* Németalföld (!)
Bihardiószeg *v.* Diószeg
Bodrog (Bodrocus, Bodrogus) III. 36.
Bohemia *v.* Csehország
Borosjenő *v.* Jenő
Bosphorus *v.* Boszporusz
Boszporusz (Bosphorus) III. 48.
Brandenburg *v.* Brandenburgi Választófejedelemség
Brandenburgi Választófejedelemség (Brandenburg) *72., 73., 113., 114.*
Bratislava *v.* Pozsony
Buda (→Budapest, H; Budensis) III. 124., III. 135.
Budapest *v.* Buda, Pest
Budensis *v.* Buda
Candia *v.* Kréta
Canisa *v.* Kanizsa
Cassauiensis *v.* Kassa
Cassovia *v.* Kassa
Cassoviensis *v.* Kassa
Central Europe *v.* Közép-Európa
Comitatus Saarosiensis *v.* Sáros vármegye
Comorra *v.* Komárom
Constantinople *v.* Konstantinápoly
Constantinopolis *v.* Konstantinápoly
Cracovia *v.* Krakkó
Creta *v.* Kréta
Csehország (Bohemia) II. 39.
Diosig *v.* Diószeg
Diószeg (Diosig, RO; Bihardiószeg) *243.*
Dresden *v.* Drezda
Drezda (D; Dresden) *39., 79.*
Dutch Republic *v.* Holland Köztársaság
Eger (H) *239.*
Eperjes (Prešov, SK; Epperiessensis, Epperiessinum) *77., 118.* III. 166., III. 171., *248., 249.*
Epperiessensis *v.* Eperjes
Epperiessinum *v.* Eperjes
Erdély (Erdélyi Fejedelemség, Transilvania, Transylvania, Transylvanus)

12., *21.*, *28.*, *37.*, *52.*, *55.*, *58.*, *87.*, *88.*, *92.*, *96.*, *98.*, *102.*, III. 54., III. 128., III. 161., III. 204., *234.*, *235.*, *240.*, *248.*
Erdélyi Fejedelemség *v.* Erdély
Esztergom (H; Strigonium) III. 166., *248.*
Európa (Europe) *21.*, *37.*, *43.*, *50.*, *51.*, *53.*, *55.*, *59.*, *62.*, *69.*, *73.*, *83.*, *88.*, *90.*, *91.*, *93.*, *96.*, *103.*, *114.* (*v. e.* Közép-Európa, Nyugat-Európa)
Europe *v.* Európa
Felső-Lausitz (Upper Lusatia) *12.*, *28.*, *250.*
Felső-Magyarország (Hungaria superior, Upper Hungary) *64.*, *105.*, III. 25., *249.*
Franciaország (Gallia) III. 6.
Gall Szőcz *v.* Gálszécs
Gallia *v.* Franciaország
Galsőcz *v.* Gálszécs
Galsőtz *v.* Gálszécs
Gálszécs (Sečovce, SK; Gall Szőcz, Galsőcz, Galsőtz) *55.*, *64.*, *95.*, *105.*, III. 31., *243.*
Genova *v.* Jenő (?)
Germania *v.* Németország
Germany *v.* Németország
Győr (H; Iaurinum) *61.*, *102.*, I. 11., III. 166., *234.*, *248.*
Habsburg Birodalom (Habsburg Empire) *55.*, *96.*
Habsburg Empire *v.* Habsburg Birodalom
Heidelberg (D) *10.*, *26.*, *44.*, *63.*, *70.*, *72.*, *73.*, *77.*, *84.*, *104.*, *111.*, *113.*, *114.*, *118.*
Hesperia *v.* Itália
Holland Köztársaság (Dutch Republic) *72.*, *113.* (*v. e.* Hollandia, Németalföld)
Hollandia (Netherlands) *49.*, *89.* (*v. e.* Holland Köztársaság, Németalföld)
Holy Roman Empire *v.* Német-római Császárság
Hungaria Superior *v.* Felső-Magyarország
Hungaria *v.* Magyarország
Hungarian Kingdom *v.* Magyarország
Hungary *v.* Magyarország
Iaurinum *v.* Győr
Imperium Romanum *v.* Német-római Császárság
Ineu *v.* Jenő
Inferior Pannonia *v.* Alsó-Magyarország
Israeliticus *v.* Izrael
İstanbul *v.* Konstantinápoly
Itália (Hesperia, Italia, Italy) *12.*, *28.*, I. 24., III. 6., Ep. 1., *250.*
Italia *v.* Itália
Italy *v.* Itália
Izrael (Israeliticus) II. 21.
Jenő (Ineu, RO; Borosjenő, Genova [?]) III. 125. (?), *247.*
Kanizsa (Nagykanizsa, H; Canisa) *61.*, *102.*, I. 11., *234.*
Kassa (Košice, SK; Cassovia, Cassauiensis, Cassoviensis) *12.*, *23.*, *25.*, *27.*, *28.*, *42.*, *49.*, *51.*, *52.*, *54.*, *60.*, *64.*, *65.*, *82.*, *89.*, *92.*, *95.*, *101.*, *104.*, *105.*, *106.*, II. 4., II. 5., II. 8., III. 25., III. 39., III. 40., III. 69., III. 89., III. 132., III. 153., III. 165., III. 166., III. 172., *233.*, *236.*, *238.*, *239.*, *243.*, *244.*, *246.*, *248.*, *249.*
Komárom (Komárno, SK; Comorra) III. 166., *248.*

Konstantinápoly (İstanbul, TR; Constantinople, Constantinopolis) *75., 116.,* III. 49., *240.*
Korpona (Krupina, SK) *42., 56., 58., 64–65., 68., 82., 96., 98., 105., 109.*
Košice *v.* Kassa
Közép-Európa (Central Europe) *39., 79.*
Középső Perzsia (Media Persis) III. 47.
Krakkó (Kraków, PL; Cracovia) III. 145.
Kraków *v.* Krakkó
Kréta (Κρήτη, GR; Candia, Creta) III. 127., III. 137.
Krupina *v.* Korpona
Κρήτη *v.* Kréta
Lengyelország (Polonia, Sarmatia) *12., 28.,* III. 168., Ep. 1., *250.*
Leutschoviensis *v.* Lőcse
Levoča *v.* Lőcse
Lincium *v.* Linz
Lintzium *v.* Linz
Linz (A; Lincium, Lintzium) *13., 29., 71., 112.,* I. 38., App. I. 43., *235.*
Lipova *v.* Lippa
Lippa (Lipova, RO) III. 125., III. 135., *247.*
Low Countries *v.* Németalföld
Lőcse (Levoča, SK; Leutschoviensis) III. 167.
Lutherstadt Wittenberg *v.* Wittenberg
Magyar Királyság *v.* Magyarország
Magyarország (Hungaria, Hungarian Kingdom, Hungary, Magyar Királyság, Pannonia, Pannónia) *12., 13., 21., 28., 29., 37., 39., 44., 46–49., 51–57., 59–71., 73–75., 77–79., 81., 84–89., 91–100., 102–104., 106., 107., 109–119.,* I. 24., I. 43., I. 49., I. 50., I. 58., I. 59., II. 6., II. 11., II. 44., II. 45., II. 47., II. 50., III. 2., III. 50., III. 51., III. 69., III. 78., III. 81., III. 142., III. 168., III. 186., III. 196., III. 204., Ep. 1., *233., 234., 237., 243., 248., 250.*
Media Persis *v.* Középső Perzsia
Mohács (H) *62., 103.*
Moldva *241.*
Moravia *v.* Morvaország
Morvaország (Moravia) III. 170.
München (D; Munich) *15., 31., 40., 43., 44., 61., 80., 83., 84., 102.*
Munich *v.* München
Nagykanizsa *v.* Kanizsa
Nagyvárad *v.* Várad
Németalföld (Belgia [!], Belgium [!], Low Countries) *63., 70., 104., 111.,* I. 68. (*v. e.* Hollandia, Holland Köztársaság)
Németföld *v.* Németország
Németország (Germania, Germany, Németföld, Teutonia) *12., 28., 29., 39–41., 43., 44., 66., 70., 72., 74., 79., 80., 85., 107., 111., 113., 115.,* I. 40., I. 41., I. 49., I. 50., I. 58., I. 63., II. 39., II. 45., III. 2., III. 6., III. 28., III. 106., III. 142., III. 183., Ep. 1., *236., 250.*
Német-római Birodalom *v.* Német-római Császárság
Német-római Császárság (Holy Roman Empire, Imperium Romanum, Német-római Birodalom, Római Birodalom, Szent Római Birodalom) *13., 29., 63., 68., 103., 109.,* I. 40., I. 68., II. 26., II. 74., II. 84., III. 186., *237., 242.*
Netherlands *v.* Hollandia
Northeim (D) *42., 44., 82., 84.*

Nyugat-Európa (Western Europe) *69., 72., 110., 113.*
Oradea *v.* Várad
Oszmán Birodalom (Ottoman Empire) *48., 88., 250.*
Ottoman Empire *v.* Oszmán Birodalom
Pannonia Inferior *v.* Alsó-Magyarország
Pannonia *v.* Magyarország
Pannónia *v.* Magyarország
Pécs (H; Quinque Ecclesiensis) III. 124., III. 135.
Persis Media *v.* Középső Perzsia
Pest (→Budapest, H; Pestum) *56., 96.*, I. 35.
Polonia *v.* Lengyelország
Posonium *v.* Pozsony
Pozsony (Bratislava, SK; Posonium) *51., 77., 92., 118.*, II. 5., *235., 249.*
Prága (Praha, CZ; Praga, Prague) *44., 59., 66., 70., 71., 73., 76., 84., 93., 107., 114., 117.*, III. 18., III. 42., III. 132., III. 145., *235., 238.*
Praga *v.* Prága
Prague *v.* Prága
Praha *v.* Prága
Prešov *v.* Eperjes
Quinque Ecclesiensis *v.* Pécs
Rakos campus *v.* Rákos mező
Rákos mezeje *v.* Rákos mező
Rákos mező (Rákos mezeje, Rákosmező; campus Rakos) *56., 57., 62., 96., 98.*, I. 35., *239.*
Rákosmező *v.* Rákos mező
Róma (Roma, I) III. 6., App. I. 97.
Roma *v.* Róma
Római Birodalom *v.* Német-római Császárság
Románia (Romania) *44., 85.*
Romania *v.* Románia
Romanum Imperium *v.* Német-római Császárság
Saarosiensis Comitatus *v.* Sáros vármegye
Sarmatia *v.* Lengyelország
Sáros vármegye (Comitatus Saarosiensis) III. 167.
Saxony *v.* Szászország
Scepusium *v.* Szepesség
Scotland *v.* Skócia
Sečovce *v.* Gálszécs
Silesia *v.* Szilézia
Skócia (Scotland) *89.*
Spiš *v.* Szepesség
Spišské Podhradie *v.* Váralja
Strigonium *v.* Esztergom
Superior Hungaria *v.* Felső-Magyarország
Szászország (Saxony) *73., 114.*
Székesfehérvár (H) *235.*
Szent Római Birodalom *v.* Német-római Császárság
Szepesség (Scepusium, Spiš) *14., 30.*, II. 82., III. 154., *241.*
Szepesváralja *v.* Váralja
Szerencs (H) *41., 42., 44., 58., 73., 81., 82., 85., 98., 114., 234., 236., 241., 242., 249.*
Szilézia (Silesia) *43., 83.*
Teutonia *v.* Németország
Thrace, Thracia *v.* Thrákia
Thrákia (Thrace, Thracia) *12., 28.*, Ep. 1., *250.*
Tisza (Tybiscus) III. 36.
Tokaj (H; Tokainum) III. 165., *248.*
Transilvania *v.* Erdély
Transylvania *v.* Erdély
Transylvanus *v.* Erdély
Trencsén (Trenčín, SK) *77., 118.*

Tybiscus *v.* Tisza
Upper Hungary *v.* Felső-Magyarország
Upper Lusatia *v.* Felső-Lausitz
Várad (Oradea, RO; Nagyvárad, Váradinum) III. 165., *248.*
Váralja (Spišské Podhradie, SK; Szepesváralja, Waralium) III. 154.
Vetschau (D) *12., 28., 250.*
Vienna *v.* Bécs
Visegrád (H; Acropolis, Akropolisz, Visgradum) App. I. 19., App. I. 20., *235., 251., 252.*
Visgradum *v.* Visegrád
Waralium *v.* Váralja
Western Europe *v.* Nyugat-Európa
Wien *v.* Bécs
Wittenberg (Lutherstadt Wittenberg, D) *39., 43., 79., 83.*

quoque
causa
quis
suo
nomine
facit
princeps
fidem
Hungaria
saltem
tunc
ideo
fuit
religionem
nostrae
patriae
vestri
regem
hactenus
ea
pro
bellum
Germanos
belli
id
nostra
vestro
nimirum
suam
igitur
omnia
nempe
sine
Turcas
iam
nos
fit
loco
fuisset
longe
vero
iure
propter
Cur
tantum
sua
publica
ergo
erit
HUNG
suis
sicut
diu
es
gentis
sub
illud
tot
vester
hanc
aliis
Ne
omnes
post
tempore
ne
religionis
VOS
Quid
Hungariae
sumus
tam
pariter
tanquam
omnibus
bene
annis
ipse
nunc
regni
GERM
caesaris
idem
nostrum
Germani
Vos
se
ITAL
vobis
nil
adhuc
quasi
cur
verum
ego
Germanis
illa
quondam
Hungari
libertatem
quid
eo
patria
ferro
bona
illius
tu
prorsus
leges
illi
nobis
Turca
quos
adeo
mihi
vestra
caesar
centum
omnium
nunquam
Nam
regno
amplius
esset
sibi
armis
esse
modo
suum
nisi
ipsum
ipsi
fuisse
rex
enim
contra
suae
anno
iisdem
arma
tibi
sit
potest
regis
noster
satis
inter
huius
Turcis
ubi